

Jedno a čtvrt století právě uplynulo od přelomu let 1847 a 1848, kdy Karel Marx a Bedřich Engels stvořili dílo rozevirající cestu cílevědomé revoluční praxi nejmocnější síly soudobých dějin, dělnické třídy, proletariátu. Manifest komunistické strany vzniká jako program zásadní a nejpodstatnější představby společenského řádu v celé dosavadní historii. Je zároveň hlubokou vědeckou analýzou i konkrétní směrnicí pro dosažení revolučních cílů, které formuluje, či spíše: právě proto, že dává poznání praktický cíl a význam, dává vědeckému rozboru zákonitostí společenského vývoje novou revoluční kvalitu.

Již 125 let se naplňuje Marxova a Engelsova revoluční výzva. Skutečnost sama zhodnocuje její význam, protože byla nejskutečnější skutečností adresována. Zhruba jednu délku lidského života spoluutvářela tato výzva třídní vědomí proletářů, hluboce zakotvila v hlavách a srdcích vykořisťovaných, děsila kapitalisty svými praktickými důsledky. Říjen 1917 zcela v duchu jejího odkazu otrásl světem, všemi panujícími třídami.

Cesta od Manifestu k Říjnu není ničím jiným než prvou etapou revolučního historického významu Manifestu samého. Velkou říjnovou socialistickou revolucí se otevřela nová etapa komunistického vývoje světa, etapa programově i realizačně geniálně předznamenaná Marxovým a Engelsovým Manifestem.

Cesta od Manifestu k Říjnu, onen nezadržitelný proud historické nutnosti, do širě rozvinul odkaz klasiků marxisticko-leninského učení, stal se dalším zdrojem revolučního poznání a přetvářející společenské praxe, narysoval současnou, hluboce třídní cestu od Manifestu k realizaci jeho cílů v podmínkách celého světa.

Proto vztah Manifestu a současnosti není pouhým poměrem historického dokumentu a přítomného poznání. Naopak. Otázka „Jak je současnost vyjádřena v Manifestu?“, rozkrývající pravou podstatu vztahu

Manifestu a současnosti, má jak poznávací smysl, tak především praktický revoluční význam, a proto musí být znovu kladena, neustále rozvíjena právě v duchu nejtěsnějšího sepětí poznání a praxe, které dostalo v Marxově a Engelsově Manifestu nejkonkrétnější podobu.

Cesta od Manifestu k Říjnu, cesta od Manifestu ke zrodu světové socialistické soustavy, cesta od Manifestu k vítězství dělnické třídy na celém světě — to jsou základní etapy praktického naplňování prvního programového dokumentu komunistického hnutí. Bereme-li proto dnes, po 125 letech, do rukou text Marxovy a Engelsovy výzvy, abychom znovu pochopili její smysl, plně si osvojili předpoklady, zdroje a souvislosti jejího vzniku, vždy to znamená, že musíme hluboce promýšlet vnitřní podstatu celého historického procesu, nekončícího ani přítomností. Čím více času dělí Manifest od okamžiku, kdy se k němu v retrospektivě obrácíme, tím blíže je Manifest času, který předznamená, tím více je přítomnost přítomností komunismu. Na tom nic nezmění ani skutečnost, že některé pasáže textu považovali již Marx s Engelsem v podrobnostech za zastaralé. Tím více však vyniká hloubka a dějinná platnost hlavních rysů tohoto dokumentu v současnosti.

Obrácíme-li stránky prvního dokumentu socialistické revoluce, v pravém smyslu revolučního dokumentu, vstupujeme do životů všech těch, kteří přesto, že byli sevráni pouty vykořisťování, nalézali právě v Manifestu pravý smysl a podstatu dějin, a proto i smysl a dějinnou roli sebe samých i všech těch, na nichž spočívá a bude spočívat definitivní uskutečnění cílů komunismu na celém světě.

Právě proto je Marxův a Engelsův Manifest komunistické strany i důležitým mezníkem ve vývoji společenskovědního poznání. Jím byl nastoupen proces přeměny společenské vědy v sociální sílu, v hluboce pravdivou a spravedlivou ideologii mezinárodního dělnického hnutí.

Výklad světa může být pravdivý jediné ve spojení s jeho cílevědomým přetvářením: dialektický vztah poznání a praxe prostupuje celým Manifestem. Spojení všech proletářů, jež je výzvou Manifestu a jímž začíná formování nejmocnější společenské síly novodobých dějin, je produktem spojení vědeckého poznání s objektivními potřebami a cíli dělnického hnutí. Manifest komunistické strany spojuje poznání s programem konkrétní přeměny světa. Poprvé v historii je tak potvrzena zákonitost, že *čím více a hlouběji se praktická dějinná aktivita dělnické třídy opírá o poznatky společenské vědy, tím mohutnější sílu představuje. Ale i naopak, čím více se opírá společenská věda o reálné potřeby společenské praxe, tím více se poznání samo stává rostoucí sociální silou.*

Spojení vědy a práce je jediným reálným prostředkem pro splnění dvojitého cíle: oprostit práci v jejím celospolečenském významu od jha nerovných výrobních vztahů, zakládajících vykořisťování člověka člověkem, ať již ve více či méně zřejmých a zostuzujících podobách, a současně zbavit společenskou vědu jha veškerých idealistických představ, falešné objektivity a nezúčastněnosti pozitivismu, celé plejády nejrůznějších reakčních doktrín.

Věda ve službách dělnické třídy, toto nejzákladnější vymezení marxisticko-leninského učení, neznamená — jak se to pokouší vylíčit buržoazní ideologie — žádnou ztrátu vědeckosti a pravdivosti společenského poznání, ale naopak je v nejvlastnějším slova smyslu vědou ve službách svého vlastního rozvoje. Jakékoli násilné odtrhávání této dialektické vazby historicky se rozvíjejících významů společenských věd je v ostrém protikladu právě k Manifestu komunistické strany a rozsáhlému revolučnímu pohybu, který uvedl.

Jestliže současný program komunistického hnutí je bytostně svázán s nezbytností organicky spojit proces vědeckotechnické revoluce s přednostmi rozvíjejícího se socialistického společenského řádu, jak zdůraznil na XXIV. sjezdu KSSS L. Brežněv, a tedy spojit bouřlivý rozvoj výrobních sil, v jejichž rámci připadá přírodní a technické vědě rozhodující místo, s výrobně vztahovou základnou socialistické společnosti, pak jde o dějinný úkol logicky vyplývající z celé dosavadní his-

torie mezinárodního komunistického hnutí, předznamenané Manifestem. Rozmnožování sumy výrobních sil, to je v Manifestu doslova formulovaný požadavek rozvoje budoucí socialistické společnosti: přitom však nešlo a nejde o jednoduchý společenský úkol, ale naopak. Úspěch tohoto dějinného procesu, jehož nositelem je dělnická třída v čele se svým předvojem, komunistickými stranami, závisí v rozhodující míře také na tom, jak se podaří zejména společenské vědě splnit úlohu skutečné sociální síly rozvoje socialistické společnosti.

Soudobý kapitalismus se snaží zvrátit nezadržitelnou logiku spravedlivého vývoje světa svým jednostranným úsilím zužítkovat vědu jako výrobní sílu, která domněle rozlomí okovy vykořisťovatelských vztahů. Přirozeně však zcela opomíjí, že dosáhnout tohoto cíle není možné, aniž by se věda, společenské poznání jako vědecký program dělnického hnutí, jako sociální síla, podílela na této radikální přeměně společenských poměrů. Jinými slovy, vytvořit podmínky rozvoje vědy jako výrobní síly ve společnosti svobodného rozvoje všech není možné bez rozvoje vědy jako sociální síly, jako základního ideologicko-politického prostředku dělnické třídy v procesech cílevědomého řízení společenského vývoje.

Dialektika vědy jako výrobní a sociální síly je klíčem k pochopení bytostného sepectí socialistické přeměny světa a procesu vědeckotechnické revoluce. I tuto současnost vyjadřuje Manifest, a to jak svým vnitřním obsahem, tak svou funkcí, tím, že ukazuje společenské vědě cestu jak se stát skutečnou sociální silou.

Je tedy zřejmé, že odkazovat Marxův a Engelsův Manifest výhradně do sféry historických dokumentů by znamenalo zacházet s jejich odkazem zcela proti dějinnému významu a smyslu Manifestu samého, opomíjet podstatu ve prospěch jevů.

Spolu se 125. výročím prvního vydání Manifestu komunistické strany oslavuje dělnická třída a všichni českoslovenští pracující 25. výročí únorového vítězství v roce 1948. Omezit se při analýze vztahu Manifestu a Února pouze na historiografické konstatování stoleté vzdálenosti obou událostí by neznamenalo nic jiného než zaměnit jev s podstatou, která spočívá mnohem hlouběji. Únor 1948 v této souvislosti znamená především, že vítězná cesta ko-

munistického hnutí právě po sto letech od vydání Manifestu dospěla i do naší společnosti. Stalo se tak díky tomu, že vyspělý komunistický předvoj naší dělnické třídy — hluboce poučen teoreticko-praktickým odkazem *cesty od Manifestu k Říjnu* — spolu s naprostou většinou pracujícího lidu naplnil svou *cestu od Manifestu k Únoru*.

Komunistické heslo jednoty — „Proletáři všech zemí spojte se!“ — sehrálo v historii

zrání únorového vítězství československého lidu svou rozhodující úlohu.

Proto je oslava dvacátého pátého výročí únorového vítězství současně holdem našeho lidu Komunistickému manifestu a únor 1948 se začleňuje do oslav výročí prvního programu komunistického hnutí; v tomto smyslu je zejména pro československý lid Manifest součástí Února a Únor součástí Manifestu.

Redakce Sociologického časopisu

K dialektice objektivního a subjektivního ve společenských vědách

VLADIMÍR RUML

Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, Praha

Ríjnové zasedání ÚV KSČ oprávněně zdůraznilo význam společenských věd pro poznání naší společnosti. Vždyť socialismus je prvním společenským zřízením v dějinách lidstva, které se rozvíjí na základě uvědomělého, plánovitého řízení společenských procesů. Uvědomělé řízení společenských procesů předpokládá rozvoj teoretického poznávání společenské skutečnosti. Naše socialistická společnost je tedy bezpodmínečně zainteresována na poznání zákonitosti vývoje společnosti, na rozvoji skutečně vědecké teorie společnosti.

Jednou z významných otázek filosofické teorie a metodologie společenských věd je koncepce historikomaterialistického determinismu.

Specifičnost společensko-historického pohybu je v tom, že přírodně historický proces vývoje společnosti se realizuje jako vzájemné působení objektu a subjektu. Dialektika objektu a subjektu v historickém vývoji vede k tomu, že subjektivní činnost je nutným zprostředkováním mezi objektivními stavy společnosti; že každá objektivně daná společensko-historická situace je jak výsledkem činnosti lidí, tak i objektivně daným východiskem další činnosti lidí.

Lenin, když určuje dějinný pohyb jako přírodně historický proces, nepopírá činnou stránku člověka a aktivitu subjektu v dějinném procesu. Smysl Leninovy teze je v tom, že člověk v každé konkrétní historické situaci jedná za určitých podmínek, jež jsou mu objektivně dány. To platí i o společenských procesech. Výsledek jednotlivé fáze lidské činnosti se totiž objektivizuje a je tedy pro další subjektivní činnost lidí už objektivním východiskem. Lenin plně docenil význam aktivní činnosti lidí v dějinném společenském procesu. Lenin soudil, že masy jsou schopny být aktivním tvůrcem nových společenských pořádků, a vysloužil si od ruských bernsteinovců označení blanquisty, který chce

subjektivními akcemi mas nahrazovat objektivní společenský proces.

Určení společensko-historického procesu jako přírodně historického procesu, jehož zvláštností je dialektika objektivního a subjektivního, vychází z toho, že *zákonitost přírody i společnosti má objektivní charakter*. Lenin píše: „Subjektivisté např., třebaže uznávali zákonitost historických jevů, nebyli s to podívat se na jejich evoluci jako na přírodně historický proces — a to právě proto, že zůstávali stát u společenských idejí a cílů člověka, aniž dovedli převést tyto ideje a cíle na materiální společenské vztahy.“¹ Objektivita zákonů přírody i společnosti má shodný charakter; jde o podstatné, obecné, opakovatelné vztahy materiálních jsoucen existujících nezávisle na vědomí.

Jak zákonitosti přírody, tak i zákonitosti společnosti mají objektivní charakter; zvláštnost společenských zákonů je v tom, že (více či méně) uvědomělé jednání lidí je právě formou, kterou se zákonitosti vývoje společnosti uplatňují. Po dlouhou etapu vývoje společnosti (v třídně antagonických sociálně ekonomických formacích) se tyto zákony prosazují činností tříd, projevují se v třídním boji společnosti. Člověk je s to měnit své přírodní a společenské prostředí na základě poznání jeho zákonitostí. Z toho vyplývá, že zákony společenského vývoje nejsou jen součástí vnějších objektivních podmínek subjektivní činnosti člověka, nýbrž jsou také vnitřním obsahem jeho jednání. Jenom subjektivistické chápání činnosti člověka, které neuznává objektivní podmíněnost činnosti lidí (činnost člověka se jeví jako ničím nepodmíněná seberealizace člověka), vede k popření determinismu ve společenských procesech, přesněji řečeno, k popření specifického determinismu historicko-společenských procesů. *Společenská zákonitost tedy není absolutně vnější činností lidí, ani není pouhou vnitřní tendencí subjektivního jednání lidí. Společenská záko-*

¹ Lenin, V. I.: *Spisy* 1. Praha, Svoboda 1954, s. 77.

nitost je objektivním východiskem jednání lidí a v procesu lidské činnosti se stává vnitřní tendencí subjektivního jednání lidí.

Jak známo, byli někteří marxisté, kteří stavěli Leninovy názory na povahu historicko-spoločenského procesu proti názorům Marxe a Engelse. Tito „autentičtí marxisté“ zapomínali, že Marx a Engels již v *Německé ideologii* kritizovali Bauerovu mladohegelovskou filosofii kritického sebeuvědomění, Hessovu filosofii činu a názory pravých socialistů, kteří ztotožňovali bytí člověka s jeho praktickou činností. Marx a Engels píší: „Náš autor nám neprozřetelně prozrazuje, že je to činnost, která není určována věcmi mimo nás, tj. actus purus, čistá absolutní činnost, která není nic než činnost a nakonec znamená zase jen iluzi o „čistém myšlení“.“²

„Autentičtí marxisté“ se vracejí ještě před Hegela a představují ve svých koncepcích člověka jako demiurga skutečnosti. V těchto koncepcích — ale jen v těchto koncepcích — je možné osvobození lidstva provést pouhým slovem, bez reálného společenského pohybu mas, bez organizátorské činnosti komunistické strany, bez respektování objektivní logiky společenského vývoje. Podstatným rysem tvůrčí praktické činnosti člověka je však právě skutečnost, že jde o činnost, při níž subjekt je s to odhalit objektivní podmíněnost vlastního jednání a objektivní význam výsledků svého společenského jednání.

Dialektika objektivního a subjektivního je nezbytným prvkem marxistické koncepce. Naproti tomu pro řadu směrů soudobé buržazní filosofie je charakteristická okolnost, že subjekt je pro ně hranicí světa. Takové určení se očividně vztahuje na machismus a empiriokriticismus, kde jsou elementy smyslové zkušenosti poslední daností. Toto určení však platí i pro logický pozitivismus, který považuje otázku objektivního základu obsahu vědomí za nesmyslnou. Subjektivistický koncept poznávacího procesu a verifikace jeho výsledků je v úzké souvislosti s antihistorismem a formalismem v teorii poznání. Konečně i sám vývoj logického pozitivismu dokázal nereálnost filosofického úsilí těch pozitivistů, kteří se domnívali, že obsah poznání je možné redukovat na výroky o tom, co je bezprostředně dáno. Původní striktní formulace empiristického redukcionismu

byly postupně nahrazovány formulacemi „liberálnějšími“. Stejně tak nebyl realizován koncept fyzikalismu. To všechno je důsledkem toho, že předmětný svět zmizel z horizontu pozitivistické gnoseologie.

Pozitivistická jednostrannost je zřejmá patrná v behaviorismu a jeho přístupu k lidskému „chování“. Popření objektivního základu lidské činnosti vede k fenomenalistickému, deskriptivnímu konceptu lidského chování. Fenomenalistický popis lidského chování je v této koncepci nepřekročitelnou gnoseologickou závorou, která znemožňuje odhalení objektivních zákonitostí společenského pohybu jako základu lidské aktivity, jako základu tendencí lidského chování.

V řadě existencialistických koncepcí se filosofická problematika redukuje na problematiku antropologickou. Praxe pak vystupuje jako sféra bytí člověka, jako podstata člověka. I pak je nepřipustný její „transcensus“ za bezprostřední činnost člověka. V těchto koncepcích je člověk zbaven své skutečné předmětnosti; problematika člověka jako souhrnu společenských vztahů, jako jednoty předmětnosti a praktické činnosti, dialektika objektivního a subjektivního v praktické a poznávací činnosti člověka je vykazována za rámec teoretického konceptu. Současně dochází k ideální humanizaci světa člověkem; skutečnost nemá vlastní bytí nezávislé na člověku. Teorie bytí je v rámci těchto filosofických koncepcí projekcí určení člověka do skutečnosti; jednotlivé vlastnosti člověka jsou prohlašovány za vlastnosti skutečnosti, jednotlivé stavy člověka jsou „transponovány“ jako stavy skutečnosti.

Ve zmíněných koncepcích se izolované vzaté abstraktní individuum stává mírou skutečnosti. Tento svérázný subjektivismus vede k tomu, že sebeprojece individua rozhoduje o rozumnosti nebo nerozumnosti skutečnosti. Individualistická subjektivistická kritika plodí pak utopické a eschatologické představy o vývoji skutečnosti, zvláště pak společenské. Skutečně kritickou však nemůže být taková teorie společnosti a skutečnosti, která se programově vzdává odhalení objektivní podmíněnosti postavení člověka ve světě a společnosti. Programová rezignace na zkoumání těchto momentů vede k utopizaci cílů lidského konání na jedné straně a

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha. SNPL 1958, s. 475—6.

k reprodukci prvků apologetiky reakční kapitalistické společnosti na straně druhé.

Praxe člověka vystupuje v tomto teoretickém konceptu jen jako objektivace subjektu, objekt je pak vysvětlován jako jsoucnost, které je jen výsledkem činnosti člověka. Z toho vyplývá, že praxe je interpretována jako nemateriální činnost. Tento přístup je pak spojen se zabsolutněním projektu, tedy ideje, jejíž praktickou materializací se přeměňuje svět. Není tedy nikterak nahodilé, že tzv. filosofové praxe popírají dialektikomaterialistickou teorii odrazu, že odraz chápou jako pasivní kopii hmotné skutečnosti ve vědomí lidí, popírající cílevědomý charakter odrazu. Kategorie odrazu je spojena s uznáním objektivní podmíněnosti obsahu vědomí subjektu; kategorie projektu se v těchto koncepcích interpretuje jen jako subjektivní ideální přesahování dané konkrétní situace.

K subjektivistickým závěrům vedou také koncepce, které popírají dialektiku přírody. Dialektika podle těchto koncepcí začíná tam, kde je vzájemné působení objektu a subjektu; dialektika je tedy podle těchto koncepcí vlastní jen společenským procesům. Tak dochází k nepravdivé interpretaci společenského vývoje. Dialektický vývoj přírody je historickým předpokladem vzniku společnosti a v důsledku toho i logickým předpokladem pravdivého poznání společenského vývoje. Dialektika přírody i společnosti, objektivní dialektika, historicky i logicky předchází subjektivní dialektice.

Subjektivistický přístup je charakteristický i pro některé existencialistické koncepce. Pro sartrovský existencialismus je svoboda ontologickou charakteristikou člověka, již se lidské bytí liší od všech ostatních. Z těchto pozic se vede boj proti tzv. racionalistickému substancialismu. Tento koncept je charakterizován existencialisty tak, že člověk není autonomní bytostí, poněvadž základním určením člověka je především to, že jeho prostřednictvím dochází k sebeuvědomění substance. Současně se racionalistickému substancialismu připisuje striktní determinismus, který vylučuje autentičnost lidského bytí. Člověk je nepochybně jsoucnost zvláštního druhu. Specifičnost lidského bytí však nelze odhalit, popíráme-li objektivní základy jednoty světa a člověka, tak jak se projevuje

především prostřednictvím praktické činnosti lidí.

Soudobé pozitivistické koncepce implikují i přístup ke zkoumání společenských procesů. Často zdůvodňují sociální inženýrství jako zvláštní druh činnosti, jež nepolitickými prostředky zlepšuje stav společnosti, aniž usiluje o podstatnou změnu kapitalistického společenského řádu. Jde v podstatě o poznání techniky lidského jednání, jehož cíle nejsou předmětem zkoumání. Snaha pochopit společnost jako celek se charakterizuje jako jednostranný esencialismus, jako nepřipustné zobecnění, které má mimovědeckou povahu. Úsilí o kvalitativní přeměnu společnosti se pak považuje za utopismus vyplývající ze zabsolutnění obecného v dějinách lidstva.

V našich podmínkách se pozitivistické tendence projeví v přehánění významu formalizujících procedur ve vědě. „Zapomínalo se“, že neexistuje čistě formální postup ve vědě, že každá procedura vychází z určité obsažné hypotézy a že získané výsledky jsou teoreticky interpretovány. „Zapomínalo se“ na zvláštní povahu vědeckého faktu, který není něčím zcela diskrétním, není nějakou „atomární“ skutečností, jak si to často představují pozitivisté.

V koncepcích společnosti jako celku docházelo k přecenění významu techniky. Technika byla tradována jako téměř výlučný činitel dynamiky společnosti. Z vývoje techniky byly vyvozovány bezprostřední závěry pro řízení společenských procesů. Někteří autoři nebrali v úvahu, že řízení musí odpovídat specifičnosti společenských procesů, že metoda řízení musí být v jednotě se specifickými zákonitostmi společnosti, resp. té které oblasti společenského života.

Filosoficko-sociologický antropologizující individualismus byl neoddelitelným momentem koncepcí, které hlásaly indeterminismus v chápání společenských procesů a vytvářely ideologickou svatozář maloburžoazní živelnosti. Společnost byla z tohoto hlediska nazírána jako vnější zábrana seberealizace individua. Nečiní se rozdíl mezi společností založenou na vykořisťování a útlaku a mezi společností, která realizuje principy socialistického humanismu. S těmito koncepcemi je spojeno nepravdivé chápání povahy společenských

vztahů. Jejich přívrženci „zapomínají“ na to, že zvěcnění společenských vztahů je spojeno se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků a živelným působením společenských zákonů, s odcizením; zapomínají, že začátkem překonání tohoto stavu je socialistická revoluce.

Do teoretického konceptu filosoficko-sociologického antropologizujícího individualismu spadá i jednostranný antiinstitucionalismus. V jeho pojetí zůstávají instituce ve všech společenských podmínkách člověku vnější a jeho činnosti zpravidla nepřátelské. Jednostranný antiinstitucionalismus nečiní rozdíl mezi mocí protilidovou a mocí lidu, mezi typem státu ovládaného zájmy monopolů a typem státu, jehož organizačním principem je demokratický centralismus.

* * *

Důležitou otázkou teorie společnosti je zkoumání objektivních zákonitostí společenského pohybu. Při tomto zkoumání je třeba postihnout jak obecné zákonitosti společenského vývoje, tak i specifické zákonitosti jednotlivých sociálně ekonomických formací, jejich vzájemného působení. Bez respektování dialektiky obecného a zvláštního nemohou být teoreticky reprodukována podstatná určení reálného pohybu společnosti.

Zkoumání společnosti a jejího pohybu se realizuje na rozdílných úrovních. Zkoumá se jak vývoj společnosti jako celku, tak vývoje jejích jednotlivých subsystémů. Lidské jednání je objektivně podmíněno nejenom zákonitostmi působícími v makrodimenzi celé společnosti, ale i zákonitostmi specifickými pro jednotlivé oblasti společenské skutečnosti. Relativně úplná rekonstrukce objektivní podmíněnosti činnosti subjektu vyžaduje i postihu zvláš-

ností jednotlivých konkrétních historických situací, v nichž působí i momenty, jež z hlediska vývoje společnosti jako celku nejsou podstatné.

Vzhledem k charakteru společenského pohybu je bezpodmínečně nutné zkoumat i reálný subjekt společenské činnosti, jeho vnitřní strukturu a obsah jeho vědomí. Jak známo, shoda mezi požadavky působení zákonů společnosti a jednáním lidí nenastává automaticky; subjekt jedná v určité konkrétní situaci a zároveň ji reálně přesahuje. Stupeň uvědomění lidí v socialistických společenských podmínkách je jedním z činitelů podmiňujících uvědomělé využívání poznanych zákonů společenského pohybu víceméně v měřítku celé společnosti.

Marxisticko-leninská metoda zkoumání musí být zaměřena na vnitřní a vnější momenty společenské činnosti lidí, včetně jejích činnosti poznávací. Tak např. vědu je třeba zkoumat v jednotě gnoseologických i sociologických momentů — jako specifický odraz objektivní skutečnosti ve vědomí subjektu, jako určitou formu činnosti. Při hodnocení určité společenské činnosti nemůžeme abstrahovat od úrovně poznání jednajícího subjektu.

Zkoumání společenského pohybu zahrnuje jednotu logicko-teoretické a historické dimenze. Čím všestranněji známe historii předmětu zkoumání, tím pravdivěji můžeme poznat sám předmět poznání, jeho strukturu, jeho jednotlivá určení. A znalost objektivní podstaty zkoumané skutečnosti je gnoseologicko-metodologickým předpokladem pravdivé reprodukce reálné historie předmětu. Jednota logické a historické dimenze je nezbytná pro komplexní přístup ke zkoumané oblasti společenské skutečnosti.

Některé aspekty zneužití informační technologie v ideologii a politice soudobého antikomunismu

JAN ČERMÁK

Ústav teoretických základů chemické techniky ČSAV,
Praha

JAROSLAV KREJČÍ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Vycházíme z pojetí antikomunismu, které charakterizovali akademik A. Rumjancev, akademik M. Mitin a V. Mšenieradze takto:

„Současný antikomunismus — to je především přesně určená praktická činnost, která nabývá forem státní politiky. Tak je tomu např. v USA, NSR a jiných kapitalistických zemích. Sem patří také mnohé antikomunistické organizace, financované imperialistickou buržoazií.

... antikomunismus — to je forma buržoazní ideologie a jakési odvětví 'teoretických vědomostí'. Ideologové antikomunismu ve své snaze přizpůsobit se současným podmínkám se pokoušejí dodat svým falzifikacím 'vědecký' vzhled, vnější serióznost. Pokusy vědecky 'vyvrátit' komunismus, jak se o to pokoušejí 'teoretikové' antikomunismu, jsou v těsném spojení s praktickými a politickými akcemi nepřátel komunismu a slouží jim.

... antikomunismus, to jsou nejrůznější sociální předsudky pěstované a rozšiřované imperialistickou propagandou mezi širokými lidovými masami. Ještě hlouběji se propracovává široce rozvětvený mechanismus morálního a psychologického vlivu na člověka, promyšlený systém manipulace masami, včetně mládeže, používají se prostředky propagandy zdůvodněné psychologickými průzkumy a předkládají informace pro vytvoření stereotypů iluzorního myšlení. přísně podřízeného buržoazním třídním cílům.¹

Toto pojetí implicitně zahrnuje i možnosti využití pokroku dosaženého jak na poli shromažďování a organizace informací, tak i na poli jejich využití ve strategii řízení a rozhodování, zejména na základě některých metod systémového přístupu.

Ne tak zřejmě je využití kvalitativních změn v oblasti informační technologie jako

jednoho z podkladů pro ideologii současného antikomunismu. Považujeme proto za vhodné toto členění předkládané studie:

1. Využití kvalitativních změn informační technologie v ideologii současného antikomunismu
2. Aplikace informační technologie v politice a strategii současného antikomunismu
 - 2.1. Banky dat
 - 2.1.1. Konkrétní příklady
 - 2.2. Metody managementu v informační technologii
 - 2.2.1 Konkrétní příklady
3. Některá hlavní střediska vývoje a výzkumu informační technologie a jejich vazby
4. Některé závěry pro výzkumnou práci v oblasti boje proti antikomunismu na úseku informační technologie
5. Bibliografie

1. Využití kvalitativních změn informační technologie v ideologii současného antikomunismu

Přechod amerického sociálního myšlení od liberální důvěry a optimismu rané Kennedyho éry k hlubokým rozporům a konfrontacím datujícím se od poloviny šedesátých let nutně vyžadoval adekvátní opatření v ideologii jako protiváhu stoupající přitažlivosti marxisticko-leninské ideologie ve vrstvách americké, zejména univerzitní inteligence. Základ pro polemiku a vyloučení platnosti a aplikovatelnosti marxistické analýzy rozporů současné americké společnosti měl být vytvořen především zdůrazněním dosaženého stupně rozvoje specifických výrobních prostředků v oblasti elektroniky a výpočetní techniky a inovací spjatých s vědeckotechnickou revolucí v nejvýspělejších kapitalistických

¹ Úplná charakteristika antikomunismu ve všech jeho souhrnných projevech je uvedena v materiálu XXIV. sjezdu KSSS. Převzaté citace publikovali uvedení autoři souhrnně v týdeníku APN 31. 10. 1969.

státech vůbec. Prostředky informační technologie zde měly hrát roli mezníku uzavíracího etapu industriální společnosti, v níž lze snad v té či oné míře marxistickou analýzu aplikovat. V rámci tzv. postindustriální společnosti pak již není nutné s marxismem polemizovat, protože je a priori neplatný.

V tomto smyslu nejvyhraněněji vystupuje Zbigniew Brzezinski [1]; doslovně říká: „Amerika je uprostřed přechodu, který je jak jedinečný, tak matoucí. Jedinečnost je příčinou toho, proč je obtížné porozumět jeho povaze. Zejména marxisté jsou zmateni. Vidí nadějně známky rostoucích protikladů ve vnitřním americkém zmatku. Přesto však tento zmatek nevychovuje klasickým kategoriím — dobře živěná odcizená mládež ze zámožných rodin, odcizení středních vrstev, sebejistota černochů vedených skvělými duchovními nebo militantními moslimy — nic z toho nespadá do pěkných kategorií zaběhnuté doktríny. Zmatení jsou nejen marxisté; i mnoho analytiků současné Ameriky stejně tápe. Je to tím, že naše společnost opouští fázi spontánnosti a vstupuje do více sebeuvědomělého stadia. přestává být průmyslovou společností, je vytvářena ve stále větším rozsahu technikou a elektronikou — stává se technotronickou společností. Toto je přinejmenším částečný důvod velké části současného napětí a násilí a většinou důvod toho, že události v dnešní Americe nespadají do běžných kategorií analýzy... Marxismus vznikl jako odpověď průmyslového věku. Na rozdíl od západní Evropy a Japonska — nemluvě o Sovětském Rusku —, kde důsledky a vliv průmyslového procesu ještě přetvářejí politický, sociální a ekonomický život, je věda a technika v Americe (zejména společensky aplikovaná v komunikaci a stále častější v komputerizaci jako potomcích průmyslového věku) již mnohem důležitější v ovlivňování společenského vědomí společnosti, která již prošla svou průmyslovou fází. Věda a technika jsou trvale nesnášenlivé k jednoduchým absolutním vzorcům. V technotronické společnosti může být prostor pro pragmatický, i když netrpělivý idealismus, ale stěží pro doktrinářský utopismus.“

Z kontextu lze předpokládat, že Brzezinski si je snad alespoň částečně vědom

chatrnosti své konstrukce, především ve vulgární redukci tvůrčího marxismu-leninismu na doktrínu, popřípadě maloměšťáckou interpretaci v podání New Left, jak je patrné z dalšího „... Obrát k ideologii 19. století není odpovědí — je symptomatické, že New Left shledala nejtěžším aplikovat dostupné, zejména marxistické doktríny na novou skutečnost. Její důraz na lidská práva, zlo odosobnění, nebezpečí zahrnuté ve „velké vládě“ skutečně obsahuje mnohé paralely s mnohem konzervativnějšími názory o postavení a nedotknutelnosti jedince ve společnosti. V některých příkladech je patrná analogie mezi New Left a hledáním různých odcizených skupin v raném 19. století, reagujícím na první rozpory průmyslového věku. Aniž zcela porozuměli jeho významu a jeho vývoji, postihli mnozí Evropané jeho zla a možnosti zneužití, ale marně se snažili adaptovat doktríny 18. století na novou realitu. Byl to teprve Marx, který dosáhl toho, co se pro milióny jevilo jako významná syntéza kombinující utopický idealismus o budoucnosti průmyslového věku s ostrou kritikou jeho současnosti. Avšak je nepravděpodobné, že jednotliví ideologové politické akce schopné mobilizovat podporu v širokém měřítku by mohla vzniknout tak, jak vznikl marxismus jako odpověď na průmyslový věk.“[1]

Směr kulturních kritiků nedochází ve svých negacích obecných zákonitostí vývoje průmyslové společnosti tak daleko, jako Brzezinski. Rozvoj informační technologie považuje za příčinu vysoké centralizace a byrokratizace společnosti, která však vede ke stejným výsledkům v kapitalistické i socialistické společnosti. Předností soudobé kapitalistické společnosti pak má být reálná možnost humanizace byrokracie, dosažení konkrétně nedefinovaného stupně optimální centralizace. Za těchto podmínek lze udržet společenský řád s těmi nosnými prvky, které přinesla druhá průmyslová revoluce. Jak říká Erich Fromm [5]: „... Nejdůležitější alternativa, pokud jde o průmyslovou společnost, je: je-li člověk pasivní, ponížný, jednosměrně vyvinutý, pak rozvíjí patologické symptomy, jako úzkost, deprese, odcizení, lhostejnost, násilí. Je to důsledek toho, že většina plánovačů počítá s lidským faktorem jako faktorem, který

se adaptuje ke konečným podmínkám bez potíží. Pasivace je způsobena jenom byrokratickým odcizením, užívaným jako metoda ve všech centralizovaných systémech. Lidé se pak střetávají s matoucím, falešným rozparem. Věří, že lze volit pouze mezi anarchistickým systémem bez organizace a kontroly a druhem byrokracie, který je typický pro současnou industriální (kapitalistickou — pozn. aut.) společnost a ještě více pro sovětský (socialistický — pozn. aut.) systém. Ale tato alternativa není zdaleka jediná. Existuje jiná volba, a to volba mezi „humanistickou byrokracií“ či „humanistickým managementem a byrokratickým odcizením“, které ovládá naše záležitosti. Odcizený byrokratický postup jako jednosměrný systém lze charakterizovat několika rysy: Rozkazy, návrhy a plánování jdou pouze směrem shora dolů. Není prostor pro individuální iniciativu. Lidé jsou „případy“, které lze shrnout do děrného štitku, bez individuálních rysů určujících rozdíl mezi člověkem a případem. Základním principem humanistického managementu je, že přes velikost podniku, centralizaci a kybernetizaci individuální účastník trvá na svých právech a přestává být bezmocnou složkou, která se aktivně nepodílí na procesu rozhodování. Tento princip lze charakterizovat také tak, že existuje tok informací dvěma směry, tj. odpověď subjektu nejenže dosáhne špičky řízení, ale přinutí ji odpovědět. Obecným cílem humanizované industriální společnosti musí být taková změna společenského, ekonomického a kulturního života, aby stimuloval a podporoval růst aktivity člověka, a ne aby ho ničil. Počítače se musí stát funkční částí v orientovaných sociálních systémech, a ne rakovinou, která systém hubí a popřípadě zahubí. Člověk, nikoli technika, se musí stát konečným pramenem hodnot. Optimální rozvoj člověka, a ne maximální produkce musí být kritériem.“ Podobný přístup zastává např. i Thomas Conrad [3]; píše: „Americká společnost a rostoucí měrou i sovětská společnost — dvě postmoderní společnosti dnešního světa — jsou ochromeny nešťastným osudovým oddělením hodnoty od analýzy, smyslu od prostředků. Máme skupinu technokratických expertů, jejichž osobnosti jsou tak deformovány, že z nich činí velmi účinné nástroje při odvozování

metod pro dosažení daných výsledků, ale téměř úplné analfabety, pokud jde o základní hodnoty. Naproti tomu máme rostoucí skupinu „obstrukcionistaů“, kteří pěstují výlučnou morální citlivost a zcela ignorují metody realizace hodnot v praxi a opovrhují jimi. „Experti“ zdůrazňují faktickou ignoranci oponentů a uvádějí ji jako důvod pro vládu elit, zatímco „obstrukcionistaů“ hrají vlastní hru osobní čistoty na základě „démonického principu“ — totiž že pouze morálně vadní mohou vládnout a naopak, že politické vítězství je důkazem morální nečistoty.“

Jednorozměrný pohled na informační techniku jako určující sílu „totalitního státu“ vyvíjejícího se ve společnost „socialismu přepychu“ prezentuje jako reálné řešení těchto konfliktů Robert Strausz-Hupé [8]: „... Informačně sdělovací technika je politicky a sociálně tak dvojznačná jako všechny ostatní techniky. Tato technika přináší více nevítanějších hostů než dřívější inovace. Červenou nití je stále rostoucí moc státu. Téměř všechny státy bez ohledu na formální konstituci jsou diktatury. Od roku 1917 se moc komunismu rozrostla na jednu třetinu zeměkoule a obyvatelstva. Ačkoli tyto trendy jsou kompenzovány rostoucí „masovou participací“ a difuzí politické kultury mezi až dosud nepolitické vrstvy, nikdo ještě nemohl při absenci legitimní politické opozice, vyzbrojené vlastními sdělovacími prostředky, ukázat, jak vládnoucí politická elita může být kontrolována masami, či dokonce vyměněna a nahrazena systémem jiné vlády... Protože všechny velké ideologie 19. století neznaly moderní vědu a techniku, jsou dnes zastaralé a operačně neúčinné. Koncepce západních politických idejí a ustavení západních politických institucí předcházely průmyslovou revoluci. Vědeckotechnickou revoluci předcházela tento proces o tři generace. Filosofie marxismu je intelektuálně založena na ekonomické myšlence 18. století, a protože nikdy nepředpovídala politické instituce žádného druhu, je duchovně založena v utopismu ještě vzdálenějších let. Politika se dnes omezuje na řízení zájmových skupin a jejich měnících se koalic. Protože politické strany nemohou už hrát funkční roli, není třeba politické ideologie. Věk hlubokých ideologických rozporů skončil. Ideologie zemřela nebo umírá. Po-

sledním světlem naděje ničivého požáru ideologie je objevující se společnost socialismu přepychu a hojnosti, s vládou meritokracie technických expertů. Je v důhledu, zbavena bojových hesel svých předchůdců. Má-li žít, stačí, aby trvale udržovala a zlepšovala svou více či méně samoregulační kontrolu.“

Ideologové směru New Left se zaobírají informační technologií jako specifickým jevem od konce šedesátých let. McDermott ve svém článku [4] všeobecně napadá počítače a informační systémy jako zbraň, kterou vojensko-průmyslový komplex a jeho političtí spojenci utužují svou vládu nad mládeží, chudými a černochy a snaží se účinněji prosazovat svou zahraniční vojenskou politiku.

Charakterizovaný způsob řízení společnosti jako tzv. 'odcizený byrokratický postup' je právě nejvlastnějším atributem vlády vojensko-průmyslového komplexu USA. Na tom nic nemění různé způsoby politických machinací a tzv. 'politické aritmetiky' předkládané širokým vrstvámkonzumentů jako atribut demokracie a vyšší úrovně řízení společnosti. Nedostatky a disfunkce rigidního systému ovládnutí, založeného na moderní informační technologii, jsou zejména ve Spojených státech maskovány jistou iluzí o tzv. demokratickém pluralitním systému (konkrétně systému dvou stran). V tomto systému není kromě taktických variant žádných podstatných odchylek, pokud jde o cílovou funkci. Tento systém však doznává v dnešní podobě značných trhlin v důvěře i u průměrných Američanů, jak o tom svědčí vysoké procento absence v presidentských volbách. Odpor průměrného Američana proti této frašce, mající ovšem intuitivní charakter, musí nezbytně podněcovat ideology politicko-hospodářsko-vojenského top managementu ke snaze prakticky řešit rozpory této společnosti.

Dvojakost přístupu a do jisté míry i originalita postupu dnes umožňuje rozsáhlou manipulaci s politickými postoji 'průměrného muže z ulice'. Sdělovací prostředky vytvářejí poměrně hluboké stereotypy, podporované oficiální ideologií tzv. amerického životního stylu. V rozhodujícím momentu manipulace je těchto stereotypů (v kombinaci s blokováním informačních kanálů jednotlivce nadbytkem zpráv) využito oficiální vládní mašinerií.

Celý tento ideologický systém je stále reprodukován výchovou ve škole, v rodině a konečně ve společnosti. Informační technologie pouze přispívá k monopolizaci moci vládnoucí třídy a k možnostem dosud nebývalé manipulace jednotlivce neklasickými metodami, které díky tomu, že v dostupném časovém intervalu nebyly diskreditovány, mají náter novosti, a tím i přitažlivosti pro poměrně vysoké procento obyvatel, dávající jim iluzi možnosti spolurozhodování. Ideologie imperialismu nezemřela ani neumírá, vyměnila pouze svrchní ošacení stříženého podle programů pro samočinné počítače čtvrté generace. Tím spíše věk hlubokých ideologických rozporů nekončí. Boj mezi marxismem a cizími ideologiemi naopak nabývá na intenzitě a stále se prohlubuje — nevidět to znamená dopustit se neodstranitelné teoretické chyby.

2. Aplikace informační technologie v politice a strategii současného antikomunismu

Mezi lety 1950—1970 došlo k revolučním změnám ve zpracování dat na samočinných počítačích, v matematických metodách a kontrolních systémech. Byly položeny reálné základy k tomu, aby bylo možné získávat bohaté a detailní informace o realitě, informace, které umožní, aby pravděpodobné výsledky alternativních opatření byly předvídány dostatečně přesně a mechanismy vazby ve společnosti mohly působit tak účinně, že člověk by mohl využít své inteligence k řešení klíčových problémů společnosti.

Na druhé straně ve vyspělých kapitalistických státech, především v USA, vedly nové pokusy v oblasti informační techniky k podstatnému zvýšení monopolu moci a soustředění informací v rukou vojensko-průmyslového komplexu. Není neopodstatněné předpokládat, že tyto skutečnosti se již promítly do nových forem politiky a strategie, kterou vládnoucí imperialistické kruhy uplatňují vůči světovému komunistickému hnutí. Přestože dostupné prameny použité v této studii tvořila v drtivé většině sdělení publikovaná v periodické literatuře a některé přehledné monografie. Lze si učinit přibližnou představu o rozsahu, úrovni práce a soustředění sil, které mohou být pro tyto účely v oblasti informační technologie nasazeny.

Dva hlavní směry, jimiž příslušné vládní i nevládní orgány v těchto státech trvale přistupují k systémům informační technologie, jsou:

- a) vytváření computerizovaných bank dat,
- b) aplikace vybraných metod managementu, jejichž základy byly položeny tzv. operačním výzkumem vojenských operací během druhé světové války.

V dalším budeme toto rozdělení respektovat.

2.1. Banky dat

Nejběžnější klasifikace bank dat rozlišuje banky statistické a zpravodajské. Statistické banky jsou počítačové systémy organizované na příjem nebo sběr dat o jednotlivcích a skupinách s cílem studovat systematické změny v charakteristice skupin. Účelem těchto bank je umožnit výzkum a studium plánovací politiky. Ačkoli je zde nutná identifikace dat o jednotlivcích ve výběrových souborech (aby mohla být agregována nová data se staršími a prováděny průběžné časové studie), nepředstavují údaje o individuálních osobách zamýšlený výstup ze statistického systému. Systém nemá sloužit jako prostředek regulace nebo kontroly jednotlivců.

Zpravodajské banky jsou takové, v nichž jsou data organizována do „osobních spisů“ nebo složek pro získávání údajů o specifikovaných jednotlivcích. Přesným účelem je soustředit po různých zdrojích rozptýlená data o jednotlivcích do centrálního zdroje. Tyto banky mohou být sice užity pro výzkum a studium politiky, ale jejich primární účel je administrativní (osobní, daňová evidence), regulační (bytová situace, zdravotnictví), trestní (policie, justice, státní bezpečnost).

Tato klasifikace rozděluje banky dat podle jejich základního účelu a bezprostřednosti regulačního vlivu na jednotlivce. Uvedené kategorie mají význam, pokud jde o politiku, která může být uplatňována při ochraně soukromí jednotlivců a zajištění nutných procesů ve zpracování obou typů dat.

Užitečné je však rozdělení bank podle umístění v organizační struktuře výkonných a centrálních orgánů. V tomto ohledu přicházejí v úvahu především koordinační banky a banky specializovaných or-

gánů. Zatímco koordinační banky představují instituci vytvořenou pro sběr a skladování informací z různých oddělení a agentur (obvykle na více než jedné úrovni, s cílem provádění různých informačních analýz a disseminace dat zúčastněným orgánům), druhý typ bank je udržován výlučně uvnitř příslušného orgánu výkonné sféry pro regulační, statistické nebo administrativní účely.

V obou typech bank nemusí být pochopitelně data o jednotlivcích, ale jakékoli informace ekonomického, politického či jiného charakteru.

Možnost zneužití kapitálu informací soustředěných již dnes v bankách dat v USA a potenciální výsledky v oblasti politiky uvnitř USA je možné posoudit z řady prací, které byly k těmto ožehavým otázkám v poslední době publikovány. Tak A. F. Westin [9] píše: „... Americké zákonodárství dosud zná pouze obecné normy důvěrnosti informací postoupených vládním orgánům z moci zákona — sčítání lidu, sociální zabezpečení, daně. Prvotní ochranou v této oblasti byla neschopnost vládních a soukromých autorit užít informací, které získaly nějakým centralizovaným a účinným způsobem. Současný věk elektroniky a počítačů zasadil poslední ránu z milostí technickým předpokladům, na nichž byly zákony založeny. Oblastí, kde došlo k největšímu skoku v technice, není fyzický nebo psychický, ale datový dozor. Tím, že vláda má rostoucí míru odpovědnosti v sociální oblasti, justici, prognostice a státní bezpečnosti, stoupá tlak na centralizované informační systémy, poskytující analýzu dat ze statistických a osobních štítků. Americká veřejnost odsuzuje projekt „Big Brother“ a vede kampaň za to, aby techniky, které vystřídaly klasická legální a sociální omezení, byly postaveny mimo zákon. ... Kromě oblasti informací týkajících se zisku nemá dosud americký zákon obecnou teorii, pokud jde o tok informací o jednotlivci. Zákon nerozvinul institucionální postupy k ochraně proti neoprávněnému shromažďování nepřiměřených nebo falešných dat a užití takových informací pro rozhodování o jednotlivcích. Nemají-li jednotlivci možnost vědět, co je v záznamech, zkoumat ty, kteří dali informace, a polemizovat s úředníky bezpečnosti, kteří je vyhodnocují, jsou bez účinné

ochrany. Jasná žádost technických expertů o připojení identifikačních jmen nebo čísel k datům z různých zdrojů v případech, že se mají provádět průběžné časové studie, způsobuje, že i statistické banky dat se mohou stát zpravodajskými centry.“

Z. Brzezinski v dříve citované studii [1] uvádí: „Schopnost činit si nárok na sociální a politickou kontrolu jednotlivců bude nesmírně vzrůstat. Brzy bude možné uplatňovat téměř soustavný dozor nad každým občanem a udržovat na patřičné úrovni úplně a rychle přístupné složky, obsahující i ty nejosobnější informace o osobním chování a zdraví jednotlivců.“ Podobně vyznívá i závěr práce Idy R. Hoosové [6]: „... technika je hrozivě zaměřena proti všem z nás, jak se ukázalo v předběžných diskusích o federální bance dat. Současně soukromí je chráněno především neúčinností koordinace, kterou má centralizovaný systém překonat. Zastánci federálního centralizovaného centra dat nerozpoznali zrušné dimenze navrhovaného systému. Člověk může být tímto systémem označen jako potenciální člen rizikové populace a jako takový se stát objektem neoprávněného a nevídaného zájmu. Obrátíme-li zpět stránky naší historie, nemůžeme nevidět důsledky takové služby.“

I když citovaní autoři neformulují přímé ideologické závěry, je třeba vzít v úvahu především to, že jde většinou o osoby, které byly na projektech zúčastněny, nebo měly s experimenty přímý kontakt jako pozorovatelé. Jejich negativní stanovisko je podloženo především osobní zkušeností. Ačkoli lze předpokládat, že americké zákonodárství bude nuceno pod tlakem veřejnosti provést alespoň minimální opatření k zajištění ochrany soukromí jednotlivců, bude možné nebezpečí zneužití ohromného potenciálu informací v kritických situacích trvat. Tím spíše lze očekávat, že nebudou kladeny žádné zábrany trvalému využívání tohoto potenciálu k antikomunistické aktivitě v zahraničí.

2.1.1. Konkrétní příklady bank dat s celostátní nebo federální působností

a) *Banka dat U. S. Secret Service* — komputerizovaný systém dat o potenciálně nebezpečných osobách nebo skupinách podezřelých z atentátu na presidenta.

b) *National Crime Information Center*

(NCIC) — banka v kompetenci FBI, která shromažďuje data o stíhaných osobách a vozidlech. Je propojena s místními a státními úřadovny za účelem oboustranného předávání informací. Předpokládá se, že „... NCIC bude v budoucnu rozšířena tak, aby pokrývala „další kriminální informace“,“ není však řečeno, kterým směrem bude systém růst.

c) *New York State Identification and Intelligence System (NYSIIS)* — banka státu New York pro identifikaci a zpravodajství, propojená na NCIC. Je zaměřena na výlučně servisní službu. Obsahuje rejstříky více než 600 000 osob. V letech 1967–1972 byla rozšířena z 6 na 600 zaměstnanců. Vyměňuje informace s 3600 služebnami policie ve státě New York. Podobné systémy jsou budovány v dalších devíti státech.

d) *Federal Statistical Data Center* — centrální statistické centrum dat zajišťující výměnu informací mezi jednotlivými státy. Dosud v projekci.

Komputerizované banky dat a techniky řízení vycházejí z metod podobně orientovaných a modernizovaných výhledů managementu. Každý z obou směrů má tendenci prolínat do druhého. Vytvoření banky dat obvykle vyžaduje rozvoj systémového přístupu s cílem vymezení oblastí a činností, o nichž se mají data systematicky shromažďovat. Dodávka dat z komputerizovaného systému pak přirozeně plodí tendenci užít tyto nákladné a rozsáhlé výstupy k dosažení předpokládaných výhod simulace, operačního výzkumu a systémové analýzy.

Podobně přijetí systémové analýzy nebo operačního výzkumu často vytváří požadavky na „kvalitnější“ data, jejich větší množství, pravidelnější shromažďování, zpracování a distribuci. To sice může vyústit v „jednorázový“ sběr dat (někdy nazývaný „statistickou bankou dat“), je-li však příslušná organizace nucena využívat systémového přístupu, je téměř nevyhnutelné vytvořit některý z typů komputerizovaných bank dat. Oba přístupy k technologii informačních systémů se tedy vzájemně stimulují. Uvádíme tyto skutečnosti proto, abychom podtrhli fakt, že každá publikace o aplikaci metod managementu (pokud nezůstává v rovině teorie) vychází ze zkušeností s vytvářením či s existencí komputerizované banky dat.

V dalším uvedeme některé metody managementu, které již doznaly značného rozšíření v oblasti federální, státní i městské správy, na úseku vojenské politiky i státní bezpečnosti a zahraniční politiky Spojených států, i když příslušné publikace neobsahují zprávy o odpovídajících bankách dat.

2.2. Metody managementu v informační technologii

Tyto metody se týkají především technik vyvinutých ke zlepšení plánovacích a rozhodovacích procesů. V šedesátých letech byly v oblasti našeho zájmu užívány dvě z těchto technik — *Planning-Programming-Budgeting System* (PPBS) — tzv. programované (účelové) financování (rozpočtování) — a s ním spjaté analytické operační výzkumy a systémová analýza. PPBS byl použit počátkem šedesátých let nejprve v ministerstvu obrany a oblíben, které se těšil v polovině šedesátých let u prezidenta Johnsona, vedla k řadě direktivních směrnic pro jeho zavedení do všech federálních orgánů s cílem:

- a) určit státní cíle s přesností a návazností;
- b) vybrat mezi těmito cíli ty, které jsou nejnaléhavější;
- c) hledat alternativní cesty pro dosažení těchto cílů nejefektivněji při nejnižších nákladech;
- d) zajistit informace o dlouhodobých nákladech pro příslušné procesy;
- e) vyhodnocovat účinnost programu s cílem zajištění dokonalé finanční návratnosti.

Postup při zavádění PPBS nebyl stejně rychlý, podle vyhodnocení v březnu 1967 však byl ve značné míře rozpracován v ministerstvech obrany, vnitra a práce. Ministerstvo zahraničí systém nerozpracovalo vzhledem k tomu, že se očekával vývoj koordinace mezi jednotlivými složkami na úseku zahraničních věcí. Nebyl proto zaváděn ani u takových složek, jako např. US Agency for International Development. I když v oblasti zahraniční politiky a vnitřní sociální politiky byly k systému výhrady, vývoj této koncepce zde nadále pokračuje.

Oba druhy zmíněných metod managementu jsou však dnes široce užívány na úrovni státní a místní správy. Tato sku-

tečnost má význam především z hlediska vytváření zázemí pro užití těchto metod v kterékoli oblasti. Současně vede k tomu, že se pro tyto účely aktivizuje potenciál špičkových systémových vědců a inženýrů, především z oblasti průmyslu, leteckého a kosmického výzkumu ve státě Kalifornia, který byl v důsledku současné ekonomické stagnace v USA nevyužit. Tím dochází i k další formě vzájemného propojení mezi vládními orgány a průmyslovými kruhy na státní i federální úrovni. Není účelem této studie rozebírat zmíněné techniky jako takové. Nicméně k ilustraci jejich efektů uvedeme konkrétní příklady zneužití systému PPBS ve Vietnamu a perspektivy pro oblast zahraničních vztahů.

2.2.1. Konkrétní příklady zneužití metod managementu v informační technologii

a) PPBS ve Vietnamu

Otázka je podrobně rozebírána ve vystoupení A. Enthovena před 90. kongresem USA: „...systém PPBS nemůže zodpovědět klíčové otázky, jako zda bylo správné začít nejdříve válku ve Vietnamu, zda byl správný okamžik, čas a měřítko... Neovlivňuje ani taktická rozhodnutí... Nemůže ani zodpovědět otázky, za jakých podmínek, kde a jak máme jednat s vládou VDR... Tedy PPBS není všelék. Jsou zřejmé meze, za něž žádná metoda managementu nemůže jít. Přesto příspěvek našeho úsilí ve Vietnamu byl důležitý a cenný. Do války vstoupily okamžité bojeschopné vyrovnané síly. Byly nasazeny bez hmotných a lidských ztrát. Nasazení sil bylo kvalitativně mnohem lepší než několik let předtím. Nárůst sil ve Vietnamu byl plánován mnohem efektivněji... PPBS není náhradou za diskusi. Je to způsob, jakým relevantní faktory, diskusní otázky a nejistoty jsou prezentovány tak, že lze vést konstruktivní, užitečné diskuse. Pak lze identifikovat i důležité body shody a rozporů a posoudit jejich důležitost systematickým způsobem.

...Systém PPBS v ministerstvu obrany

- a) začíná přehledem strategických a vojenských potřeb, určí, jak jim vyhovět, a odvodí řešení programu bez ohledu na finanční prostředky,
- b) je založen na finančním plánu, který soustředí výdaje do cílově orientovaných podprogramových prvků,

- c) projektuje síly s perspektivou 8 let a náklady s perspektivou 5 let,
- d) zaostruje pozornost na efektivní kritéria.

...PPBS nevede k tuhé vojenské strategii. Nevylučuje pružnost a nepřecentralizovává rozhodovací procesy. Naopak, je spojen se změnou nepružné strategie opakování stejných chyb na strategii pružné odpovědi.“

b) PPBS a zahraniční vztahy

Těmito otázkami se zabývá T. C. Schelling [7]. Zdůrazňuje, že v tak komplikované oblasti, plně překvapujících momentů, které vyžadují striktní volby založené více na úsudku než na analýze, je třeba k aplikaci systému přistupovat opatrně. Konstatuje, že systém PPBS má význam zejména v rozpočtových rozhodováních. V zahraničních záležitostech je většina zásadních rozhodnutí nerozpočtových, tj. špatné rozhodnutí nepředstavuje pouze finanční ztrátu a správné rozhodnutí nezvyšuje pouze finanční efekt.

V oblasti zahraničních vztahů existují dosud nevyjasněné vztahy ve financování organizací, jako CIA nebo USAID, jejichž vyjasnění je předpokladem k zavedení systému PPBS. V případě, že budou tyto otázky vyřešeny, může být tento systém zaveden a jednotlivé země považovány za cílově orientované výstupy. Jednotlivé zahraniční programy, jako např. mírové sbory, rozvědky, hospodářská pomoc, zemědělské přebytky, technická pomoc, úvěry, pak nebudou základními subsystémy, ale budou nahrazeny jednotlivými státy, které samozřejmě nelze brát v úvahu izolovaně. Potom bude možné posuzovat úplnost programů vzhledem k vybrané zemi, vztahovat je ke stejné soustavě cílů; srovnávat je vzhledem k účinnosti, eliminovat nekonzistenci, redukovat vzájemnou duplicitu.

3. Některá hlavní střediska vývoje a výzkumu informační technologie

Příklady vzájemných vazeb mezi zmíněnými organizacemi (viz tab. 1).

Firma SDC pracuje pro vládní zakázky na federální, státní i místní úrovni.

Kromě toho poskytuje služby dalším zákazníkům z mimovládní sféry. Od roku 1960 uzavřelo její oddělení *Public Systems Division* 325 kontraktů s 35 federálními orgány. Specialisté tohoto oddělení pracovali ve všech státech USA, Kanadě, Latinské Americe, Thajsku a Vietnamu, jmenovitě v oblastech:

Federální:

Department of Agriculture — informační systém

Department of Housing and Urban Development — integrovaný systém řízení

Office of Economic Opportunity — informační systém pro řízení v oblasti využití pracovních sil a vytváření nových příležitostí²

Department of Labor — spolupráce na programu přeškolení nezaměstnaných
US Agency for International Development — identifikace funkcí a informačních systémů, určení potřebného rozsahu informací a toku dat nutných v oblasti zahraniční politiky

Office of Civil Defense — analytické a experimentální výzkumné studie pro vytvoření účinných systémů řízení a postupu nouzových operací — od živelných pohrom až k jadernému napadení³

Office of Telecommunications Management — určení úlohy federální vlády, státní vlády a průmyslu v rozvoji federálních a státních telekomunikací s cílem zlepšit jejich funkci v normálních i krizových podmínkách

National Council on Marine Resources — federální systém dat pro potřeby desetiletého rozvojového plánu využití moře

Department of Justice — návrh a dodávka elektronického systému zpracování dat pro celní správu; rozsáhlé formy spolupráce s justičními orgány i s mezinárodní policií, zejména ve využití zpravodajských systémů

National Topographic Program — kvantitativní modely určení užitečnosti stávajících map a potenciálního využití nových

Státní:

New York — zpravodajský a identifikační systém NYSIS, citovaný již dříve

Kalifornie — prototypový informační sy-

² Informační personalistický systém pro tzv. Job Corps s rychlým přístupem k osobním údajům uchazečů a třídícími testy pro výběr vhodných uchazečů.

³ Vypracování simulačních technik pro výcvik velení civilní obrany na všech stupních. Studium reakce veřejnosti na cvičný poplach v Kalifornii v roce 1965.

Tabulka 1. Některá hlavní střediska vývoje a výzkumu informační technologie

Federální úroveň	Státní úroveň	Města + kraje	University	Průmysl
<i>FBI</i> — zpravodajské systémy <i>CIA</i> — zpravodajské systémy <i>U.S. Secret Service</i> — zpravodajské systémy <i>Department of Defense</i> — zpravodajské systémy, operační výzkum, systémová analýza, PPBS <i>State Department</i> — zpravodajské systémy, statistické systémy, operační analýza <i>US AID</i> — <i>PPBS Federal Data Center</i> — statistické systémy <i>Department of Justice</i> — statistické systémy, zpravodajské systémy <i>Office of Civil Defense</i> — operační analýza	<i>New York</i> + 10 dalších států — identifikační a zpravodajské systémy pro policii <i>Kalifornie</i> — systémová analýza a metody PPBS <i>New York</i> — v řízení a správě státu	<i>New York, Los Angeles, Philadelphia, Detroit</i> — systémová analýza a metody PPBS v městské správě	Operační výzkum, systémová analýza, teoretické základy: <i>Michigan, MIT, Harvard, Columbia, Notre Dame, New York, Pennsylvania, California-Berkeley, Yale, Denver</i>	<i>RAND</i> (St. Monica, Kalifornie) — systémová analýza, operační výzkum, zpravodajské, statistické, informační systémy <i>SDC</i> — <i>System Development Corporation</i> (St. Monica, Kalifornie) — systémová analýza, operační výzkum, zpravodajské, statistické, informační systémy <i>IRW</i> — <i>Thompson-Ramo-Woldridge</i> — operační výzkum, systémová analýza, zpravodajské, statistické, informační systémy <i>The Diebold Group</i> — systémová analýza, operační výzkum <i>Lockheed Missiles & Space Company</i> <i>Space General Corp.</i> <i>Aerojet General Corp.</i> <i>North American Aviation</i> — systémová analýza, operační výzkum <i>Resources for the Future</i> — informační systémy

stém pro rychlé a účinné zpracování policejních zpráv a protokolů a jejich uložení ve formě přístupné rychlému vybavování pro potřeby vyšetřujícího orgánu; informační systém pro Youth and Adult Correction Agency — rozhodovací procesy v nápravných zařízeních

Z a h r a n i č n í:

Vietnam — rozbor a dokumentace postupů a politiky US AID ve Vietnamu, zejména v sektorech ekonomické politiky, veřejné bezpečnosti, importů atd. Zavedení technik zpracování hromadných dat do Vietnamské národní policie podle kontraktu US AID

Thajsko — zavedení technik zpracování hromadných dat do Thajské národní policie

Firma TRW pracuje rovněž pro široký okruh pracovníků, i když její potenciál je menší než firmy SDC a je více specializován. Jmenovitě lze uvést tyto oblasti spolupráce:

F e d e r á l n í:

Department of Transportations — široká aplikace technik řízení v dopravě

Federal Deposit Corporation — široká aplikace technik řízení a zpracování informací v bankovníctví a pojišťovnách

S t á t n í:

Kalifornie — řešení systémů bezpečnostních opatření v nápravných zařízeních, aplikace zkušeností z oboru vojenského zajišťování při výstavbě integrovaného detekčního systému; studium aplikace computerizovaných systémů podobných systémům řízení a kontroly vojenských taktických sil pro účely optimálního nasazení a kontroly policejních jednotek v krizových situacích

4. Některé závěry pro výzkumnou práci v oblasti boje proti antikomunismu na úseku informační technologie

Na základě shromážděného a předloženého materiálu je možné odpovědně říci, že na Západě, jmenovitě ve Spojených státech, dochází ke značným inovacím v oblasti informační technologie. Ačkoli část amerických teoretiků je si vědoma možnosti zneužití metod informační technologie a managementu a apeluje na etiku uživatelů či se dovolává veřejného mínění, je možné všechny tyto pokusy a tendence

bez nadsázky přirovnat k revoltám dělníků proti zavádění strojů v počátcích průmyslového věku. Jsou stejně naivní a jsou odsouzeny ke stejnému neúspěchu. Podstatně nebezpečnější jsou promyšlené koncepce parazitující na kvalitativních technologických změnách, z nichž nejvýznamnější roli hraje ideologie „konce ideologie“. Celá taktika postupu likvidace marxistické ideologie je přehledně vyložena v práci Z. Brzezinského [2]. Strategický záměr není ovšem uváděn explicitně. Víme však, že jde o staronovou strategii likvidace marxismu jednak jako teorie a jednak jako jeho praktického vyjádření v reálných společenských systémech socialistických zemí. Proto je značná část prostředků v současné době věnována na výzkum sociálních programů a modelů socialistických zemí.

Jak je z uvedeného přehledu zřejmé, dochází k přesunu intelektuálních kapacit z oblasti bezprostředních technologických inovací do oblasti sociálních projektů založených na využití informační technologie. To s sebou nese nebyvalou koncentrací moci a centralizací celého systému. Bude-li vývoj pokračovat v dosavadním trendu, lze očekávat úměrný růst snah centralizované moci hospodářsko-vojenského komplexu opřené o imperialistickou ideologii o pronikání do socialistických zemí.

Bylo dostatečně průkazně ukázáno, že hranice mezi zpravodajským charakterem a původním účelovým zaměřením bank dat je nezřetelná a libovolně posouvatelná. V tomto směru by nebylo nezajímavé rozebrat úlohu řady vědeckých center pracujících v Evropě a shromažďujících data různého charakteru ze socialistických zemí. V řadě případů nesporně jde o zvlášť jemné metody získávání podkladů pro zpracovávané modely vývoje socialistických zemí, sloužící k analýze a vypracování taktiky působení proti socialismu. Důležitou roli zde hraje i sekundární analýza dat shromážděných k různým rozhodovacím procesům vlastními institucemi socialistických zemí.

Neméně významným aspektem všech studovaných prostředků shromažďování a analýzy údajů je jejich vyhraněné ideologické využití, a to jak směrem dovnitř západních systémů, tak zejména ve směru vnějšího působení. O intenzitě tohoto za-

měření svědčí mimo jiné i řada skandálů. občas proniknuvších na veřejnost. V posledním období je to proslulý skandál se společností The Rand Corporation, jmenovitě s publikací dokumentů o pozadí americké agrese ve Vietnamu. Profesor Daniel Ellsberg dozajista nedohlédl všechny důsledky plynoucí z jeho indiskrétnosti. Dnes společnost The Rand Corporation nesporně ustupuje do pozadí a se vši pravděpodobností nedosáhne již svého bývalého lesku z poloviny šedesátých let. Z oddílu 3 naší studie ovšem plyne, že má dostatek nástupců, kteří se již jistě poučili z jejích chyb. Objektivně k růstu této výzkumné základny přispívá krácení dotací na některé výzkumné programy, zejména ryze technického charakteru. Inteliktuální kapacita řady pracovišť projekčního a výzkumného ryze technického zaměření se programově přesouvá především do oblasti informační technologie. Rozvoj metod této technologie v západních státech vůbec a v USA zvláště je nutné posuzovat střídme a uvažene, ovšem již dnes je třeba vzít v úvahu možné důsledky jak ve vnitřním, tak i ve vnějším působení. Bude pravděpodobně nezbytné vytvořit na základě našich vlastních zkušeností dostatečně účinný systém pracující na metodicky vysoké úrovni a umožňující jak efektivní obranu proti vlivům nepřátelské ideologie prostřednictvím informační technologie, tak i možný vliv především naší účinné propagandy do zahraničí.

Citovaná literatura

- [1] Brzezinski, Z.: *The American Transition*. New Republic 157, (December 1967), p. 18—21.
- [2] Brzezinski, Z.: *Between Two Ages, America's Role in the Technotronics Era*. New York 1970.
- [3] Conrad, T. M.: *System Analysis, the Liberal Establishment and Totalitarian Dystopias*. Commonwealth 90. (May 30, 1969), p. 321—323.
- [4] McDermott, J.: *Technology: The Opiate of the Intellectuals*. New York, Review of Books 13, (July 1969), p. 25—35.
- [5] Fromm, E.: *The Revolution of Hope: Toward a Humanized Technology*. New York, Harper and Row 1968.
- [6] Hoos, I. R.: *Systems Analysis, Information Handling and the Research Function: Implication of the California Experience*. University of California, International Working Paper No. 68 November 1967.
- [7] Schelling, T.: *PPBS and Foreign Affairs*. Public Interest 11 (Spring 1968), p. 26—36.

- [8] Strausz-Hupé, R.: *The Uninvited Guests*. Review of Politics 30 (January 1968), p. 59—78.
- [9] Westin, A. F.: *Legal Safeguards to Insure Privacy in a Computer Society*. Communications of the ACM 10 (September 1967), p. 533—537.

Doporučená literatura

- A. *Banky dat*
1. Auerbach, L.: *Information Technology in the United States*. Detroit, Computer Yearbook and Directory 1966, p. 49—55.
2. Baran, P.: *Remarks on the Question of Privacy Raised by the Automation of Mental Health Records*. Santa Monica, California, The RAND Corporation (April 1967).
3. Behrens, C.: *Computers and Security*. Science News 91 (June 3, 1967), p. 532—533.
4. Berkeley, E. C.: *Individual Privacy and Central Computerized Files*. Computers and Automation 15 (October 1966), p. 7.
5. Bigelow, R. P.: *Legal and Security Issues Posed by Computer Utilities*. Harvard Business Review 45 (September/October 1967), p. 150—161.
6. Brooks, E. M.: *California Statewide Federated Information Systems (SFIS) Status Report*. Sacramento, Systems Analysis Office, Department of General Services. (December 31, 1968).
7. Comber, E. V.: *Management of Confidential Information*. Las Vegas, Nevada, Proceedings of the Fall Joint Computer Conference, (November 1969).
8. *Computer and Invasion of Privacy*. 89th Congress, 2nd Sessions, (July 26—28, 1966).
9. *Computer-Based Justice Identification and Intelligence System*. Digital Computer Newsletter 17 (April 1965), p. 52—53.
10. *Computer Privacy*. 90th Congress, 1-st Session (March 14—15, 1967).
11. *Computerization of Government Files*. U.C.L.A. Law Review 15 (1968), p. 1371—1409.
12. Coon, Th. F.: *Technological Law Enforcement — Victories and Voids*. Police 12 (January/February 1968), p. 19—22.
13. Darby, R. L.: *Information Analysis Centers as a Source for Information and Data*. Special Libraries 59 (February 1963), p. 91—97.
14. *Data Processing Management in the Federal Government*. 90th Congress, 1-st Session (July 18—20, 1967).
15. *Debate Will Rage and Confuse the Issues, but a National Data Center will Become Reality*. Business Automation 17 (January 1970), p. 62—63.
16. *Design of a Federal Statistical Data Center*. 89th Congress, 2nd Session (July 26—28, 1966).
17. Dunn, E.: *The Idea of a National Data Center and the Issue of Privacy*. The American Statistician 21 (February 1967), p. 21—27.
18. Fanwick, Ch.: *Maintaining Privacy of Computerized Data*. Santa Monica, Cali-

- fornia, System Development Corporation (December 1, 1966).
19. Feige, E. L., and Watts, H.: *Protection of Privacy through Micro-Aggregation*. Social Science Research Institute, University of Wisconsin (June 1967).
20. Finke, W.: *Information: Dilemma or Deliverance?* Computers and Automation 15 (August 1966), p. 22—25.
21. Gallagher, C. E.: *Databanks and Civil Liberties*. Congressional Record (August 8, 1968).
22. *Efficiency — Purchased at the Price of Privacy*. Banking 60 (April 1968), p. 38—39.
23. Glaser, E. D., Rosenblatt, D., and Wood, M. K.: *The Design of a Federal Statistical Data Center*. The American Statistician 21 (February 1967), p. 12—20.
24. Graetz, R. E.: *Integrated Information Systems: A Problem in Psychology*. Chicago, American Society of Planning Officials 1967.
25. Halloran, N. E.: *Judicial Data Centers*. Law and Computer Technology 2 (April 1969), p. 9—15.
26. Hearle, E. F. R., and Mason, R. J.: *A Data Processing System for State and Local Governments*. A RAND Corporation Research Study. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall, Inc. (1963).
27. Hermann, W. W., and Isaacs, H. H.: *Advanced Computer Technology and Crime Information Retrieval*. Santa Monica, California, System Development Corporation (January 1965).
28. Hoffman, J.: *Computers and Privacy: A Survey*. Computing Surveys, Vol. 1, No 2 (June 1969).
29. Kennedy, J. P.: *The California Integrated Law Enforcement Information Systems*. Police 12 (September/October 1967), p. 10—15.
30. Maron, M. E.: *Large-Scale Data Banks*. Law and Computer Technology 2 (October 1969), p. 12—19.
31. Miller, R. J.: *Can EDP Win War on Crime?* Datamation 14 (June 1968), p. 81—84.
32. Milliman, G.: *Alameda County's People Information System*. Datamation 12 (March 1967), p. 28—31.
33. *Modernizing the Management Information System for Federal Civilian Manpower*. U.S. Civil Service Commission (March 31, 1966).
34. *National Crime Information Center*. In: F.B.I. Law and Enforcement Bulletin, (May 1966).
35. *New Job Banks Called Success by U.S. Official*. Computer World, (November 26, 1969), p. 14.
36. Nixon, J.: *Federal Data Centers — Present and Proposed*. 90th Congress, 1st Session, (March 14—15, 1968).
37. Norrgard, D. L.: *Regional Law Enforcement*. Chicago, Illinois, Public Administration Service, 1969.
38. Petersen, H. E., and Turn, R.: *System Implications of Information Privacy*. Atlantic City, N. J., Spring Joint Computer Conference (April 17—19, 1967).
39. Prisdorf, A.: *The Computer vs. the Bill of Rights*. The Nation (October 31, 1966), p. 449—452.
40. *Privacy, Law and Contemporary Problems*, 31 (Spring 1966), p. 383.
41. Riesen, V. D.: *An Integrated Justice System*. Law and Computer Technology 2 (September 1969), p. 15—22.
42. Rosove, P. E.: *Developing Computer-Based Information Systems*. New York, John Wiley and Sons, Inc. 1968.
43. Ro's, Ch. U.: *Data Banks for Crime Detection*. Output of Public Automation, Vol. 6, No. 1 (January 1970).
44. Rothman, S.: *Centralized Government Information Systems and Privacy*. President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice (September 22, 1966).
45. Rubinoff, Morris, ed.: *Toward a National Information System*. Philadelphia, Spartan Books. Proceedings of the Second National Colloquium on Information Retrieval (1965).
46. Sable, R. W.: *Law Enforcement Data Processing*. Communications of the ACM (Association for Computing Machinery) 8 (April 1965), p. 248.
47. Wagner, R. C.: *Jury Selection by Computer*. Law and Computer Technology 2 (October 1969), p. 6—11.
48. Ware, W. H.: *Security and Privacy in Computer Systems*. Atlantic City, N. J., Spring Joint Computer Conference, April 17—19, 1967.
49. Warren, D. G.: *Computers at Work in State Legislatures*. Law and Computer Technology 2 (August 1969), p. 3—9.
50. Westin, A. F.: *Computers and the Protection of Privacy*. Technology Review 71 (April 1969), p. 32—37.
51. Westin, A. F.: *Legal Safeguards to Insure Privacy in a Computer Society*. Communications of the ACM 10 (September 1967), p. 533—537.
52. Westin, A. F.: *Privacy and Freedom*. New York, Atheneum 1967.

B. Metody řízení

53. Cananese, A. G., and Steiss, A. W.: *Programming for Governmental Operations: The Critical Path Approach*. Public Administration Review 28 (March/April 1968), p. 155—167.
54. Capron, W. M.: *PPB and State Budgeting*. Public Administration Review 29 (March/April 1969), p. 155—159.
55. Churchman, C. W., and Schainblatt, A. H.: *How Can It Be Implemented?* Public Administration Review 29 (March/April 1969), p. 178—188.
56. Diebold, J.: *Computers, Programm Management and Foreign Affairs*. Foreign Affairs 45 (October 1966), p. 125—134.
57. Dror, Y.: *PPB and the Public Policy-Making System: Some Reflection on the Papers by Bertram Gross and Allen Schick*.

- Public Administration Review 29 (March/April 1969), p. 152—154.
58. Harper, E. L., Kramer, F. E., and Rouse, A. M.: *Implementation and Use of PPB in Sixteen Federal Agencies*. Public Administration Review 29 (November/December 1969), p. 623—632.
 59. Held, V.: *PPBS Comes to Washington*. Public Interest 4 (Summer 1966), p. 102—115.
 60. Hovey, H. A.: *The Planning-Programming-Budgeting Approach to Government Decision-Making*. New York, Praeger 1968.
 61. Lauber, J. G.: *PPBS in State Government — Maryland's Approach*. State Governments 42 (Winter 1969), p. 31—37.
 62. Lyden, F. J., and Miller, E. G.: *Planning, Programming, Budgeting: A System Approach to Management*. Chicago, Markham Publishing Co. 1968.
 63. Mosher, F. C., and Harr, J. E.: *Program Budgeting Visits Foreign Affairs*. Syracuse, N. Y., Inter. University Case Programm, Inc. 1969.
 64. *Planning-Programming and Budgeting — Interim Observations*. U. S. Senate Committee on Government Operations, December 2, 1968.
 65. *Planning-Programming-Budgeting, Hearings*. Part I. U.S. Senate, Committee on Government Operations, 90th Congress, 1st Session, August 23, 1967.
 66. *Planning-Programming-Budgeting, Hearings*. Part II. U.S. Senate, Committee on Government Operations, 90th Congress, 1st Session, September 27 and October 18, 1967.
 67. *Planning-Programming-Budgeting: PPBS and Foreign Affairs*. Memorandum. U. S. Senate, Committee on Government Operations, 19th Congress, 1st Session, January 5, 1968.
 68. *Planning-Programming-Budgeting. Selected Comment*. U. S. Senate, Committee on Government Operations, 90th Congress, 1st Session, July 26, 1967.
 69. *Program Budgeting for Police Departments*. Yale Law Journal 76 (March 1967), p. 822—838.
 70. Schelling, Th.: *PPBS and Foreign Affairs*. Public Interest 11 (Spring 1968), p. 26—36.
 71. Tunney, J. V.: *PPBS and the Congress*. Congressional Record — House of Representatives, June 18, 1969, p. E5041.
- C) *Systémová analýza a operační výzkum*
72. Black, G.: *The Application of Systems Analysis to Government Operations*. New York, Praeger, 1968.
 73. Bower, J. L.: *Systems Analysis for Social Decisions*. Operations Research 17 (November/December 1969), p. 927—940.
 74. *California Statewide Information Systems Study* (Final Report). Burbank, California, Lockheed Missiles and Space Company, 1965.
 75. Chartrand, R. L.: *Congress Seeks a Systems Approach*. Datamation 14 (May 1968), p. 46—49.
 76. Churchman, C. W.: *The Systems Approach*. New York, Dell Publishing Company 1968.
 77. Clark, E.: *Systems Analysis Are Baffled By Problems of Social Change*. The New York Times, March 24, 1968, p. 28.
 78. Forrester, J. W.: *A Deeper Knowledge of Social Systems*. Technology Review 71 (April 1969), p. 21—31.
 79. Frieden, B. J.: *The Governmental Maze: National Goals and Local Barriers*. Technology Review 70 (January 1968), p. 31—35.
 80. Gilmore, J. S., Ryan, J. J., and Gould, W.: *Defense Systems Resources in the Civil Sector: An Evolving Approach to An Uncertain Market*. University of Denver Research Institute, July 1967.
 81. Gross, B. M.: *The New Systems Budgeting*. Public Administration Review 29 (March/April 1969), p. 113—137.
 82. Hermann, W. A.: *Systems Approach to Command and Control in Crime Prevention and Control*. Santa Monica, California, SDC Publication 1968.
 83. Hitch, Ch. J.: *Decision-Making for Defense*. Berkeley and Los Angeles; University of California Press 1965.
 84. Hoos, I. R.: *A Realistic Look at the Systems Approach to Social Problems*. Datamation 15 (February 1969), p. 233—238.
 85. Morse, P. H., and Bacon, I., eds.: *Operations Research for Public Systems*. Cambridge, the M. I. T. Press 1967.
 86. Navarro, J. A., and Taylor, J. G.: *An Application of Systems Analysis to Aid in the Efficient Administration of Justice*. Judicature 51 (August/September 1967), p. 47—52.
 87. O'Meara, F. E.: *The Challenge of Operations Review*. California Management Review 7 (Summer 1965), pp. 19—26.
 88. Ramo, S.: *Cure for Chaos*. New York, David McKay 1968.
 89. Ramo, S.: *The Systems Approach: Automated Common Sense*. Nation's Cities 6 (March 1968), pp. 14—19.
 90. Saloma, J. S.: *Systems Politics: The Presidency and Congress in the Future*. Technology Review 71 (December 1968), pp. 23—33.
 91. Schick, A.: *Systems Politics and Systems Budgeting*. Public Administration Review 29 (March/April 1969), pp. 137—151.
 92. Smith, B. L. R.: *The RAND Corporation: Case Study of a Non-profit Advisory Corporation*. Cambridge, Mass., Harvard University Press 1966.

Резюме

Чермак Я. - Крейчи Я.: Некоторые аспекты злоупотребления технологией информации в идеологии и политике современного антикоммунизма

Уровень и объем «information technology», достигнутые в самых развитых капиталистических государствах, определяют также ее громадное влияние на общественное сознание и бытие.

В статье предлагается анализ относительно обширного собрания работ по этой области. Эти работы показывают некоторые реальные аспекты злоупотреблений достижениями в области «information technology» в целях антикоммунистической идеологии, репрезентированной представителями некоторых современных идейных направлений в США, именно «technotronics» и «culture critics». В дальнейшем указывается на существующие и потенциальные возможности злоупотребления высокой аккумуляцией информации в информационных и статистических банках данных государственных и частных авторитетов в целях стратегии и тактики современного антикоммунизма. Эта опасность в более широком смысле отражается также в ряде работ авторов, которые непосредственно участвовали в создании некоторых проектов или были с созданием их связаны в качестве наблюдателей.

Создание банк данных идет в единстве с применением избранных технических приемов менеджмента — прежде всего системы Planning, Programming and Budgeting System (PPBS) операционного исследования и системного анализа.

Шестидесятые годы и особенно сопоставления и противоречия в их второй половине характеризуются диффузией этих технических приемов из Пентагона во все большее число гражданских секторов, из которых особенно важными являются внутренние и иностранные дела.

Происходит также привлечение значительного потенциала узкоспециализированных работников из области перазвивающейся промышленности и промышленных исследований к делам государственного управления.

Указанные способы приводят в США к дальнейшей концентрации монополий информации в руках военно-промышленного блока.

В заключение в общем указаны возможности оперативных и стратегических приемов борьбы против антикоммунизма в этой области.

Summary

Cermák J. - Krejčí J.: Some Aspects of Misusing Information Technology in the Ideology and Policy of Contemporary Anti-communism

The level and the range of "information technology" attained in the most advanced capitalist states also determine its immense influence on the social consciousness and existence.

The paper presents an analysis of a relatively ample set of studies from this area. These studies show some real aspects of the misuse of the advances in "information technology" by the anticommunist ideology represented by spokesmen of some contemporary intellectual trends in the USA, especially "technotronics" and "culture critics". Further, the existing and potential possibilities of misusing a high accumulation of information stored in the intelligence and statistical banks of data which stand at the disposal of both governmental and private authorities for the strategy and tactics of contemporary anti-communism are pointed out. In a broader sense, this danger is also reflected in numerous studies by authors who have directly participated in some projects or come into contact with them as observers.

Banks of data are established in accordance with the application of selected management techniques — in the first place the Planning Progressing and Budgeting System (PPBS), operational research and system analysis.

The sixties and, in particular, the confrontations and contradictions of their second half are characterized by the diffusion of these techniques from the Pentagon into a steadily increasing number of civil sectors; among these, the Ministry of the Interior and the Foreign Office are of special importance.

Moreover, a shift of a considerable potential of specialized experts from the area of the stagnating industry and industrial research into the area of State administration is taking place.

In the USA, the indicated facts lead to a further concentration of the information monopoly in the hands of the military-industrial complex.

In concluding, the paper outlines the possibilities of operative and strategic procedures in the struggle against anti-communism in this area.

Teoretické problémy komparace jako nástroje sociologické prognózy

Se zřetelem na prognózování volného času

BLANKA FILIPCOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Orientace na „ovládnutí“ budoucnosti, snaha dodat rozmachu empirických sociologických výzkumů hlubší smysl a využít jich v duchu principů marxismu-leninismu jakožto jednoho z nástrojů společenské vědy, která prostřednictvím poznání současného a minulého je schopna predikovat budoucí pohyb společnosti, vstupuje v socialistických zemích do *nového stadia*.

Nový společenský řád na určitém stupni rozvoje výrobních sil, charakterizovaném nástupem vědeckotechnické revoluce, otevírá prostor pro radikální kvalitativní změny v celkovém způsobu života. Této situaci neodpovídá již pouhé plánování ekonomického rozvoje; dnes jde velmi naléhavě o to, aby všechny podstatné sféry společenského života se staly objektem dlouhodobých prognóz a plánů, aby se přešlo od plánování ekonomického k *plánování sociálně ekonomickému*.

Zvýšit prediktivní schopnost sociologie se tak v této souvislosti stává úkolem mimořádně aktuální. Zároveň se v této tendenci potvrzuje její společenská angažovanost a odpovědnost.

Základní principy sociologické prognózy v konfrontaci s prognostickými metodami založenými na komparaci

1. Předvídat znamená uchopit společenské jevy v jejich *historickém pohybu*, postihnout dialektiku jejich vzniku a vývoje. Právě v této nejhlubší a nejobtížněji přístupné vrstvě společenské reality leží klíč k rozluštění hádanky lidské budoucnosti.
2. Dynamiku jakéhokoli *dílčího* společenského jevu nelze postihnout, je-li zkoumán pouze ve své relativní autonomii, ale teprve v začlenění do *společenského celku*. Neboť pohyb a vývoj v dílčí oblasti je do značné míry závislý na pohybu celku, respektive na změnách v ostatních dílčích oblastech a jejich vzájemně se prostupujících vazbách.
3. Jediným přístupem k „neexistující“ budoucnosti, jež je „bezprostředně“ neuchopitelná, je analýza současnosti a minulosti.

A to taková analýza, která proniká od *jevu k podstatě*, která z bohaté, ro: manité jevové skutečnosti „vyloupne“ podstatné, tj. obecné, relativně konstantní vlastnosti jevů a opakující se zákonité vztahy, neboť ony v první řadě determinují budoucnost.

Budoucnost není pole nedeterminované, otevřené jakékoli aktivitě subjektu; jediné proto je vůbec možno budoucnost předvídat. Zásah subjektu do dějinného procesu může být tím úspěšnější, čím více reflektuje, respektuje a využívá objektivní determinace.

4. Rozdíl mezi jevovými a podstatnými stránkami ve vývoji společenské reality je zároveň prostorem pro vypracování vědecky založených představ o předobrazu žádoucího vývoje, který tvoří významný komponent sociologické prognózy.

* * *

Komparativní metoda je jedním z vhodných nástrojů, které má sociologie k dispozici pro vypracování předpovědi budoucího vývoje.

Rozpracovat využití komparativních postupů v ucelenou metodu předvídaní pro konkrétní potřeby sociálního plánování je však složitý, podle našeho soudu rovněž velice náročný, zdaleka však nikoli vyřešený úkol; spíše se setkáváme, zejména v posledních letech, s pokusy o jeho řešení.

Nejelementárnějším a zatím nejfrekvencovanějším způsobem použití komparace pro vypracování předpovědi možného společenského pohybu je *podmíněná extrapolace*, založená na komparaci stejných proměnných v různých časových úsecích. Tento postup umožňuje odkrytí určitých trendů (eventuálně zvrátů v trendech), jež pak prodlužujeme do budoucnosti, ovšem za předpokladu, který ve společnosti nikdy neplatí — tj. za předpokladu nezměněných podmínek. Je to tedy očividně omezený postup, který umožňuje zejména vypracování krátkodobějších prognóz pro

období, v němž podmínky, které ovlivňují změny v předvídané sféře — v našem případě volný čas — zůstávají z hlediska zkoumaného jevu v podstatě nezměněny.

Podmíněnou extrapolaci je možno spojit s dalším komparativním postupem: srovnáváme, jakých změn doznává sledovaná proměnná v *různých sociálních skupinách*. To nám umožní

a) obohatit předpověď o možné důsledky změny v sociální struktuře společnosti pro sledovanou proměnnou;

b) zakalkulovat i vlivy sociální nápodoby, související s tím, že některé sociální skupiny jsou nositelé vzorů chování, k nimž se jiné snaží přiblížit.

Třetí krok, který můžeme udělat, je položit si otázku, zda zjištěné tendence se vyskytují i v jiných zemích, to znamená přikročit k dílčí mezinárodní komparaci. Srovnání na mezinárodní úrovni může

a) *ozřejmit míru závažnosti* zjištěné tendence, neboť čím častěji se bude vyskytovat jinde, o to významnější roli ji můžeme přisoudit;

b) *orientovat nás i ve směru kauzální interpretace*.

Konečně čtvrtý komparativní postup, který hraje roli ve formulování předpovědi budoucího vývoje, je srovnání objektivních tendencí s modelem žádoucího vývoje, pokud ovšem takový existuje. Tento krok má mimořádný význam pro orientaci intervence do sféry, již se předpověď týká.

Zmíněné komparativní postupy, které zatím převážně v prvních pokusech o vypracování předpovědi pravděpodobného vývoje v oblasti volného času používáme, mají spíše *induktivní charakter*.

Postupujeme zejména od empirických poznatků, které sociologie volného času v poměrně bohaté míře nakupila, a snažíme se za pomoci oněch čtyř komparativních kroků uvažovat o budoucnosti.

Tato první fáze, jak se domníváme, je nezbytná, přináší nesporně pozitivní výsledky v podobě dílčí předpovědi.

Omezení, jež jsou s těmito postupy spojena, jsou však v konfrontaci s naznačenými principy sociologické prognózy značná.

Překonání je znamená podle našeho sou-

du přejít postupně k druhé fázi ve vypracování našich předpovědí, jež by organicky navazovala na první, v níž bychom však použili spíše *deduktivního komparativního postupu*,¹ založeného na dvou základních krocích:

1. Na základě nahromaděných a zpracovaných poznatků z první fáze vypracovat empiricky ověřitelnou teoretickou koncepci² prognózovaného jevu, jež by

a) jej začlenila především do *celospolečenského kontextu* (na rozdíl od akcentu na jeho relativní autonomii v předchozí fázi);

b) formulovala teoretické hypotézy o jeho možné dynamice v závislosti na změnách základních determinant, kde rozhodující roli mají tři vzájemně se prostupující oblasti: typ společenského zřízení, fáze jeho rozvoje v té které zemi, kulturní tradice.

2. Tyto teoretické hypotézy alespoň částečně verifikovat *mezinárodní komparací*. Jedině na této úrovni lze potvrdit podstatně, opakující se souvislosti, zákony (konstanty), které do značné míry určují pohyb předvídaného jevu a bez nichž, jak již bylo řečeno, dlouhodobá předpověď není možná.

Prognóza — mezinárodní komparace — sekundární analýza

Mezinárodní komparace se běžně uskutečňuje jako jednorázový sociologický výzkum na vybrané lokální populaci různých zemí. (Příklad: Szalai, Mezinárodní výzkum časových rozpočtů.)

V této podobě má však pro prognózování patrně velice omezený význam a atraktivitu, neboť otevírá minimální prostor pro překročení oněch omezení, o nichž již byla řeč výše.

Moment historičnosti může být sice do takového výzkumu vnesen zkoumáním určitého jevu na populacích žijících ve společnostech na různém stupni vývoje, je však zároveň omezen, neboť výzkum je statickým řezem danou situací.

Postihnout různý společenský a kulturní kontext, do kterého je zkoumaný jev včleněn, stejně tak jako různé obsahy, významy a funkce, jichž v tomto různém kon-

¹ Používáme-li označení „induktivní a deduktivní komparativní postupy“, tedy jen pro zdůraznění té poznávací metody, která *převažuje*, nikoli v absolutním smyslu slova.

² Jsme si vědomi toho, že v tomto požadavku je obsažen závažný gnoseologicko-metodologický problém: Za jakých předpokladů lze považovat teoretickou koncepci za verifikovanou?

textu nabývá, přesahuje možnosti takto koncipovaného výzkumu.

Založen na kvantifikaci a na principu statistického důkazu, zkoumá takové stránky skutečnosti, které odpovídají zvolené metodě; to znamená v podstatě orientaci na jevové, snadno přístupné a kvantifikovatelné stránky, jejichž smysl a specifická váha v širších souvislostech prognózaného jevu jsou omezeny.

Tím zdaleka nepopíráme význam podobných výzkumů, pouze zvažujeme jejich možný přínos pro sociologické prognózy.

* * *

Daleko slibnější se v této souvislosti zdá být *mezinárodní komparace* založená na sekundární analýze dat, to znamená založená nikoli na principu vlastní „produkce“ informací, ale na využití všech existujících dat, jež mohou být zdrojem informací relevantních pro záměry výzkumu.³ Několik úvah vzbuzuje určitý, byť podmíněný optimismus.

Mezinárodní komparace založená na sekundární analýze *umožňuje několikerym způsobem vnést do výzkumu moment historičnosti*; je možné sledovat vývoj jevu, který má být předvídaný, stejně tak jako vývoj faktorů, které jsou pro jeho dynamiku rozhodující (pomocí dat existujících v časových řadách), a to v různých společnostech, reprezentujících různý historický čas.

Široké spektrum dat, s nimiž lze disponovat, a možnost jeho eventuálního rozšíření⁴ skýtá naději, že se může podařit nejen zkonstruovat teorii, která představuje cestu pronikání od jevových stránek srovnávaných jevů k jejich podstatě, ale i vybudovat odpovídající „informační kontinuum“ k verifikaci těch stránek teorie, jež jsou prostředky empirické sociologie verifikovatelné.

Jedině komparaci sledující cestu od jevu k podstatě lze považovat za vědeckou, za nosnou bázi pro prognózy budoucího vývoje.

* * *

Otázka jevových stránek a podstaty volného času (jako srovnávaného fenoménu) není jistě jednoduchá; pokusíme se ve stručnosti naznačit roviny, které v této souvislosti považujeme za významné:

a) Volný čas, byť přímo neuchopitelný, má některé nejelementárnější formy, projevy, v nichž je relativně snadno přístupný a dokonce měřitelný:

denní, týdenní, roční množství volného času

čas věnovaný různým aktivitám

frekvence — obliba aktivit

vynaložené finanční prostředky

zařízení pro volný čas atd.

b) Hlubší je rovina obsahů, významů, potřeb, hodnot a funkcí spjatých s aktivitami volného času v různých sociálních skupinách, sociálních a kulturních kontextech ovlivňujících volbu aktivit, délku jejich trvání, vynaložené prostředky, míru satisfakce atd.

c) Dalším článkem na této cestě je síť vztahů, kterými je volný čas jako měnící se společenský jev spojen s jinými (měnícími se) společenskými jevy, které jsou rozhodující pro jeho dynamiku; jde o vazby:

volný čas — práce

volný čas — vzdělání

volný čas — participace

volný čas — životní úroveň atd.

d) Konečně v nejhlubší rovině jde o vliv základních společenských procesů, které určují tempo i charakter vývoje společenského celku, a tedy i všech těchto jednotlivých oblastí i jejich vzájemných vztahů.⁵

* * *

Jestliže hovoříme o „podmíněném“ optimismu ve vztahu k možnostem, které skýtá mezinárodní komparativní výzkum založený na sekundární analýze pro prognózování, tedy proto, že přednosti tohoto postupu jsou zároveň spojeny s mimořádnými obtížemi při jeho realizaci.

Sekundární analýza vnáší určité inovace do vztahu mezi teorií a empirií; aktualizovat všechny ty možnosti, k vůli nimž

³ Zdá se nám na místě položit otázku, zda vůbec existují nějaká apriorní omezení pro to, jaká data je možno pro sekundární analýzu použít. Domníváme se, že v principu jediným omezením je systém teoretických hypotéz, jež mají být verifikovány a přijatý verifikační postup. Budeme-li chtít například přímo komparovat data z různých zemí, pak platí vztah: čím více zemí, tím menší okruh přímo srovnatelných dat. Založíme-li verifikaci hypotéz nikoli na bezprostřední komparaci dat, ale

na komparaci verbalizovaných generalizací (jež byly získány sekundární analýzou dat v jedné zemi), postihujících trendy a vztahy, pak do procesu sekundární analýzy může vstoupit podstatně více dat.

⁴ Neboť sekundární analýza by měla také stimulat „produkci“ chybějících dat, jež jsou z hlediska přijatých hypotéz nezbytná.

⁵ K této otázce se ještě podrobněji vrátíme v dalším textu.

se vlastně sociologie na sekundární analýzu orientuje, znamená především vybudovat *nosnou teoretickou koncepci* (dovedenou do podoby teoretických hypotéz), která plní několik funkcí:

- a) je kritériem pro výběr dat.
- b) je stimulem pro produkci chybějících dat.
- c) vytváří novou optiku nazírání dat získaných v různých referenčních rámcích.

Teoretická koncepce je vlastně „živou vodou“ jinak mrtvých dat.

Otázka se komplikuje v momentě, kdy sekundární analýza je prostředkem mezinárodního srovnávání, to znamená kdy je nezbytné vytvořit *jednotnou teoretickou koncepci*, akceptovatelnou pro všechny účastníky.

Mezinárodní srovnávací výzkum typu jednorázové sociologické sondy je snáze realizovatelný právě pro všechna omezení, pro něž je pro účely prognózy podstatně méně zajímavý; naopak vše, čím může mezinárodní srovnávací výzkum založený na principu sekundární analýzy být zajímavý, se stává zároveň bariérou jeho realizace. Tím ovšem nechceme tvrdit, že jde o překážku nepřekonatelnou.

Různá sociální realita — různé teoretické koncepce

Vypracování společné teoretické koncepce není tedy úkolem zdaleka jednoduchým. tím spíše, má-li komparace probíhat mezi zeměmi s různým společenským zřízením. Současná sociologická literatura zabývající se bezprostředně či zprostředkovaně problematikou volného času představuje velice pestrrou názorovou mozaiku. Tato názorová různost má své zázemí nejen v rozrůzněnosti samotné objektivní skutečnosti, ale má také velice výrazný kontext ideologický.

V koncepcích západních teoretiků je optimismus šedesátých let (který odrážel často v hypertrofizované podobě některé reálné stránky přechodné ekonomické prosperity a sverázného, relativního, velmi diferencovaného růstu životní úrovně, spojeného s vědeckotechnickým pokrokem) v posledních letech stále častěji vystřídán v podstatě velice chmurnými úva-

hami na téma: Jaké jsou výsledky všech těchto změn? Kde je nový člověk? Jaké bariéry brání jeho objevení se na scéně? Jak je zmoci? Ať již je technický rozvoj a jeho důsledky pro transformaci společnosti a člověka hodnocen jakkoli, společně zůstává, že právě v této oblasti se vidí ohnisko společenské změny. Implicitě či explicitě je podceněna či přímo eliminována role změny společenských poměrů, zásadní kvalitativní změny společenského systému.

V základě těchto koncepcí leží tvrzení o obecnosti rozporů ve vztahu člověk — technika, jenž prý nezávisí na charakteru společenského zřízení.

V současné západní literatuře najdeme celou řadu variant tohoto základního přístupu. Tak Lefebvre v knize *Pozice: Proti technokratům*⁶ soudí, že k zápasům s hvězdami, zápasům pohlaví, etnik, lidu, národů a tříd se připojuje nový konflikt mezi „antropem a kybernantropem“,⁷ který podle jeho názoru modifikuje všechny ostatní konflikty. Kybernantrop není lokalizován, rodí se všude, jeho protivníci také. Zbraně v tomto boji jsou duchovní — zbraní antropů je ironie, humor, smysl pro směšnost, satira, mohou zvítězit stylem. Hlavní konflikt současnosti je tedy situován do úrovně člověk — technika. Je obecný a může být vybojován jedině duchovními zbraněmi.

Obdobné schéma vystopujeme v knize A. Kaufmanna a J. Pezého *Podlidé a superstroje*.⁸ Jak již naznačuje titul knihy, hlavní nebezpečí naší doby tkví v tom, že superstroje ovládají stále více společnost a člověka a hrozí plodit podlidy. Zpothodňující komfort, sexploze, ohlupující volný čas jsou signifikantními znaky tohoto procesu. Co dělat, „aby se tato země lidí nestala zemí „podlidů“?“

Nespoléhat se na společnost, ale na člověka a jeho tvůrčí schopnosti; „je třeba vytvořit podmínky k permanentnímu rozvoji jeho znalostí a imaginace — zejména imaginace, jež dává skutečnou nezávislost“.

Existuje však i víceméně optimistický proud, který s vědeckotechnickým rozvojem spojuje spíše naději.

Podle Dumazediera je vědeckotechnická revoluce prováděna revolucí esteticko-etic-

⁶ Lefebvre, H.: *Position: Contre les technocrates*. Paris 1967.

⁷ Antropové jako ti, kteří protestují proti nadvládě techniky, kybernantropové jako lidé, kteří

ve službách techniky upevňují její nadvládu nad člověkem.

⁸ Kaufmann, A. — Pezé, J.: *Des sous-hommes et des super-machines*. Paris 1970.

kou, jejíž nejvlastnější doménou je volný čas. Zastavme se podrobněji u této koncepce, jež má být východiskem pro připravovaný mezinárodní komparativní výzkum volného času.

Teoretické schéma je asi takové:

- A. Vědeckotechnická revoluce vyvolává společenské změny, jež lze charakterizovat jako přechod společnosti „industriálních“ k „postindustriálním“ (tyto změny jsou zachytitelné v řadě signifikantních procesů, jako je změna v proporcích sektorů s nabývajícím převahou sektoru terciárního, růst masové spotřeby, růst volného času atd.).
- B. Tento přechod je spojen s esteticko-etickou revolucí, jež se odehrává zejména ve volném čase. Signifikanční procesy: velká umělecká díla minulosti jsou odmítána jako kulturní konzervy neodpovídající naší době; rodí se sexuální revoluce, jež souvisí s možností řízení reprodukčního procesu a mění vztah mezi mužem a ženou; mění se koncepce štěstí — zejména mladé generaci se prý celý systém povinností k sobě, druhým a ke společnosti jeví jako nesnesitelný výraz moralismu, puritanismu, umělého odcizení vytvořeného represivní společností atd.
- C. Mezinárodní komparativní výzkum by měl odhalit *konstantní vazby* mezi oběma řetězy změn (tj. volný čas — „postindustriální společnost“), jež by byly nosnou bází pro vypracování předpoklady možného vývoje v oblasti volného času.
- D. Z hlediska takto pojatého cíle (mezinárodní komparace jako báze pro previzi) a takto formulované koncepce (závislost změn ve volném čase, charakterizovaných jako revoluce esteticko-etická, na přechodu ke společnosti „postindustriální“ vyvolaném vědeckotechnickou revolucí) jeví se jako „modelová“ americká společnost (USA), která již zhruba dosáhla „postindustriálního“ stadia, a klade se otázka, do jaké míry právě ona představuje budoucnost ostatních zemí. Při dalším výběru zemí vhodných pro komparaci by se mělo přihlížet k možnosti „odpreparovat“ vlivy různých kulturních tradic, různého společensko-ekonomického zřízení a „vyloupnout“ tak v co nejčistší podobě již zmíněný vztah, který je po-

važován za základní a relativně autonomní.

Zde vidíme v krystalické podobě, co znamenají teoretická východiska a kategoriální báze pro koncepci, postup a validitu výsledků komparativních výzkumů.

Základní, v tomto východisku již obsažená periodizace dějin na společnosti preindustriální, industriální a postindustriální je založena na představě o *bezprostředním určujícím* vlivu ekonomickotechnických faktorů na člověka a společnost. Pomíjí se *zprostředkující* a *konečnou rozhodující vliv výrobních poměrů*.

Technika ovšem ve skutečnosti, jak známo, nepůsobí na člověka a společnost přímo, ale zprostředkovaně, a to přes oblast společenských poměrů, s dominantou poměrů výrobních, jejichž role tkví právě v tom, že sice složité, ale nicméně podstatně modifikují mnohotvárné působení ekonomickotechnických činitelů.

Celý záměr výzkumu, spočívající ve snaze vypreparovat v jakési čisté podobě vztah mezi změnami vyvolanými vědeckotechnickou revolucí a změnami ve volném čase, je v principu sporný, poplatný mechanistické představě o společnosti, v níž technika hraje roli jakéhosi samostatného činitele a je tedy vyňata z celé dialektické vazby výrobních sil a výrobních vztahů.

Bylo by omylem domnívat se, že pouhá participace socialistických zemí by mohla něco podstatného změnit na takto pojatém výzkumu, neboť rozhodující je, *co se chce zkoumat, s jakými hypotézami se do výzkumu vstupuje, jaké procesy se považují za signifikantní — tím je pak určen i výběr dat, jež mají být porovnávána*. V takto koncipovaném výzkumu se socialistické i kapitalistické země pohybují v „jednodimenzionálním“ světě, určeném pohybem techniky. (Převáděno do mluvy operacionálního jazyka empirické sociologie, oblast výrobních sil s dominantní rolí techniky a oblast výrobních poměrů jsou chápány jako dva na sobě *nezávislé* subsystémy proměnných; rozdíly mezi kapitalismem a socialismem dostávají pak charakter rozdílu čistě kvantitativních.)

Ovšem ty procesy a jejich indikátory, jimiž se socialismus právě bytostně liší od kapitalismu a jež v rozvinutější nebo méně rozvinuté podobě představují základ *kvalitativně* nové společnosti, která se pohy-

buje po jiné trase, v níž i technický pohyb a jeho společenské implikace jsou a budou stále výrazněji modifikovány kontextem nových společenských poměrů. to vše do takto koncipované komparace vůbec nevstupuje.

* * *

Jádrem společenských změn není rozvoj výrobních sil sám o sobě — při nepochybném zásadním významu tohoto činitele — ale *dialektika výrobních sil a výrobních poměrů*. Právě tento vztah má rozhodující význam pro charakter a pohyb společenského systému. Zploštění dějinného procesu na pouhý rozvoj výrobních sil vytváří klamnou optiku jednodimenzionálního pohybu současného světa, na jehož špičce se umísťuje americká společnost (neboť dosahuje nejvyšší GNP na hlavu, nejvíce aktivní populace pracuje v terciárním sektoru atd.). Ve skutečnosti právě ve spojení rozvoje výrobních sil s novými výrobními poměry, a tedy v organickém spojení vědeckotechnické revoluce se socialismem, jak to vytyčil XXIV. sjezd KSSS i XIV. sjezd KSČ, krystalizuje jiná trajektorie vývoje současného světa. Americká současnost nepředstavuje budoucnost socialistických zemí, neboť tyto země se pohybují po zásadně odlišné dějinné trase.⁹

Teoretická koncepce, jež chce být nosným základem pro mezinárodní komparaci, musí nezbytně vycházet z *existence dvou společenských systémů*, v jejichž rámci se v současném třídně rozděleném světě uskutečňuje vědeckotechnický pokrok.

Jedině respektování této skutečnosti může být zdrojem plodné konfrontace myšlenek a komparace dějinného pohybu v jeho nezjednodušené podobě. Na základě takového přístupu lze dát odpověď na otázku, jak se v těchto dvou různých systémech projevují obecné a zvláštní stránky současného společenského pohybu, a to nejen ve smyslu existence obdobných či různých prvků ve strukturách těchto systémů a jejich subsystémů, ale i v různém fungování jevově stejných prvků.

Nepopíráme, že tento přístup je sice daleko obtížnější, ale je jediné přiměřený

jak skutečnosti samé, tak vytyčenému zámeru.

Socialistická společnost a volný čas

Socialistické přeměny ve výrobních vztazích položily základ a naprosto nezbytné východisko pro uskutečnění těch humanistických principů, jež tvoří podstatu, smysl a cíl socialistické revoluce.

Odstranění soukromého vlastnictví je zdrojem hlubokých *přeměn v sociální struktuře socialistické společnosti*. Jejich podstatou je proces překonávání třídní diferenciace (která existuje v současném kapitalismu bez ohledu na dosažený stupeň vývoje vědy a techniky) a *postupná homogenizace společnosti*. Diferenciace vertikální ustupuje a diferenciace horizontální nabývá nových podob.

Tento proces, který je *podstatou* socialistického vývoje (aniž bychom chtěli popírat, že některé jeho prvky se v nejvyšších kapitalistických zemích mohou objevovat jako jeden z mnoha velmi rozporuplných důsledků technického pokroku, třídního boje i mezinárodního vlivu světové socialistické soustavy), vytváří do značné míry jiné podmínky pro formování životního způsobu lidí a vnáší podstatné modifikace do celé problematiky volného času.

V současné fázi vývoje československé společnosti se například rozdíl v „rozdělení“ volného času mezi jednotlivými společenskými třídami a vrstvami minimalizují (a v důsledku existujících trendů se budou dále minimalizovat), zatímco způsob života ve volném čase, jeho struktura, úroveň a obsahy aktivit zůstávají zatím nadále diferencované. Je otevřenou a pro prognózy významnou otázkou, do jaké míry existují v této fázi předpoklady pro přetrvávání subkultur, specifických způsobů života, vázaných na specifické sociální prostředí, třídy a vrstvy, a jak „velké“ vůbec tyto difference jsou. Zodpovědět ji není možné jen analýzou vývoje ve vlastní zemi; právě mezinárodní komparace může být v této souvislosti mimořádně užitečná.

Dlouhodobě lze předpokládat, že s postupující homogenizací socialistické společnosti za přechodu ke komunismu bude

⁹ Viz Filípec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha. Svoboda 1972. s. 75–79.

třídní a skupinová diferenciací nadále oslabována a ve způsobu života (a to nejen ve volném čase) nabudou vrchu dva základní rysy — *integrace a individualizace*.

Spolu s tímto procesem, který znamená jinou strukturu sociálního „prostoru“, v němž nebude „místo nahoře“ a „místo dole“ (ve smyslu sociální nerovnosti), se postupně ruší také fakticita i koncepce kulturního vývoje (v nejširším smyslu slova kultura) založená na principu vertikálně pojaté nápodoby. Rozhodující roli v utváření „vzorů chování“ přebírají stále více společenské instituce, a to v dvoj-*jediném smyslu: jak vytvářením a popularizací vzorů žádoucího, progresivního způsobu života, tak preferencí těch variant v procesu rozhodování, které umožňují tyto vzory v mase sledovat, aktivně spoluvytvářet a přeměňovat v každodenní život.*

V kontextu různých společenských systémů se liší i společenská funkce volného času právě tak, jako se liší i teoretická reflexe této problematiky.

V kapitalistické společnosti se objektivně fixuje a prohlubuje propast mezi sférou práce a volného času. Toto historicky omezené rozdělení, vázané na epochu třídní společnosti, je pak v teoretické rovině interpretováno jako samozřejmé a obecně platné a volnému času se přisuzují funkce, jež objektivně nehraje a ani nemůže hrát.

Názor, že volný čas sám o sobě je privilegovaným místem kulturní revoluce, „časem seberealizace individua“,¹⁰ plní ideologickou funkci. Především zamlžuje klíčovou roli revoluční změny společenského řádu pro uskutečnění kulturní revoluce.

Jedině na bázi socialistických výrobních a ostatních společenských vztahů a v jejich spojení s rozvojem vědeckotechnické revoluce se vytvářejí objektivní předpoklady pro radikální změny ve smyslu překonání celým obdobím třídní společnosti hluboce zafixovaných dichotomií práce a volného času, tvorby a spotřeby, potřeb materiálních a kulturních.

Jde o dlouhodobý dějinný proces utváření socialistického a postupně komunistického způsobu života, totožný s překo-

náváním všech dosavadních jednostranností ve vývoji člověka, se směřováním k celkové jeho kultivaci. *Podstatou tohoto procesu však není volný čas a jeho růst, ale změna společenského systému.* Garantem jeho uskutečnění je dělnická třída, která se uchopila moci; avantgardní role — a to jak ve smyslu koncepčním, tak organizátorském — připadá komunistické straně a socialistickému státu.

* * *

V těchto několika poznámkách chceme pouze naznačit problém, který považujeme pro vyjasnění záměrů a postupů komparativních výzkumů za fundamentální.

Chceme-li komparovat jakýkoli jev (tím spíše, má-li komparace sloužit k previzi) v kontextu různých společenských systémů, musíme ve výchozí teoretické koncepci, teoretických hypotézách, užitých indikátorech i verifikačních postupech *reflektovat různou společenskou realitu.*

1. Cílem komparace musí být nejen zjištění obdobných, ale také *odlišných* podstatných vlastností a vazeb komparovaného jevu v různých sociálních systémech.

Každý jiný přístup považujeme za neadekvátní zjednodušení a redukci minulého, současného i budoucího společenského vývoje. Redukce bohaté skutečnosti a simplifikace jejího složitého uspořádání jsou nepopíratelně operace, bez nichž se sociologický výzkum nemůže obejít. Důležité je, kdy a jak k těmto operacím přistupujeme, tj. děláme-li tento krok *uvědoměle*, vycházejíce z teoretického zpracování problematiky a explicitně formulovaných a zdůvodněných kritérií, na jejichž základě redukci a simplifikaci provádíme, či naopak takzvané „spontánné“ a intuitivně (ostatně v každém „spontánním“ přístupu je — ať chceme nebo ne — obsažena vždy teoreticko-ideologická komponenta).

2. Za neadekvátní postup a fakticky za deformaci skutečnosti považujeme, jak již bylo řečeno, pokus izolovat „postindustriální (ev. industriální) charakter společnosti“ jako relativně autonomní subsystém. Naopak považujeme za možné pokusit se „izolovat“ jako relativně autonomní „*společenské zřízení (typ společnosti)*“ a zkou-

¹⁰ Dumazedier J.: *La dynamique du loisir dans les sociétés industrielles „avancées“* (rozmnžený materiál C.N.R.S.)

mat vztahy mezi tímto systémem a volným časem.

Izolovat od čeho? Například od kulturní tradice. Zatímco společensko-ekonomická formace představuje organický celek, systém, kulturní tradice je souborem těch společenských vztahů, které tvoří jakési „prostředí“, v němž tento systém funguje. Kulturní tradice představuje svébytné „uchovávání“ určitých stránek historického vývoje určité země, národa, etnika či území a její historický čas, čas jejich změn, je jiný, podstatně pomalejší. Proto je možné považovat ji za relativně autonomní, a tedy i izolovatelný subsystém.

3. V této optice se pak mění i funkce výzkumu.

Hypotéza: Současnost americké společnosti jako jakési jediné existující „postindustriální společnosti“ a vývoj volného času v této společnosti představuje budoucnost zemí, které jsou dnes na nižším stupni industriálního vývoje, taková hypotéza je pro socialistické země naprosto nepřiměřená, a to proto, že v současnosti těchto zemí jsou založeny takové procesy, které znamenají, že *socialistické země se pohybují stále výrazněji po podstatně jiné vývojové trase.*

Hypotéza, která podle našeho soudu reflektuje tuto skutečnost, zní: *Čím vyšší bude tempo a fáze vědeckotechnického pohybu v různých sociálních systémech, tím zřejmější bude divergence mezi nimi ve vývoji způsobu života vůbec a ve volném čase zvláště.¹¹*

4. Pokusit se o verifikaci této hypotézy by bylo možné v dlouhodobě koncipovaném komparativním výzkumu, který by se skládal ze tří po sobě jdoucích etap:

a) Výzkum komparovaného jevu a jeho vývoje v té které zemi (na základě sekundární analýzy dat).

b) Mezinárodní komparace probíhající odděleně jednak mezi zeměmi kapitalistickými, jednak mezi socialistickými zeměmi.

c) Komparace na úrovni různých společenských systémů.

Je třeba zdůraznit, že pro celou strategii komparativních výzkumů mezi kapitalismem a socialismem (pro vypracování teo-

retické koncepce, hypotéz, metodologických přístupů) má zásadní význam provedení komparativních výzkumů *mezi socialistickými zeměmi*. Tato fáze je nezbytná právě pro „vylopnutí“ onoho specifika dějinného pohybu, které je vlastní socialistickému společenskému systému.

Podstatné vazby mezi charakterem společenského zřízení a utvářením životního způsobu i způsobu života ve volném čase nelze verifikovat jinak než porovnáním vývoje v různých socialistických zemích. A právě ty vazby, tendence a jevy, které se ukáží shodné, opakující se, musí vést do komparativních výzkumů mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi jako indikátory společenských procesů vlastních socialismu. Jedině taková ofenzivní vědecká strategie může zaručit, že výzkum nepodlehne ideologicky jednostranně zatíženým koncepcím buržoazní sociologie, jež by z něho udělaly nástroj produkce falešných informací, ale naopak, že bude reflektovat dějinnou situaci existence dvou společenských systémů a přinese i této situaci odpovídající vědecké informace.

* * *

Objektivními společenskými potřebami stimulovaná tendence ke zdokonalení prognostických schopností společenských věd je tedy v sociologii spojena s *renesancí mezinárodní komparatistiky*. Tento aspekt je třeba podtrhnout, neboť nevstupujeme na pole neprobádané a neznámé, naopak.

Sociologie musí využít v této souvislosti jak samotné tradice sociologické komparatistiky, která doposud nebyla kriticky zhodnocena, tak vytěžit i ze zkušeností ostatních vědních disciplín, v nichž mezinárodní komparatistika má dlouhodobou tradici, jako je etnografie, jazykověda, srovnávací literatura a dějiny umění, antropologie a zejména kulturní antropologie.

Základním zdrojem poučení jsou však díla klasiků marxismu-leninismu. Takové práce, jako Marxův *Kapitál*, Engelsův *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Leninův *Vývoj kapitalismu v Rusku* a další, jsou díla, jejichž studiem je třeba si *osvojit principy marxistické komparatistiky*.

¹¹ Tato hypotéza je formulována v sovětsko-československé publikaci *Člověk — věda — technika*, kap. VII, s. 312. Interní vydání ÚFS CSAV.

Филиппова Б.: Теоретические проблемы сопоставления как орудия социологического прогноза

1) Предвидеть — это значит схватить общественные явления в их историческом движении, отразить диалектику их возникновения и развития.

2) Динамику любого отдельного общественного явления нельзя отразить, если его изучать только в его относительной автономии; её можно отразить только изучая его во включении его в общественное целое.

3) Единственным подходом к несуществующему будущему, которое «непосредственно» неотразимо, является анализ современности и прошлого, а именно такой, который пропихает от феномена к сущности.

4) Разница между феноменальными и существенными сторонами в развитии общественной реальности одновременно является простором для разработки основанных на научном подходе представлений о прообразе желаемого развития.

Одним из подходящих орудий, имеющихся в распоряжении социологии для выработки прогноза будущего развития, является сравнительный метод.

Однако разработать использование сравнительных приемов в цельный метод предсказания для конкретных нужд социального планирования является сложной, по нашему мнению также весьма неотложной, но далеко не решенной задачей; сравнительные приемы, используемые нами пока преимущественно в первых попытках выработать прогноз правдоподобного развития в области свободного времени, носят скорее индуктивный характер.

Однако связанные с этими приемами ограничения в сопоставлении с указанными принципами социологического прогноза значительны.

Преодолеть их — это значит, по нашему мнению, постепенно перейти ко второму фазису в выработке наших прогнозов, который органически продолжал бы первый, но в котором мы бы скорее применили дедуктивный сравнительный прием.

Прогноз — международное сопоставление — вторичный анализ

Международное сопоставление, основанное на вторичном анализе, дает возможность несколькими способами внести в исследование моменты историчности: возможно следить за развитием явления, которое должно быть предсказано, равно как и за развитием явлений, существенных для его динамичности (при помощи данных существующих в рядах времени), а именно в разных обществах, представляющих различное историческое время.

Широкий спектр данных, которые есть в распоряжении, и возможность его эвентуального расширения, подает надежду, что может удасться не только сконструировать теорию, представляющую путь возникновения от феноменальной стороны сравниваемых явлений к сущности их, но и построить соответствующий «информационный континуум» для верифика-

ции тех сторон теории, которые верифицируемы средствами эмпирической социологии. Актуализировать все эти возможности, из-за которых социология именно ориентируется на вторичный анализ — это представляет собой прежде всего построить способную служить опорой теоретическую концепцию.

Различная социальная реальность — разные теоретические концепции

Разработка общей теоретической концепции, однако, далеко не является простой задачей, тем более, если сопоставление должно осуществляться между странами с разным общественным строем. За этим разнообразием взглядов имеется свой тыл не только в дифференциации самой объективной действительности, но у него имеется также очень яркий идеологический контекст.

Остановимся более подробно у концепции Дюмазедье, которая должна быть исходной точкой для подготавливаемого сопоставительного исследования свободного времени. Теоретическая схема примерно такова:

- A) Научно-техническая революция вызывает общественные изменения, которые возможно характеризовать как переход индустриальных обществ к «постиндустриальным».
- B) Этот переход связан с эстетико-этической революцией, происходящей особенно в области свободного времени.
- B) Международное сопоставительное исследование должно было бы открыть константные связи между обменными целями изменений.
- G) С точки зрения таким образом понимаемой цели и таким образом сформулированной концепции «моделью» представляется американское общество (США), которое в общем уже достигло «постиндустриальной» стадии, и ставится вопрос, до какой степени именно оно представляет будущее остальных стран.

Содержащаяся уже в этой исходной точке исходная периодизация истории как перехода от доиндустриального общества к индустриальному и постиндустриальному здесь основывается на представлении о непосредственно определяющем влиянии экономико-технических факторов на человека и общество. Здесь не принимается во внимание опосредующее и, в конце концов, решающее влияние производственных отношений.

Весь замысел исследования, коренящийся в стремлении препарировать в какой-то чистой форме отношение между изменениями, вызванными научно-технической революцией, и изменениями в области свободного времени, является в своем принципе сомнительным, педущим отпечаток механистического представления об обществе, в котором техника играет роль какого-то самостоятельного фактора и, следовательно, она изъята из всей диалектической связи производственных сил и производственных отношений.

Конечно, процессы и их индикаторы, которыми социализм всем своим существом и отличается от капитализма и которые в более развитой или менее развитой форме представляют основу качественно нового общества, движущегося по другой трассе, на которой также техническое движение и его общественные им-

пликации все выразительнее модифицируются контекстом общественных отношений, все это никак не входит в понятие таким образом сопоставления.

Теоретическая концепция, стремящаяся служить опорной основой для международного сопоставления, необходимо должна исходить из существования *двух общественных систем*, в рамках которых в современном классово-разделенном мире осуществляется научно-технический прогресс.

Если мы хотим сопоставлять любое явление (тем более, если сопоставление должно служить предвидению) в контексте разных общественных систем, мы должны в исходной теоретической концепции, в теоретических гипотезах, использованных индикаторах и верификационных приемах *отражать разную общественную реальность*.

1) Целью сопоставления должно быть не только установление аналогичных, но и *отличных* существующих свойств и связей сопоставляемого явления в разных социальных системах.

2) Неадекватным приемом и фактически деформацией действительности мы считаем, как уже было сказано, попытку изолировать «постиндустриальный (или, может быть, индустриальный) характер общества» как относительно автономную подсистему. Наоборот, считаем возможным попытаться как относительно автономный «изолировать» *«общественный строй (тип общества)»* и изучать отношения между этой системой и свободным временем.

3) В такой оптике изменяется тогда также функция значения. Гипотеза, что современность американского общества как какого-то единственно существующего «постиндустриального общества» и развитие свободного времени в этом обществе представляют будущее стран, находящихся в наше время на более низкой степени индустриального развития — такая гипотеза для социалистических стран является совершенно несоответствующей, именно по той причине, что в современности этих стран положены такие процессы, которые все ярче представляют собой *продвижение социалистических стран по существенно иной линии развития*.

Гипотеза, по нашему мнению отражающая эту действительность, такова: *чем выше будут темпы и чем быстрее будут сменяться фазы научно-технического движения в разных социальных системах, тем более очевидной будет дивергенция между ними в развитии общества и в свободном времени особенно*.

4) Попытаться верифицировать эти гипотезы возможно было бы в долгосрочно намеченном сопоставительном исследовании, которое состояло бы из трех следующих друг за другом этапов:

а) Исследование сопоставляемого феномена и его развития в той которой стране (на основе вторичного анализа данных).

б) Международное сопоставление, проводящееся отдельно с одной стороны между капиталистическими странами, с другой, между социалистическими странами.

в) Сопоставление на уровне разных общественных систем.

Summary

Filipcová B.: Theoretical Problems of Comparison as an Instrument of Sociological Prognosis

1. To forecast means to grasp social phenomena in their *historical motion*, to understand the dialectics of their rise and development.

2. The dynamics of any *partial* social phenomenon cannot be grasped by studying it only in its relative autonomy, but only after inserting it into the social whole.

3. The only approach to the “non-existing”, “directly” unseizable future is the analysis of the present and of the past — i.e. an analysis penetrating from the phenomenon to the substance.

4. The difference between phenomenal and substantial aspects in the development of social reality simultaneously represents the space for elaborating scientifically founded conceptions of the prototype of the desirable development.

The comparative method is one of the adequate instruments sociology disposes of in working out prognoses of future development.

To turn the utilization of comparative procedures into a comprehensive method of prognostication for the concrete needs of social planning is a complex task, also very urgent to our opinion — a task which, however, is far from being solved. The comparative procedures which, for the time being, are currently used in the first attempts at elaborating forecasts of the probable development in the area of leisure are of a predominantly *inductive character*.

However, in confrontation with the mentioned principles of sociological prognosis, the limitations connected with the mentioned principles of sociological prognosis are considerable. In our opinion, overcoming them means a gradual shift to the second phase of elaborating our forecasts which would organically proceed from the first phase: here, however, we would rather apply the *deductive comparative procedure*.

Prognosis — International Comparison — Secondary Analysis

International comparison, based on secondary analysis, enables us in several ways to bring into the research the moment of *historicalness*: it is possible to pursue the development of the phenomenon to be forecasted as well as the development of the phenomena decisive for its dynamics (by means of the data existing in sequences of time) in various societies representing various historical times.

A broad spectrum of available data and the possibility of its eventual extension allow us to hope that we might succeed not only in constructing a theory representing the method of penetrating from the phenomenal aspects of the compared phenomena to their substance, but also in building up a corresponding “information continuum” to verify those aspects of the theory that are verifiable

by the means of empirical sociology. The actualization of all the potentialities with a view to which, as a matter of fact, sociology has been oriented to secondary analysis primarily implies the construction of a *bearing theoretical conception*.

Diverse social reality — various theoretical conceptions

The elaboration of a common theoretical conception, however, is far from being a simple task — the more so, if comparison is to take place among countries having different social systems. These differences in views not only have their hinterland in the differentiation of objective reality itself but also have a most expressive ideological context.

Let us discuss in more detail Dumazedier's conception which is to be the starting-point of the prepared international comparative research of leisure. The theoretical scheme is approximately the following:

A) The scientific and technological revolution calls forth social changes that may be characterized as the transition of industrial societies to "post-industrial" ones.

B) This transition is connected with an aesthetic—ethical revolution taking place especially in the area of leisure.

C) The international comparative research should discover the *constant links* between both the chains of changes.

D) From the standpoint of the aim thus conceived and of the conception thus formulated, the American society — i. e. that of the USA — which has roughly reached the "post-industrial" stage, appears as a "model" society. The question arises as to what extent this very society represents the future of other countries.

The basic periodization of history as a transition from the pre-industrial society to the industrial and the post-industrial ones which is already contained in this starting-point is based on the idea of a *direct, determining* influence of economic-technological factors on man and society. The *mediating* and ultimately *decisive influence of production conditions* is neglected.

The whole research aim consisting in the endeavour to prepare and preserve in a pure form the relation between the changes called forth by the scientific and technological revolution and the changes taking place in the area of leisure is, in principle, questionable and liable to the mechanistic conception of society in which technology plays the role of an independent factor; it is therefore exempt from the whole dialectic connection of production forces and production relations.

Of course, those processes and their indicators by which socialism substantially differs from capitalism and which, in a more or less developed form, represent the basis of a *qualitatively* new society moving along a different track wherein the technological motion and its social implications are and will be always more markedly modified by the context of new social conditions — all

this *does not enter into a comparison designed in this way*.

The theoretical conception aspiring to be a bearing basis for international comparison must necessarily proceed from the *existence of two social systems* within the framework of which the scientific and technological progress is taking place in the contemporary class-divided world.

If we want to compare any phenomenon (the more so, if comparison is to serve the purposes of prevision) within the context of various social systems, *we must reflect the diverse social reality* in the basic theoretical conception, in theoretical hypotheses, in the applied indicators and verifying procedures.

1. The aim of the comparison must be the ascertainment of not only similar but also *different* substantial qualities and links of the phenomenon under comparison in different social systems.

2. As has already been said, we consider the attempt at isolating the "post-industrial (or industrial) character of society" as a relatively autonomous subsystem to be an inadequate procedure and, in fact, a deformation of reality. On the other hand, we consider it possible to attempt to "isolate" the *social order (type of society)* as relatively autonomous and to examine the relations between this system and leisure.

3. Seen from this visual angle, even the function of research is subject to change. The hypothesis stating that the present state of the American society as the only existing "post-industrial society" and the development of leisure in this society represent the future of the countries which, at present, are on a lower level of industrial development — such a hypothesis is absolutely inadequate for the socialist countries. This is due to the fact that, in the contemporaneity of these countries, such processes have come into existence which indicate that the *socialist countries are always more markedly moving along a substantially different developmental track*.

The hypothesis which, in our opinion, reflects this reality is the following: *the higher will be the rate and phase of the scientific and technological motion in various social systems, the more obvious will be the divergence among them in the development of the way of life in general and in the area of leisure in particular*.

4. An attempt at verifying this hypothesis would be possible in a comparative research based on a long-term conception. This research would consist of three successive stages:

a) The research of the phenomenon under comparison and of its development in the respective country (on the basis of a secondary data analysis).

b) International comparison realized separately among capitalist countries on the one hand, and among socialist countries on the other.

c) Comparisons at the level of various social systems.

Máte před sebou úkol výstavby a vyřešit jej můžete jedině tehdy, jestliže si osvojíte veškeré moderní vědění...

(V. I. Lenin: *Úkoly organizací mládeže*)

Komunistickou společnost mohou budovat jen vzdělání lidé
(Z odpovědí účastníků ankety)

Činitelé II. internacionály typu N. Sucharova tvrdili, že ve velmi chudém, polobarbarském Rusku není možno úspěšně provést socialistickou revoluci právě vzhledem k jeho kulturní zaostalosti. Navrhovali čekat do té doby, až rozvoj kapitalismu vytvoří v zemi příznivější situaci.

V. I. Lenin postavil proti této v podstatě kapitulantské teorii svou teorii co nejrychlejšího vyřešení problémů kulturní revoluce v Rusku v podmínkách diktatury proletariátu. Několik let po Říjnové revoluci napsal v článku *O družstevnictví*: „... naši odpůrci nám nejednou vytýkali, že se pouštíme do nerozvážného zavádění socialismu v zemi, která není kulturně dost vyspělá. Zmýlili se však v tom, že jsme nezačali z toho konce, jak to mělo být podle teorie (všelijakých pedantů), a že politický a sociální převrat u nás byl předchůdcem onoho kulturního převratu, oné kulturní revoluce, před kterou přece jen nyní stojíme.“¹

Lenin přikládal ohromný význam problémům kulturní revoluce jako nedílné součásti revoluce socialistické a upozorňoval, že kulturní revoluce potrvá celé dlouhé období: „Kulturní úkol nemůže být vyřešen tak rychle jako úkoly politické a vojenské... V době zostřené krize je možno politicky zvítězit za několik týdnů. Ve válce se dá zvítězit za několik měsíců, ale na poli kultury se v takové lhůtě zvítězit nedá; podstata věci vyžaduje delší lhůty; a této delší lhůtě je třeba se přizpůsobit, rozpočítat svou práci a projevit největší houževnatost, vytrvalost a systematicklost.“²

Bylo zapotřebí vykonat spoustu neodkladné všední práce, abychom dosáhli

úrovně obvyklé v civilizovaných státech západní Evropy, abychom, jak psal Lenin, „na základě našich proletářských vymožeností opravdu dosáhli poněkud uspokojivější kulturní úrovně“.³

Tuto ohromnou práci na vyřešení úkolů, které V. I. Lenin postavil před sovětský lid a socialistický stát, jsme vykonali. Dosáhli jsme velkých úspěchů ve všech oblastech společenského života, počítaje v to i kulturu.

Na základě výsledků průzkumu provedeného před několika lety budeme analyzovat úroveň vzdělání i jeho roli v životě dvou generací sovětské společnosti a povšimneme si, jak se řešily problémy vzdělání v různých etapách socialistické výstavby.

Předmětem šetření byli obyvatelé Novosibirska — velkého průmyslového a kulturního střediska —, kteří se narodili v roce 1917, a jejich děti. Výzkum se týkal různých stránek života dotazovaných, jejich mínění a postojů. Kladl si za cíl objasnit osudy první poříjnové generace a určit nejpodstatnější rysy jejího sociálního portréту.

Projekt výzkumu předpokládal odpovědi na tyto skupiny otázek:

sociální postavení, vzdělání a hlavní profese rodičů;

místo narození dotázaného, doba a příčina přistěhování do Novosibirska, rodinný stav;

kdy, kde a v jakém postavení začal pracovat, poslední pracoviště a poslední funkce (profese);

úroveň vzdělání v současnosti a jeho etapy; příčiny případného nedokončeného vzdělání;

* Zpracováno podle výsledků sociologického výzkumu

¹ Lenin, V. I.: *Spisy* 33. Praha, Svoboda 1955, s. 473.

² Tamtéž, s. 71.

³ Tamtéž, s. 460.

⁴ Lenin, V. I.: *Spisy* 19. Svoboda 1959, s. 131.

průměrná měsíční mzda, příjem na jednoho člena rodiny, nynější bytové podmínky;

stranická příslušnost, členství ve volebních orgánech (stranických, odborových, v orgánech sovětů, v soudních orgánech atd.);

profese, postavení a úroveň vzdělání dospělých dětí, žádoucí úroveň a žádoucí sféra činnosti dosud nedospělých dětí;

hodnocení vlastní generace i generace dětí, určení jejich kladných a záporných rysů; co považují představitelé první pořijnové generace za nejcennější v životě.

Při vypracování metodiky, podle níž se vybíraly objekty šetření, se dbalo v prvé řadě na to, aby získané informace byly reprezentativní. Dotazovaní se vybírali podle městských volebních seznamů. Z nich se opisovaly adresy všech novosibírských občanů narozených v roce 1917 a podle tabulek náhodných čísel se vybrali respondenti. Část z nich byla dotázána zvláštními tazateli (byli to posluchači novinářské fakulty večerní university marxismu-leninismu při novosibírském oblastním výboru KSSS) a druhá část poslala vyplněný dotazník poštou.

List *Večerní Novosibirsk* a zvláštní program novosibírské televize předem oznámily, že bude provedeno šetření.

Celkem bylo dotázáno 647 osob, což představuje 10 % obyvatel města narozených v roce 1917. Propočty a porovnání s údaji ze sčítání lidu z roku 1959 a se současnými statistickými údaji ukazují, že výběr byl zcela reprezentativní a že získané výsledky se mohou vztáhnout k ročníku 1917 jako celku.

Tento ročník prošel obtížnou cestou. Nesl všechnu tíži Velké vlastenecké války (v tu dobu lidem ročníku 1917 bylo 24 let). Není proto divu, že mezi novosibírskými obyvateli je tato skupina málo početná a poměr mezi pohlavími není proporcionální. Skoro 60 % dotázaných představují ženy, z nichž jen o málo víc než polovina jsou v současné době vdané a z nichž každá čtvrtá je vdova.

Jen 6 % respondentů jsou rodili Novosibirčané, tj. narodili se v tomto městě a i nyní v něm žijí. Je zajímavé, že podíl rodilých Novosibirčanů na celkovém počtu obyvatel města je dnes stejný jako v r. 1917. Za léta sovětské moci se počet obyvatel Novosibirska zvýšil šestnáctkrát. Zvlášť

velký přírůstek připadá na léta války a na poválečné období. Polovina dotazovaných přesídlila do města právě tehdy. Jsou zde přistěhovalci z nejrůznějších oblastí země. Jejich osud, jejich názory a snahy jsou typické pro všechny obyvatele města narozené v roce 1917 a zároveň se v nich zrcadlí procesy, které proběhly v různých oblastech země v celém pořijnovém období.

Složení respondentů podle odvětví národního hospodářství je blízké celkové struktuře zaměstnanosti v Novosibirsku: kolem 50 % dotazovaných pracuje v průmyslu a ve stavebnictví, 10 % v dopravě a spojích, okolo 20 % ve zdravotnictví, ve školství a vědě a ostatní pracují v obchodě a ve veřejném stravování.

Podle místa ve společenské dělbě práce, úrovně vzdělání, kvalifikace a příjmu dotazovaných byli dotazovaní rozděleni do těchto sociálních skupin: nekvalifikovaní dělníci (33,5 %), kvalifikovaní dělníci (20 %), níže a středně kvalifikovaní zaměstnanci (15,5 %) a inteligence (17,5 %). Zvláštní skupinu tvořili kromě toho důchodci a ženy v domácnosti (13,5 %).

Podle sociální struktury generace si můžeme učinit představu i o její struktuře, pokud jde o vzdělání. O tom máme i přímé údaje (viz tabulka).

Vzdělání (počet tříd)	muži %	ženy %
3 a méně	13,4	33,6
4–6	38,6	27,0
7–9	21,1	21,0
10 a více	26,9	18,4

Každý pokus o hodnocení těchto údajů se okamžitě střetne s nezbytností určit kritéria hodnocení. Máme vzít za měřítko srovnání vzdělanostní úrovně rodičů sledované generace, nebo máme vycházet z požadavků dneška? Domníváme se, že výsledky dosažené generací v oblasti vzdělání musíme nutně zkoumat v obou těchto rovinách. Avšak v daném případě je zapotřebí dát přednost prvnímu přístupu. Nové požadavky a nová kritéria vznikají totiž na základě nových možností. Při jejich realizaci má samozřejmě objektivní výhody dospívající generace. Z toho plyne, že požadavkům současnosti odpovídají možnosti této generace a nikoli generace

rodičů. Nelze však ignorovat ani hodnocení dosažené úrovně z hlediska dneška.

Rodiče respondentů v jádře (ze tří čtvrtin) patřili k nejhudším a nejpočetnějším společenským vrstvám carského Ruska — k bezzemkům a k nekvalifikovaným dělníkům. (Podíl těchto skupin je pravděpodobně ještě vyšší, neboť 7–8 % dotazovaných nedokázalo zařadit své rodiče k žádné sociální skupině a můžeme předpokládat, že většinu z nich tvořili rolníci a nekvalifikovaní dělníci.) K sociální skupině inteligence náleželo jen 4,8 % otců dotázaných osob a méně než 1 % jejich matek. Není proto divu, že 38,2 % otců a 59,6 % matek respondentů bylo ngramotných. Spolu s těmi, kteří neměli vzdělání vyšší než 3 třídy, a s těmi, jejichž vzdělání děti neznaly, představuje tato skupina drtivou většinu — 75 % mužů a 90 % žen.

Po kulturní stránce představovali tedy rodiče homogennější skupinu než jejich děti. V podstatě to byli ngramotní lidé, kteří buď vůbec nechodili do školy, nebo dva až tři roky navštěvovali církevní jednotřídku. Právě na rodiče první pořijnové generace se plně vztahují Leninova slova: „Takovou barbarskou zemí, ve které by lidové masy byly tolik *okrádány* o vzdělání, osvětu a vědomosti, takovou zemí je dnes v Evropě už jedině Rusko.“⁴

První pořijnová generace pokročila ve srovnání s předcházející daleko kupředu ještě než začala pracovat. Ve skupině úplně ngramotných rodičů každý pátý syn a každá šestá dcera získali v tomto období vzdělání v rozsahu nejméně sedmi tříd. Ve skupině rodičů, kteří navštěvovali školu nejvýše tři roky, získal každý třetí syn a téměř každá druhá dcera neúplné střední, střední nebo vysokoškolské vzdělání. A ve skupině rodičů, kteří měli vzdělání v rozsahu 4–6 tříd, dosáhly téže úrovně už dvě třetiny synů a asi polovina dcer. Bez ohledu na to, že lidé narození v roce Řijnové revoluce značně pokročili v oblasti kultury a vzdělání ve srovnání se svými rodiči, považují ve většině případů své vzdělání za neukončené. Nejen v ostatních sociálních skupinách, ale i v řadách inteligence více než polovina dotázaných vyslovila takové mínění. To není ovšem náhodné. V naší době, v níž dochází k rychlým sociálním přeměnám a ohrom-

ně vzrůstá potřeba vzdělaných kádrů, nevypadají úspěchy první pořijnové generace už významně. Představitelé této generace jasně chápou, že jejich úroveň vzdělání často neodpovídá současným požadavkům.

Dotázaní poukázali na celou řadu objektivních příčin, které jim zabránily dosáhnout žádoucí úrovně vzdělání. V prvé řadě uváděli okolnost, že první pořijnová generace prožila dětství v nesmírně těžkých podmínkách. Ze všech dotázaných jen dva označili dětství jako jedno z nejlepších období svého života a skoro každý desátý je počítá k nejhorším obdobím. Uvádím několik typických odpovědí.

„V roce 1917 otec padl za revoluci. V roce 1921 zemřela matka hladem. Proto jsem musela jít pracovat. A ještě jsme byly čtyři děti ...“

(žena v domácnosti, dříve výhybkářka)

„Dětství — to byla nejtěžší léta mého života. Od 13 let jsem zůstal bez otce a bez matky. Měl jsem ještě čtyři mladší sourozence a sám jsem musel přemýšlet, jak sehnat kousek chleba. Celé týdny jsme se živili lebedou a kopřivami, chleba jsme vůbec neviděli a jen jsme po něm toužili.“

(řidič)

„Otec zemřel v r. 1932. Toulal jsem se. Sebrali mě na trhu se skupinou chlapců, poslali do západosibiřské komise pro děti a dali do učňovské školy Závodu šestnáctého sjezdu strany.“

(náměstek ředitele závodu)

„Otec měl 10 dětí a rodiče nebyli schopni nás učit.“

(vedoucí naftové základny)

Dost značný počet dotázaných narozených na venkově (5 %) poukázal na naprostý nedostatek škol na vesnici, což také ztěžovalo učení.

„V naší obci nebyla škola a do jiné jsem chodit nemohla, protože naše rodina byla početná.“

(zaměstnankyně domu kultury, 4 třídy)

„Žili jsme na vesnici a nebyly prostředky, abych jezdil do školy do města.“

(starší účetní, 6 tříd a kursy pro účetní)

„V místě mého bydliště byla jen sedmiletá škola.“

(hlavní účetní, 7 tříd a kursy pro účetní)

Je charakteristické, že na tyto příčiny se ve značné míře odvolávají kvalifikovaní i nekvalifikovaní dělníci a důchodci, kteří nemají vyšší vzdělání než 4 třídy. V dětství

⁴ Lenin, V. I.: *Spisy* 19. Praha, Svoboda 1959. s. 131.

neměli podmínky, aby získali vzdělání, a později to nedokázali napravit.

Kolem 20 % mužů a žen uvedlo, že v učení jim bránily rodinné okolnosti a zdravotní stav. Je přirozené, že rodinné okolnosti jsou ve velké míře charakteristické pro ženy.

„Nedokončila jsem školu, protože jsem se provdala, narodila se mi dcera a pak začala válka.“

(pomocná síla v jídelně, 4 třídy)

„Nemoc syna a slabá vůle.“

(učitelka základní školy, pedagogický institut)

Nakonec mnoho dotázaných, zejména mužů, poukazuje na Velkou vlasteneckou válku jako na jeden z hlavních objektivních činitelů, který jim zabránil zvýšit si vzdělání.

„Snažil jsem se získat vysokoškolské vzdělání. Ale v mládí jsem měl těžké materiální podmínky, pak přišla služba v Sovětské armádě a Vlastenecká válka, teď už mám léta.“

(hlavní automechanik SMU, odborná škola)

„Snažil jsem se jít studovat vojenskou akademii, ale v důsledku války jsem neměl možnost získat vysokoškolské vzdělání.“

(oblastní zdravotnický inspektor, 7 tříd a důstojnické kursy)

„Válka zabránila, abych ukončil vysokou školu.“

(invalida, odborná škola)

Jistě můžeme předpokládat, že dotázaní nebyli ve všech případech upřímní a dostatečně objektivní vůči sobě. Je zřejmé, že někteří z nich nevyužili existujících možností získat vyšší vzdělání. Nicméně nelze popírat, že existovaly objektivní příčiny, které bránily realizovat tak velkou vymoženost socialistické revoluce, jako je všeobecné bezplatné vzdělání. Některé z těchto příčin — např. válka — se týkaly všech skupin obyvatelstva, jiné (chudoba rodičů, nedostatek škol) měly zřetelný sociální charakter.

Mladá sovětská republika šetřila doslova na všem, jen aby měla prostředky pro rozvoj lidového vzdělání. V. I. Lenin navrhl v r. 1922 radě lidových komisařů, aby do rozpočtu lidového komisaariátu osvěty zahrnula 2 milióny rublů ve zlatě z prostředků ušetřených na opravách lodí. V souvislosti s tím V. I. Lenin psal: „Loďstvo

nepotřebujeme, ale zvýšení výdajů na školy potřebujeme jako sůl.“⁵

Jistěže všichni, které život postavil do obtížných podmínek, se nezastavili ve svém rozvoji. Mnozí z těch, kteří se snažili za každou cenu získat vysokoškolské nebo střední odborné vzdělání, doháněli v době zaměstnání to, co zameškali v mládí.

Údaje šetření ukazují, že lidé narození v roce Říjnové revoluce začali pracovat v průměru ve svých 14–16 letech, tj. na začátku třicátých let. Ovzduší těch let je velmi dobře cítit v odpovědích o nejvýznamnějších etapách života generace. Všichni dotázaní výrazně charakterizují celkovou atmosféru optimismu a tvůrčího nadšení oněch let. Velmi srdečně vzpomínají na léta vstupu do Komsomolu, práce na stavbách prvních pětiletok, vytváření komun a účasti v likvidaci negramotnosti na vesnici. Už v těch letech se velmi rozšířilo spojování pracovní činnosti a studia v různých formách a variantách. Polovina mužů a třetina žen ukončili svoje vzdělání až při zaměstnání.

Studium a získání dalšího vzdělání se pro většinu dotázaných stalo jedním z nejdůležitějších kanálů sociální mobility, totiž přechodu z méně kvalifikovaných prací na práce kvalifikovanější a z jedné sociální skupiny do druhé. Materiály šetření ukazují, že procento těch, kteří se při zaměstnání učili nebo studovali, stoupá od skupiny ke skupině: pro skupinu nekvalifikovaných dělníků činí 17,6 %, pro kvalifikované dělníky činí téměř 50 % a pro inteligenci kolem 66 %.

Snaha zvýšit si vzdělání je vůbec jedním z nejvýraznějších charakteristických rysů první pořijnové generace. V dotazníku se často sekáváme se záznamem tohoto druhu:

„Jsem spokojen, že jsem ve čtyřiceti letech získal střední technické vzdělání.“

(zaměstnanec železničního depa)

„V padesáti letech jsem získal diplom technika-mechanika.“

(dílenský mistr)

Jak je vidět, lidé nepřestali pomýšlet na zvýšení kvalifikace a vzdělání nejen ve dvaceti a třiceti letech, ale ani ve čtyřiceti a padesáti letech.

Ohromná touha po vědění, kterou V. I. Lenin charakterizoval jako „vzepětí ke

⁵ Lenin, V. I.: *Polnože sobranije sočiněnij*, tom 45, s. 313.

světlu“, je patrna z odpovědí respondentů na otázku: „Kdybyste mohl svůj život začít znovu, chtěl byste v něm něco od základu změnit a proč“ Čtyřicet devět procent dotázaných uvedlo, že by především chtělo získat vyšší vzdělání. V největší míře je to příznačné pro zaměstnance a kvalifikované dělníky a už značně méně pro skupinu inteligence (podíl těch, kteří uvedli toto přání, činí v uvedených skupinách 56 0/0, 53 0/0 a 36 0/0).

Uvádíme nejtypičtější odpovědi na tuto otázku.

„Vymazat válečná léta a nahradit je léty studia.“

(fidič, 7 tříd)

„Dokončit vysokou školu, protože komunistickou společnost mohou budovat jen vzdělání lidé.“

(inženýr-technolog, odborná škola)

„Začal bych se učit, abych získal vysokoškolské vzdělání a byl užitečnější společnosti.“

(elektrosvářeč, 7 tříd)

„Dokončil bych 10 tříd a zemědělský institut; pracoval bych na vesnici.“

(vrchní mistr technické kontroly, odborná škola)

„Chtěla bych mít více vědomostí, stala bych se lékařkou a poskytovala lidem větší pomoc.“

(porodní asistentka, odborná škola)

„Určitě bych ukončila vysokou školu a šla bych pracovat do výroby, ale neseděla bych v kanceláři.“

(vrchní účetní, 10 tříd)

Plným právem můžeme tvrdit, že myšlenky V. I. Lenina o základních předpokladech kulturní revoluce v Rusku, o nichž jsme mluvili výše, považuje lid za své vlastní myšlenky.

Avšak není to jen vzdělání, co pokládají lidé narození v roce Říjnové revoluce za hlavní životní hodnotu. Je to dobře patrné z obsahu odpovědí na otázku dotazníku: „Co si myslíte o své generaci — jste spokojen s ní a s jejími činy?“

Nejnápadnějším rysem odpovědí je to, že respondenti hodnotí svou generaci z hlediska jejího přínosu věci výstavby socialismu a obrany jeho vymožeností. Z těch, kteří odpověděli, zdůrazňuje 95 0/0, že jsou spokojeni s vlastní generací. Ve většině případů jsou odpovědi zdůvodněny.

„Je to generace, která si zasluhuje úcty... Musela mnoho pracovat, aby učinila svou vlast mohutnou a vyspělou. A dosáhla toho!“

(tavič)

„Líbí se mi, jsem spokojen. Na všech úsecích práce je patrna silná ruka mé generace.“

(vlakvedoucí)

„Moje generace se zrodila v nejkrásnějším období — v období, kdy na zemi vznikl nový socialistický život, který dříve lidstvo neznalo. Jsem s ní a s jejími činy velmi spokojen.“

(znalec myslivosti)

„Každý byl nějak živ, ale i tak je naše generace silná, i když gramotných je málo.“

(technička)

Rodiče se vždycky snaží o to, aby jejich děti dosáhly cíle, které si oni sami postavili a které z těch nebo oněch příčin nedosáhli. Generace, kterou analyzujeme, není výjimkou. Učení, vzdělání, odbornost — tyto pojmy se v jejich očích staly symbolem pevného postavení, společenské prospěšnosti a konečně lidského štěstí. Odtud ten ohromný zájem představitelů této generace o vzdělání mládeže vůbec a o vzdělání svých dětí zvláště. Vztah ke vzdělání a vztah k práci se stal nejdůležitějším měřítkem jejich hodnocení mladé generace. Není divu, že 27 0/0 dotázaných — tedy nejpočetnější skupina — ve svých odpovědích na otázku dotazníku „Jaké jsou podle vašeho mínění charakteristické rysy dnešní mladé generace?“ zvolilo právě toto kritérium.

„Dnešní mládež je vzdělanější než my.“

(technička)

„Všichni se učí, kulturně se baví a to za našich časů nebylo.“

(sanitářka)

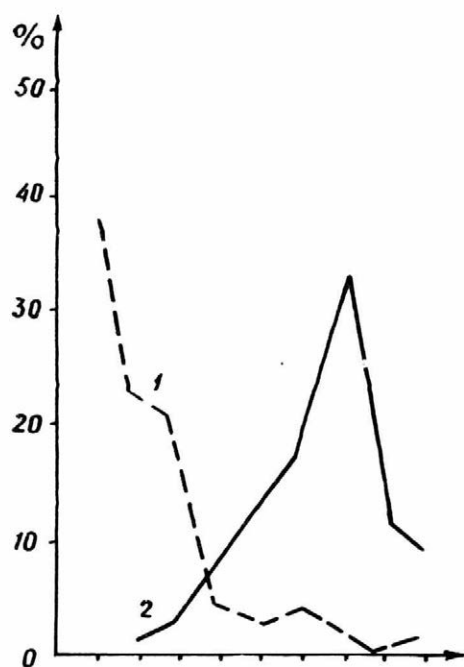
„Vyrůstá nám vzdělaná mladá generace. Má snahu něco se naučit. Dosahuje to, co bylo pro nás nedosažitelné...“

(tavič)

V daném konkrétním případě můžeme tedy zaznamenat plnou kontinuitu generací, tedy situaci, kdy následující generace dosahuje cíle, které si stanovili ještě jejich rodiče. A činí tak stokrát úspěšněji, neboť ti rodiče vytvořili velmi příznivé podmínky. V důsledku toho rozdíl ve vzdělanostní úrovni mezi první pořijnovou generací a jejich dětmi není menší než mezi touto generací a jejich rodiči. Děti osob, které se narodily v roce Říjnové revoluce, už dnes značně předstihly své rodiče, pokud jde o úroveň vzdělání.

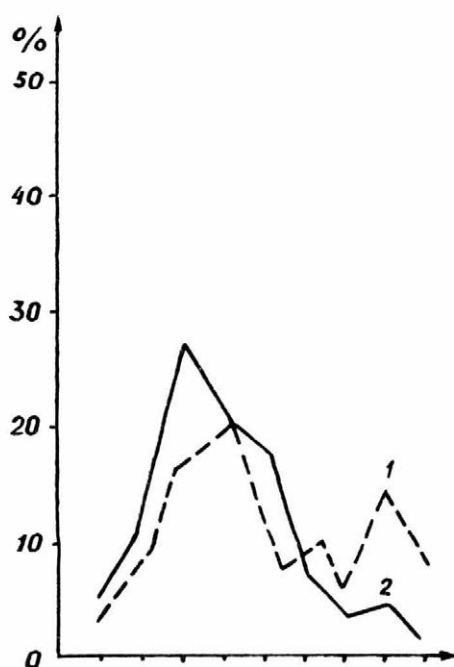
36,5 0/0 synů těch, kteří se narodili v r. 1917, má 7—9 tříd a 51,5 0/0 má ukončené střední a vyšší vzdělání. 30,4 0/0 dcer těchto rodičů absolvovalo 7—9 tříd a 63,7 0/0 má střední a vyšší vzdělání. (Se středním

Graf 1: Úroveň vzdělání dvou generací: 1 — rodiče osob narozených v roce Říjnové revoluce; 2 — děti těchto osob

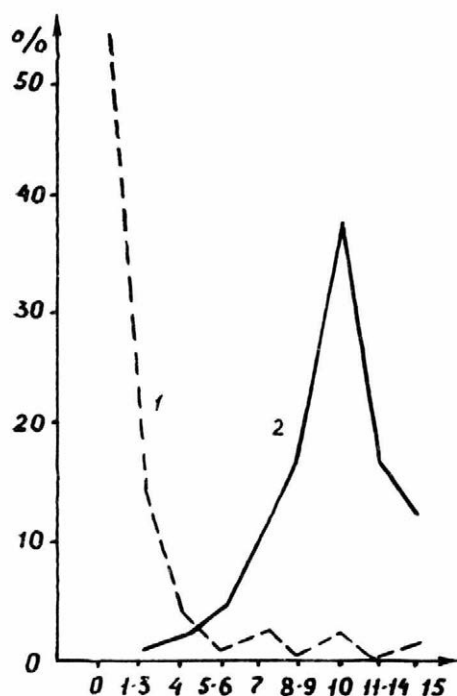

Vzdělání (v letech školní docházky)
Muži

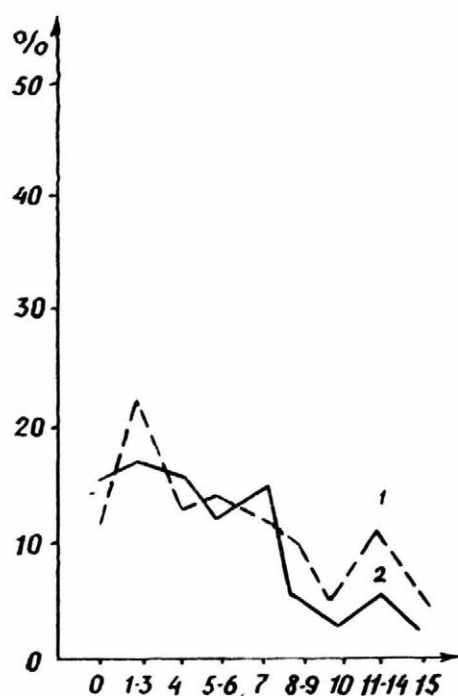
Graf 2: Úroveň vzdělání osob narozených v roce Říjnové revoluce: 1 — v době šetření; 2 — na počátku pracovní činnosti

Vzdělání (v letech školní docházky)
Muži

Vzdělání (v letech školní docházky)
Ženy

Vzdělání (v letech školní docházky)
Ženy

a vyšším vzděláním začínalo svou pracovní činnost 10 % otců a 12,4 % matek.) Rozdíl v úrovni vzdělání mezi dědy a vnuky dosahuje ohromných rozměrů.

Grafy č. 1 a 2 můžeme plným právem nazvat grafy kulturní revoluce v SSSR. Křivky vyznačující dědy a vnuky podle jejich úrovně vzdělání se protínají jen nepatrnou částí a mají své výrazné vrcholy na přímo protilehlých místech — u nulý a 10 let (školní docházky).

Křivka vyznačující dotázané, tj. první pořijnovou generaci, podle úrovně jejího vzdělání zřetelně probíhá uprostřed mezi křivkami dědů a vnuků a je pro ni charakteristické, že má několik vrcholů. Přitom jedny z nich jsou výše (8–9 let a 11–14 let školní docházky) a druhé níže (0–1 rok a 3–4 roky školní docházky) než vrcholy dědů a vnuků.

Kulturní revoluce řešila nejen vlastní bezprostřední úkoly, nýbrž pomáhala řešit i velmi důležité politické a ekonomické problémy spjaté s utvářením nové společnosti.

V. I. Lenin nejednou ukazoval, že není možné vybudovat socialismus a později i komunismus bez vysoce kvalifikovaných dělníků a specialistů, bez lidí, kteří získali moderní vědomosti a kteří jsou schopni organizovat výrobní proces tak, aby se dosáhlo nejvyšší možné produktivity práce. Obrací se k ruské revoluční mládeži s výzvou, aby získala všechny soudobé vědomosti, V. I. Lenin řekl: „Máte před sebou úkol hospodářsky vzkřísit celou zemi, reorganizovat, obnovit zemědělství i přemýsl na moderní technické základně, opírající se o moderní vědu a techniku, o elektřinu. Víte velmi dobře, že negramotní nedokáží provést elektrifikaci, že tady nestačí ani pouhá znalost čtení a psaní. Tady nestačí vědět, co je elektřina: je třeba vědět, jak ji technicky využít v průmyslu, zemědělství i v jednotlivých průmyslových a zemědělských odvětvích. Musíte se tomu naučit sami a musíte tomu naučit celou dorůstající generaci pracujících.“⁶

Mládež živě reagovala na výzvu svého vůdce. Je to dobře vidět z příkladu provedeného šetření. Analýza základních informací ukazuje, že skoro polovina mužů rolnického původu se stala kvalifikovaný-

mi dělníky a 15 % se stalo součástí inteligence. Ze synů nekvalifikovaných dělníků se téměř 36 % stalo kvalifikovanými dělníky a 30 % přešlo do sociální skupiny inteligence. Osoby pocházející z těchto dvou skupin obyvatelstva tvořily, jak jsme už ukázali, tři čtvrtiny dotázaných. Je přirozené, že charakter jejich rozdělení do sociálních skupin koneckonců předurčil sociální strukturu celé generace. Není proto divu, že 80 % inteligence tvoří děti rolníků a nekvalifikovaných dělníků.

Můžeme tedy konstatovat, že v průběhu života jediné generace vznikají v podstatě znovu, na nové základně, sociální vrstvy naší společnosti. Jejichž charakteristickým rysem je vysoká úroveň kvalifikace a vzdělání.

Pro analyzovanou generaci je to, zdá se, jeden z hlavních výsledků kulturní revoluce. Je však příznačné, že se to týká hlavně mužů. Ženy zkoumané generace jsou v daných sociálních skupinách zastoupeny poměrně nevelkým počtem. Problémy emancipace žen nebyly tedy ve sledovaném období vyřešeny do konce, ačkoli politika strany a vlády usilovala v tomto směru o největší výsledky.

Sovětská republika okamžitě odstranila nerovnost žen zakotvenou v zákonodárství carského Ruska. Bylo však zapotřebí vytvořit podmínky pro rovné postavení mužů i žen v oblasti společenské a výrobní činnosti a především likvidovat negramotnost žen. V prvních letech sovětské moci se podnikala všechna opatření, aby se ženy získaly pro studium na vysokých a středních odborných školách. Všeobecná ekonomická a kulturní zaostalost Ruska a krajní složitost vytyčeného úkolu neumožnily rychlé řešení. Jak ukázalo šetření, třetina žen první pořijnové generace nemá ve svých padesáti letech vyšší vzdělání než tři třídy. Z uvedených grafů je dobře patrné, že podle úrovně vzdělání ženy značně zaostávají za muži jak na počátku pracovní činnosti, tak i v období průzkumu. Proto je pro ženy charakteristické jiné rozložení do sociálních skupin než pro muže. Ženy, které se narodily v rolnických rodinách, jsou ve své většině (55 %) nekvalifikovanými dělnicemi a jen 5,3 % jich přešlo do řad inteligence. Ženy, které svým původem patří k nekvalifikovaným

⁶ Lenin, V. I.: *Spisy* 31, Praha, Svoboda 1955, s. 285–286.

dělnicím, měly rovněž menší úspěchy než muži: skoro třetina (32 %) jich zůstává, stejně jako jejich rodiče, nekvalifikovanými dělnicemi a pouze 12,2 % doplnily řady inteligence. Značná část žen první pořij-nové generace těžce fyzicky pracuje a často k tomu nepotřebuje delší speciální přípravu. Mějme však na mysli, že velmi mnoho z nich v rozkvětu sil ovdovělo (24 – 28 let) a zůstalo s malými dětmi. V pová-lečném období žena jako hlava rodiny šla dělat takovou práci, která odpovídala její kvalifikaci a byla dobře placená. Tím se objasňuje, proč značný podíl žen zkouma-né generace těžce fyzicky pracuje.

Značnou část respondentů tvoří ženy v domácnosti, které pracují v oblasti spo-lečenské výroby jen v některých obdobích svého života. Úroveň jejich vzdělání i kva-lifikace je nízká. Svůj život věnovaly péči o rodinu a svou mzdu považují za doplněk rodinných příjmů.

Ženy druhé pořijnové generace dosáhly, jak jsme už viděli, v oblasti vzdělání vy-nikajících výsledků a dokonce předstihly muže. Okamžitě se to projevilo na jejich sociálním postavení: jenom 9,6 % začalo svou pracovní dráhu v sociální skupině nekvalifikovaných dělnic; 42,2 % (včetně studentek vysokých a středních odborných škol) patří nyní k sociální skupině inteli-gence a 18,7 % ke kvalifikovaným dělni-cím. Pro ženy první generace byly odpoví-dající ukazatele 39,2 %, 12,4 % a 7,3 %.

Mimořádně složité problémy faktické sociálně ekonomické rovnosti žen se tedy řeší teprve v generaci dětí osob naroze-ných v roce socialistické revoluce. Vysoká úroveň vzdělání a všeobecný ekonomický a kulturní vzestup země předurčily zá-kladní přesuny v sociálním postavení těch-to žen ve srovnání s jejich matkami.

Z údajů o úrovni vzdělání první pořij-nové generace, které jsme výše uvedli, je patrná velmi těsná vzájemná souvislost mezi úrovní vzdělání rodičů a jejich dětí: čím nižší je vzdělanostní úroveň rodičů, tím menší je růst vzdělání u dětí. To zjiš-ťujeme ve všech skupinách. Na příkladu druhé generace je dobře vidět, jak časem slábne vliv sociálního původu na vzděla-nostní úroveň dětí (tím spíše, že děti zkoumané generace jsou městskými oby-vateli). A zkoumáme-li souvztažnost vzdě-lání dědů a vnuků, pak se souvislost vů-bec ztrácí. Tak u úplně negramotných dě-

dů má 84,5 % vnuků a 94,3 % vnuček vyšší vzdělání než 7 tříd a střední nebo vysokoškolské vzdělání má 43,4 % vnuků a 61,8 % vnuček. U dědů, kteří chodili do školy 5–6 let, má 90 % vnuků a 88,5 % vnuček vzdělání vyšší než 7 tříd a střední nebo vysokou školu absolvovalo 40 % vnuků a 55,6 % vnuček.

Stále více se vyrovnávají šance získat všeobecné a odborné vzdělání, a tedy za-ujmout odpovídající společenskou pozici v socialistické společnosti – to je další výsledek kulturní revoluce ve vztahu k druhé generaci osob, které se narodily v roce Říjnové revoluce.

Rychlý rozvoj vzdělání v zemi nevyhnu-telně vytváří mnoho úplně nových a čas-to velmi složitých problémů. Další postup vpřed závisí na rychlosti, s níž budou ře-šeny.

Už jsme se zmínili o tom, jakou hod-notu má vzdělání pro zkoumanou gene-raci. Není proto divu, že na otázku: „Má-te-li nezletilé děti, jaké vzdělání jim chcete dát a jakou sféru činnosti byste jim přál?“ odpověděly dvě třetiny mužů a žen:

„Přeji si dát všem dětem vysokoškolské vzdělání.“

(zámečnick)

„Vysokoškolské odborné vzdělání v které-koli oblasti praktické činnosti.“

(zámečnick)

„Vysokoškolské vzdělání v oblasti fyziky.“
(inženýr)

„Na vysokou školu! A profesi ať si zvolí sama.“

(myčka nádobí)

„Rád bych, aby se starší dcera stala inže-nýrkou a mladší lékařkou.“

(hlídač)

„Dosáhnu toho, aby děti měly vysokoškol-ské vzdělání jakéhokoli směru.“

(zámečnick)

„Jen vysokoškolské. Povolání si zvolí sám.“
(učitelka)

„Samozřejmě vysokoškolské.“
(žena v domácnosti)

Ve své většině mají tyto odpovědi do-konce „agresivní“ ráz. Pro rodiče se občas stává samoučelem, aby děti získaly vyso-koškolské vzdělání. Důležité není povolání, důležité nejsou sklony a schopnosti, dů-ležité konečně nejsou potřeby země – hlavní je diplom. Jen dva ze všech, kteří odpověděli, si přáli, aby se jejich děti staly kvalifikovanými dělníky.

Jak je vidět, je třeba počítat s tímto faktem při dalším rozvíjení profesionální orientace a při zvyšování společenské prestiže povolání, která jsou pro zemi nutná. V tomto směru musíme pracovat jistě nejen mezi mládeží, ale i mezi rodiči, kteří mají ohromný vliv na utváření životních cílů svých dětí. Jen rodičovským vlivem nelze však vysvětlit okolnost, že tak málo absolventů středních škol vstupuje v posledních letech do dělnických řad. Jsou tu i vážnější příčiny.

V každé etapě socialistické výstavby je pro dospívající generaci příznačná určitá úroveň vzdělání. V důsledku toho se každá věková vrstva dělnické třídy úrovní svého vzdělání podstatně liší od předcházejících a následujících vrstev. Ve spojení s dalšími faktory to určuje zvláštnosti sociálního portréту dělníků jednotlivých věkových skupin.

Mladý dělník sedmdesátých let je vzdělanější a v podstatě pochází z městských vrstev (to je velmi důležité pro chápání probíhajícího vývoje v hodnocení různých stránek výroby); zpočátku ho méně zajímá otázka mzdy a více problémy obsahu práce a perspektiva vzestupu kvalifikace. Naše představy o základních stimulech pracovní činnosti za socialismu, které se redukuje na schéma hmotných a morálních stimulů, vypadají dost úzce. Obsah práce se jako stimul vůbec nebere v úvahu, ačkoli bez něho není možné správně pochopit procesy probíhající v zemi, totiž procesy rozdělování a přerozdělování příslušníků generace, která vstupuje do produkčního věku, do jednotlivých oblastí a odvětví zaměstnanosti. Ne náhodou se nyní setkáváme s tak zdánlivě paradoxním jevem, že vedoucí síla naší společnosti — dělnická třída — se doplňuje zdaleka ne nejvzdělanějšími hochy a děvčaty.

Zvláště obtížně získávají nové kádry taková odvětví, jako strojírenství, uhelný lesní a lehký průmysl a některá další.

Mnozí pracovníci sibiřských stavebních organizací jsou v poslední době znepokojeni tím, že v tomto odvětví „stárnou“ výrobní kolektivy, protože dochází k intenzivnímu odlivu mládeže, které je stejně na stavbách málo, do jiných odvětví národního hospodářství.

Jak ukázaly výzkumy v kuzněcké kamenouhelné pánvi, děti horníků jdou velmi neochotně pracovat do uhelného prů-

myslu. Porušila se kontinuita generací, která byla ještě v nedávné minulosti pevným základem pro utváření stabilních kádřů v tomto odvětví.

Totéž můžeme pozorovat i v podnicích lehkého průmyslu. Sociologické výzkumy provedené pod vedením autora v Barnaulském kombinátu na barevné bavlněné látky ukázaly, že do tohoto největšího podniku ve městě nastupují v podstatě absolventi škol zemědělských okresů Altajského kraje a oblastí západní Sibiře. Také oni sem nepřicházejí proto, že se jim líbí práce. Pro ně je tento podnik prostě vhodným místem k adaptaci na městské podmínky a pro pozdější přechod do jiných, hlavně strojírenských podniků.

Sociologické výzkumy skutečné a potenciální fluktuace kádřů, a zejména výzkumy prestiže jednotlivých povolání a jeho závislosti na různých činitelích ukázaly, že úroveň vzdělání má velice podstatnou úlohu při utváření vztahu dělníka k jeho povolání. Tak 13,2 % všech dotázaných zámečníků-montérů strojírenských závodů v Novosibirsku, kteří měli 5–6letou školní docházku, prohlásilo, že se jim jejich povolání nelíbí nebo je jim lhostejné. Mezi těmi, kteří chodili do školy 7–9 let, bylo takových už 26,8 % a mezi absolventy středních škol — 29,6 %. Všem serižovačům s pětiletou až šestiletou školní docházkou se líbí jejich povolání, avšak mezi těmi, kteří mají střední vzdělání, má takový postoj jen 87,5 %. A to se týká velmi složité a velmi progresivní profese soudobé výroby. Není divu, že mezi pomocnými dělníky bylo velmi málo nadšených stoupenců vlastního povolání i mezi těmi, kteří mají vzdělání 5–6 tříd (42,8 %); mezi absolventy střední školy takoví stoupenci nebyli vůbec.

Všechny tyto údaje svědčí o tom, že tempo společenského pokroku v naší zemi (zvláště v jednotlivých odvětvích a oblastech země) je v nynější době rychlejší než tempo technického pokroku, což vede k protikladu mezi existující potřebou určité kvality práce a možností ji uspokojit. Technická základna výroby v mnohých odvětvích, vytvořená organizace a pracovní podmínky přestávají odpovídat představám o výrobním procesu, které si utvořila vysoce vzdělaná mladá generace. Při nedostatku pracovní síly to vede k tomu, že mnohé podniky pocítují velké potíže při

doplňování stavu zaměstnanců. Kromě toho nespokojenost s prací je důležitým činitelem nadměrné fluktuace a neefektivního využívání pracovní síly.

Další zvýšení úrovně technické vybavenosti průmyslových a stavebních podniků

a podstatné zlepšení organizace práce i výroby je tedy nutné nejen proto, aby se řešily otázky dalšího rozvoje efektivity výroby, ale i pro řešení aktuálních sociálních problémů.

Přeložila Dagmar Vichnarová

Plánování sociálního rozvoje kolektivu socialistického podniku a úkoly podnikového sociologa

JAROSLAV KOHOUT

Vysoká škola ekonomická, Praha

I. Sovětské zkušenosti se sociálním plánováním

Lenin nejednou ukazoval, že socialistická společnost je vůbec první v dějinách, která se jako celek může řídit vědecky. Přeměnit tuto možnost ve skutečnost není ovšem nic lehkého, a tedy ani krátkodobého. Jde o úkol *celospolečenského* vědeckého sebe-poznání, o vypracování a prověření *metodiky* sociálních průzkumů, o zavedení praxe *permanentně* prováděných sociálních analýz, o nalezení způsobů, jak převést vědecké poznatky do závazných směrnic plánu. Jde konečně o ohromnou *organizátorskou* a *realizační* práci miliónů pracujících i o *systém kontroly*, který by rychle a validně prokázal, že poznatky byly skutečně vědecké a opatření správná. Takovýto proces zvědečtění řízení *celé společnosti* je možný jen ve společnosti socialistické a pod vedením jednotného řídicího centra — komunistické strany.

Na XXIII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1966 byl učiněn významný krok právě tímto směrem: byl přijat návrh leningradské stranické organizace, aby socialistické podniky přistoupily k plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících. Na XXIV. sjezdu KSSS vyslovil s. Brežněv ve *Zprávě ÚV KSSS* plnou podporu praxi plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v sovětských podnicích.

V sovětských teoretických pracích nedošlo dosud k pojmovému sjednocení. K vyjádření faktu, že jde o plánování nejen technicko-ekonomických, nýbrž i sociálních ukazatelů, se používá obvykle pojmu „sociální plánování“. Pojem „sociální“ není nejvhodnější již pro svoji mnohoznačnost, avšak dost se již vžil (interpretován jako „celospolečenské plánování“) a navíc je těžko nahraditelný pro oblast makrosféry (tj. sociální plánování v celostátním, v odvětvovém či regionálním měřítku); zde všude by bylo dosti obtížné mluvit „o plánování sociálního rozvoje kolektivu

pracujících Československa“, „kolektivu horníků“, „kolektivu pracujících Altajské oblasti“ apod.

Pro mikrosféru, tj. zejména podnikovou sféru, je ovšem pojem „plánování rozvoje kolektivu“ velmi adekvátní a v tomto smyslu došlo u nás ke správné dohodě o sjednocení jeho užívání v této oblasti, i když zde existuje ještě řada nevyjasněností (např. často se hovoří o kolektivu pracujících „podniku“, nebo „výrobního kolektivu“, ačkoli není důvodu neplánovat stejným způsobem i rozvoj kolektivu pracovníků ve sféře služeb, výzkumných ústavů a jiných organizací).

Čtenáři může znít pojem „sociální plánování“ tónem, který má zejména u nás značnou tradici: totiž *charitativně*. Avšak pojem sociální plánování patří mnohem spíše k pojmům „sociální analýza“, „sociální prognóza“, „sociální predikce“, než k pojmům „sociální péče“, „sociální případ“, „sociální politika“. V charitativním ladění je pojem „sociální“ výrazem pro snahy společnosti podporovat sociálně slabší jedince či skupiny. V sovětské literatuře o sociálním plánování převažuje spíše druhý výklad pojmu „sociální“: totiž právě ono „společenské“ na rozdíl od přírodního, technického apod., nebo z hlediska společnosti: celospolečenské na rozdíl od individuálního, jen dílčí aspekty sledujícího, nekomplexního plánování. „Sociální plánování“ v SSSR je pojem označující tedy nikoli charitativní hnutí (o sociální případy se přirozeně rovněž starají příslušné organizace a útvary, jde však o jinou oblast práce), nýbrž hnutí usilující o *celospolečenské plánování*, o plánování jak hospodářských, tak i technických ukazatelů, avšak zároveň i o analýzu, předvídaní, prognózování, plánování a řízení všech společenských (sociálních) souvislostí hospodářských plánů podniku.

Jak je známo, provádí se plánování sociálního rozvoje kolektivů již ve více než tisíci podnicích Sovětského svazu. Otevírá

se tak nový stupeň ve vědeckém řízení socialistických podniků. Jde např. i o to, že starost o rozvoj pracovníků není jen věcí ochoty volených a dobrovolných funkcionářů a většího či menšího porozumění jednotlivých vedoucích, nýbrž že se začíná budovat na systematických analýzách. Dříve byla často iniciativa v této oblasti v největší míře na bedrech stranických a odborových funkcionářů, kteří ve svých doporučeních, adresovaných jednotlivým řídicím pracovníkům, upozorňovali, že je třeba „starat se o iniciativu lidí“ při plnění plánu, „o zlepšení pracovního prostředí pro zaměstnané ženy“ apod. Nyní každodenní práce s lidmi a vytváření podmínek pro růst jejich iniciativy, pro růst jejich osobnosti, zájmu o podnik, o celospolečenské cíle se stává *závaznou položkou státního plánu*, který je v socialistické společnosti zákonem. Jak je tedy zřejmé, ani v této rovině mikroekonomiky, v rovině řízení podniků, není myslitelný stejný postup v kapitalistické ekonomice (o opatřeních zde rozhoduje vlastník, nikoli zájem společnosti, zájem o růst osobnosti pracovníka atd.). Proto také nelze zdaleka vést rovnítko mezi tzv. „social planning“ na Západě a rozvojem sociálního plánování v SSSR a v některých dalších socialistických zemích.

V ovlivňování vývoje pracovníků, v zajišťování optimálních pracovních podmínek, reprodukce pracovní síly, zdraví pracujících atd. má v socialistických zemích významnou úlohu *odborová organizace*. Prostřednictvím *kolektivních smluv* se také daří rok od roku uspokojovat řadu oprávněných požadavků pracujících. Ukazuje se však, že *sociální plánování dává i odborové organizaci mnohem širší prostor* a právem vyvolává zájem odborů. Zatímco do kolektivní smlouvy jsou někdy zařazovány jen dílčí, i když v daném čase palčivé otázky, sociální plánování umožňuje koncepční řešení s obecnějšími důsledky. Tak např. místo pouhé otázky zajišťování ochranných oděvů řeší sociální plánování koncepčně vztah práce a nové techniky během celé pětiletky a usiluje o její zavedení právě do těch provozů, kde je největší úrazovost. Sociální plánování kromě toho přímo vyžaduje komplexní řešení problémů nad rámec závodů a podniků (např. doprava ve městě se řeší s národním výborem a ostatními závody,

mzdové problémy s celým oborem a ministerstvem práce apod.). V SSSR uskutěčnily odbory již celosvazovou konferenci věnovanou pouze problematice sociálního plánování.

Uvažujeme-li o plánování sociálního rozvoje kolektivu v socialistickém podniku, nutno si v první řadě povšimnout jeho organizačního zajištění. V první řadě se *vytváří komise pro plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v podniku*. Takovou komisi tvoří ředitel podniku jako její předseda, dále předseda celozávodního výboru strany, předseda odborové organizace, organizace mládeže a svazu žen; z členů štábu podniku vedoucí kádrového a personálního oddělení, oddělení práce a mezd, vědecké organizace práce (NOT), racionalizačního oddělení a někteří další experti. Komise je nejlépe schopna posoudit, které jevy (fluktuace, úrazovost, dojíždění, bytový problém, malé možnosti dalšího vývoje mladých, špatná organizace práce atd. atd.) jsou v konkrétním podniku největšími bariérami úspěšného hospodářského i sociálního vývoje kolektivu pracujících. Tyto problémy pak určí jako pracovní úkol *oddělení pro sociální analýzu*.

Co je *oddělení (někdy též laboratoř) sociální analýzy*? Jde o útvar vytvářený nově v řídicích štábech velkých sovětských podniků. Má někdy postavení samostatného poradního orgánu ředitele, často je součástí kádrového oddělení nebo útvarů NOT.

V oddělení pro sociální analýzu pracuje vždy tým. Tvoří jej ekonomové, psychologové, demografové, statistici, sociologové, popřípadě představitelé jiných společenskovědních disciplín (etnografie, estetiky apod.). Na základě svých výzkumů dává toto oddělení komisi pro plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících zprávu se sociotechnickými doporučeními, kterých je možno využít v plánovací praxi.

Plán sociálního rozvoje kolektivu pracujících je chápán jako organická součást hospodářského plánu a řada autorů zdůrazňuje, že nejde o jakousi autonomní a k pětiletce jen přiřazenou oblast. Z toho ovšem vyplývá, že metodika, ukazatelé a způsob kontroly (např. zlepšování sociálního klimatu v dílnách, růstu iniciativy a tvůrčí práce atd.) mají ekonomicko-tech-

nický charakter, že plánovat i tuto sféru je možno jen na bázi těch analýz, které se dnes v podniku běžně provádějí.

Vazby mezi plánováním technického a ekonomického rozvoje podniku a plánováním sociálního rozvoje kolektivu pracujících podniku se v SSSR rovněž zkoumají a upřesňují. Stojí za zaznamenání, že jsou patrné dva přístupy k této otázce:

Ekonomové podtrhují spíše skutečnost, že hospodářské plány vždy obsahovaly i prvky plánování pohybu sociální reality (sem patří např. řada pracovníků z Leningradské oblasti — prof. Čerkasov, prof. Jadov, doc. Polozov a doc. Antosenkov ze Sibiřské odbočky Akademie věd SSSR aj.). Naproti tomu *filosofové* mají tendenci zdůrazňovat, že jde o zcela nový způsob plánování (viz např. prof. Fajnburk, tvůrce takzv. Permské metodiky, v SSSR velmi oceňované).

Domníváme se, že reálný rozvoj plánování sociálního rozvoje kolektivu je myslitelný jen jako součást národohospodářského plánu. Jde však o to, abychom nepřehlédli, že nestačí jen více zdůraznit sociální prvky v dosavadních plánech (např. dát více prostředků na zdravotnictví, na rekreaci apod.), avšak že je zde nezbytné jednak rozvinout sociální *prognostiku budoucích* sociálních jevů, jednak obecně zavést *seriózní sociální analýzu současných* sociálních jevů. V tom smyslu také plánování sociálního rozvoje představuje další stupeň ve srovnání s *komplexními programy* sociální péče, které zcela správně s. Hoffmann na VIII. sjezdu československých odborů označil jako *předstupeň* plánování sociálního rozvoje u nás.

Jednotlivé položky plánu jsou přirozeně závazné a v plánu je stanovena osobní odpovědnost, termíny plnění a způsob kontroly. Tím je umožněno určit pro každý podnik priority a řešit postupně vše, co brání rozvoji iniciativy, stability, soudružskému soužití či pracovní kázi kolektivu pracujících.

Bylo by vysoce neodpovědné považovat rozvoj plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v podnicích za snadnou, jen organizační záležitost, či dokonce za módní akci. Vždyť v SSSR po sedmi letech zkušeností byla teprve nyní metodika vypracovaná Gosplanem a odbory předána podnikům s tím, aby samy rozhodly, zda

mají již předpoklady *experimentálně* ji ověřovat.

Především je nutno vidět, že existuje ještě celá řada teoreticky nedořešených úkolů. Je to např. formulace ukazatelů, které jsou mnohem složitější než v technické či ekonomické oblasti, či problém postižení lidského chování v práci i mimo ni. Také manifestnímu chování a faktorům, které je ovlivňují, věnují nyní sovětscí vědci velkou pozornost. Přitom je zřejmé, že řešení tak složitých teoretických otázek, jako je určení oblastí, které v rozvoji kolektivu plánovat lze a které lze jen předvídat, jako je postižení mechanismů sociální determinace jednání pracovního kolektivu a jedince, nelze požadovat na jednotlivých podnicích. Stejně tak je nutno zajišťovat v nadpodnikové sféře a ve vědeckých ústavech prověřování metodiky, marxistické hodnocení metod a technik, které musí být s to věrohodně odrážet materiální objektivní realitu v její složité dynamice. Zároveň je ovšem třeba vypracovávat nové metodické postupy, odpovídající poznávání nových jevů v naší socialistické společnosti, ve vývoji socialistické ekonomiky, v rozvoji nikoli jakýchkoli, nýbrž právě socialistických kolektivů pracujících.

Sovětscí autoři právem zdůrazňují, že se podceňuje *prvá* etapa plánování sociálního rozvoje kolektivu, tj. etapa, v níž je nutno důkladně prozkoumat vchozí stav, důkladně poznat kolektiv pracujících podniku a vytvořit seriózní sociální mapu podniku, v němž má být formulován plán sociálního rozvoje kolektivu pracujících.

Můžeme konstatovat, že sovětské zkušenosti s plánováním sociálního rozvoje kolektivu pracujících se staly předmětem pozornosti i našich stranických a hospodářských orgánů a teoretických pracovníků různých vědních disciplín. Ve značné míře se touto otázkou zabývá odborové hnutí, kde jsou již delší dobu zkoumány možnosti aplikace sovětských zkušeností v našich podnicích. Podobnou pozornost věnují celé věci i pracovníci ministerstev práce a sociálních věcí. Zájem o experimentování v tomto směru projevuje i řada ministerstev a podniků.

Praktické výsledky budou ovšem přímo úměrné stupni zájmu všech pracujících v podniku, protože sociální plánování je *nemyslitelné pouze jako činnost některého*

speciálního útvaru. Proto je základní podmínkou pomoc stranické a odborové organizace. Další významnou podmínkou je teoretická a zejména metodická pomoc vědeckých pracovišť při provádění analýz složitých sociálních a sociálně psychických jevů.

Přestože ještě zbývá vykonat mnoho vědecké a zejména politicko-organizační práce, sovětské zkušenosti s plánováním sociálního rozvoje kolektivu pracujících představují jednu z velmi slibných cest ke zveřejnění vnitropodnikového řízení, jednu z cest ke skutečně komplexní racionalizaci.

II. Sociální plánování u nás a úkoly podnikových sociologů

Usnesení VIII. všeodborového sjezdu, realizující směrnice XIV. sjezdu KSČ o zajištění všestranné péče o pracující, zdůrazňují v celé řadě bodů úkoly, které představují náplň práce i pro podnikové psychology a sociology.

Povšimněme si zejména III. oddílu usnesení „*důsledně zajišťovat komplexní péči o pracující, obhajovat jejich zákonná práva*“.

Na prvním místě se zde uvádí úkol *zlepšovat pracovní podmínky* a zvyšovat bezpečnost práce. Ve všech sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících je tato oblast zařazena mezi stěžejní.

Dále se zde vyzdvihuje nutnost vytvářet optimální podmínky pro *pracující ženy a mládež*. Výzkum těchto sociálních skupin v každém podniku je nutnou součástí sociální analýzy kolektivu pracujících.

Usnesení výslovně žádá zkvalitnění *rekreačních služeb*: na tento úkol se váže potřeba výzkumů volnočasových aktivit pracovníků podniku, které jsou vždy součástí sociálních analýz v rámci přípravy plánu sociálního rozvoje kolektivu pracujících.

Požadovaná účast odborů na zlepšování *životního prostředí* implikuje výzkumy vztahu podniku a celé komunity (město, okres, kraj).

Závažným bodem této části usnesení VIII. všeodborového sjezdu je požadavek přistoupit od operativního řešení dílčích

úkolů ke stanovení dlouhodobých programů péče o pracující, ve vybraných podnicích ověřit dlouhodobé programy komplexní péče o pracující. K. Hoffmann objasnil ve sjezdové zprávě tento úkol takto:

„V každém podniku či socialistické organizaci by měl být vypracován dlouhodobý komplexní program podnikové péče o pracující, navazující na ekonomické úkoly, který bude každoročně konkretizován a zabezpečován kolektivní smlouvou. Tyto programy se po ověření v praxi mohou postupně stát přechodem k plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů. aby se péče o pracující v celém rozsahu stala nedílnou součástí plánu rozvoje výroby. Současně bude Ústřední rada odborů usilovat o stanovení závazných norem sociálního vybavení všech průmyslových závodů a provozů.“¹

Na tomto základě je tedy úkolem podnikových sociologů pomáhat plnit úkoly VIII. všeodborového sjezdu a vytvářet tak *předpoklady* pro rozvoj sociálního plánování. Rámec pro experimentální zavádění této praxe vytvoří dokument připravovaný stranickými orgány ve spolupráci s odbory a federálním ministerstvem práce i Státní plánovací komisí.

Není tedy správné a nejsou ani předpoklady (např. u nás neexistují oddělení pro sociální analýzu v podniku, není schválena metodika sociálního plánování apod.) pro to rozbíhat živelně ojedinelé akce s názvem „sociální plánování“ v našich podnicích.

Pokud však jde o *vzpomenuté a zcela nezbytné vytváření předpokladů*, má podnikový sociolog celou řadu možností a široký prostor pro svou činnost.

Jedním z prvních úkolů je nepochybně důkladné vlastní studium sovětských i našich prací k této tematice. Z toho důvodu připojujeme závěrem alespoň stručný seznam literatury.

Zároveň je potřebné ihned vstoupit v nejužší styk se stranickou a odborovou organizací v podniku a nabídnout svou spolupráci při realizaci usnesení VIII. všeodborového sjezdu.

Významným úkolem by bylo po dohodě s funkcionáři stranické a odborové orga-

¹ ROH jednotně za splnění závěrů XIV sjezdu KSČ. Ze zprávy k VIII. všeodborovému sjezdu o činnosti a úkolech ROH, přednesené s. Karlem Hoffmanem. Rudé právo 13. 6. 1972, s. 4.

nizace i vedením podniku pomáhat v objasňování sovětských zkušeností z plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v podniku.

Bylo by jistě úspěchem podniku, kdyby byl vybrán jako jeden z experimentujících v tomto směru podle již vzpomenu-tého usnesení VIII. všeodborového sjezdu.

Hlavní a nejširší oblasti práce podnikového sociologa bude však jistě vlastní analýza závažných sociálních jevů v podniku a rozborová činnost, jejíž výsledky se stanou podkladem sociální mapy podniku jako základu plánu dynamiky vývoje celého kolektivu podniku v souvislosti s úkoly hospodářského plánu, s úkoly nové pětiletky.

Zdánlivá zdlouhavost takové přípravy seriózního plánu sociálního rozvoje kolektivu pracujících v tom kterém podniku je spíše výrazem reálné obtížnosti poznávání i řízení sociální oblasti a serióznosti přístupu než váhavosti. Uspěchanost a nepřipravenost se musí nutně odrazit v mód-ních efektech, v diskreditaci celé věci a zejména v nízké vědecké úrovni, a tudíž i sociotechnické neúčinnosti plánovaných opatření.

* * *

Jak správně zdůraznil člen předsednictva ÚV KSČ soudruh Karel Hoffman, předseda ROH, sociální plánování je v našich podmínkách chápáno jako cíl, k němuž je třeba vytvořit všestranné předpoklady. V praxi našich podniků se tyto předpo-kлады formují jako komplexní programy péče o pracující, a proto i studium pro-blematiky sociálního plánování u nás musí nutně zahrnovat ty stati a materiály, které se zabývají komplexním programem sociální péče. Tento program je ovšem komplexní spíše jen shrnutím celé řady dosud řešených problémů (bytové otázky, závodního stravování, zdravotní péče apod.). Nelze jej však považovat za plán sociálního rozvoje kolektivu pracujících podniku, neboť obvykle nevychází z etapy komplexní sociální analýzy, která by uká-zala i priority úkolů na příští plánované období, a není zaměřen k prognosticky formulovaným cílům, nemá tedy dimenze dlouhodobého plánování. Nezajišťuje také dosud dostatečně organickou vazbu mezi opatřeními v sociální oblasti a plněním hospodářských úkolů podniku.

Níže uvedená literatura není vyčerpáva-jící, existuje řada titulů — zejména na Slovensku — o nichž nejsme dosti infor-mováni, a pokud jde o sovětskou literatu-ru, uvedené tituly obsahují pouhý zlomek dnes již obsáhlé produkce o sociálním plánování. Seznam literatury uvádíme však zejména proto, že jedním z význam-ných úkolů podnikových sociologů je i bo-jovat proti módnosti v této oblasti a po-ukazovat na to, jak široké teoretické zá-zemí je třeba zvládnout (a tedy rozváž-ně plánovat i čas), než je možno seriózně přistoupit k přípravě plánu sociálního roz-voje kolektivu pracujících v konkrétním podniku.

Literatura

- [1] Antosenkov, J. G. - Miščenko, V. T.: *Tě-kučest kadrov v promyšlennosti i puti jejo sakraščenija*. Barnaul, Altajskoje knižnoje izdatelstvo 1971.
- [2] Bartek, K.: *Ku koncepcii sociálneho pla-novania*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 3.
- [3] Bauerová, J. — Kolář, J. — Růžicka, J.: *O sociálním plánování*. Praha, Práce 1972.
- [4] Čerkasov, G. N.: *Sociologie práce a od-bory*. Praha, Práce 1972.
- [5] Hoffmann, K.: *Referát na VIII. všeodbo-rovém sjezdu*. Praha 1972.
- [6] Hrabina, J.: *Strana a riadenie sociálnych procesov*. Nová mysl, 1971, č. 12.
- [7] Chlumský, V.: *Chování a řízení lidí v podniku*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6.
- [8] Jadov, V.: *Spokojenost s prací jako mo-tivační faktor*. Odbory a společnost, 1970, č. 5—6, s. 141—143.
- [9] Karabin, Š.: *Sociálne problémy práce a výroby*. Syntéza, 1972, č. 1.
- [10] Kohout, J.: *Sociologické aspekty organi-zace práce*. Práce a mzda, 1964, č. 7, s. 329—335.
- [11] Kohout, J.: *Sociální klima a pracovní iniciativa*. Odbory a společnost, 1970, č. 5—6, s. 73—79.
- [12] Kohout J.: *Sociální plánování — teorie a praxe*. Hospodářské noviny, 1972, č. 48.
- [13] Kohout J. - Kolář, J.: *K metodologii so-ciálního plánování podniku*. Sociologický časopis, 1971, č. 4.
- [14] Kohout, J. - Kolář, J.: *Predikce a so-ciální plánování*. Plánované hospodářství, 1971, č. 1.
- [15] Kohout, J. - Kolář, J.: *Ekonomická so-ciologie v socialistických zemích a so-ciální plánování*. Praha, VŠE 1971.
- [16] Kohout, J. - Kolář, J.: *Sociální pláno-vání v SSSR*. Nová mysl, 1971, č. 10.
- [17] Kohout, J. - Růžicka, J.: *Sociální pláno-vání a úkoly psychologie*. Psychologie v hospodářské praxi, 1972, č. 2—3.

- [18] *Metodika planirovanija socialnogo razviti-ja kolektiva promyšlennogo predprija-tija*. Leningrad, Lenizdat 1970.
- [19] Mihalik, J.: *K otázkam sociálneho plá-novania*. Syntéza, 1971, č. 3.
- [20] Mihalik, J.: *Metodické otázky plánova-nia sociálneho rozvoja na úrovni pod-niku*. Syntéza, 1972, č. 4.
- [21] Popov, G. Ch., a kol.: *Metody uprav-lenija socialističeskim proizvodstvom*. Moskva, Ekonomika 1971. (Práce má zvláštní kapitulu „Sociologické metody řízení“.)
- [22] Šárišký, M.: *Pristupy k plánovaniu so-ciálneho rozvoja Východoslovenských že-leziarní*. Odbory a spoločnosť, 1971, č. 5—6.
- [23] Špaňhel, J.: *Mezilirské vzťahy jako vý-znamný faktor tvorby úspěšného pracov-ního kolektivu*. Sociologický časopis, 1971, č. 3.
- [26] Usnesení VIII. všeodborového sjezdu — oddíl péče o pracující.

Резюме

Когоут Я.: Планирование социального разви-тия коллектива социалистического предприя-тия и задачи социолога предприятия

В первой части статьи автор занимается по-нятийным аппаратом социального планирова-ния. Показывает адекватность термина плани-рования социального развития коллектива трудящихся для сферы предприятия, но в макросфере более обычно понятие «социаль-ное планирование». Понятие «социальный» здесь, конечно, нельзя употреблять с его благо-творительным оттенком.

Дальше он занимается возникновением со-циального планирования в СССР и его со-временной практикой на предприятиях. Осо-бенно он обращает внимание на значение ко-миссии по планированию социального разви-тия коллектива трудящихся на предприятии и на роль отдела социального анализа.

Заключение статьи составляют предложения автора, каким образом в подготовительный период должны были бы работать социологи

предприятия. Здесь он указывает на конкрет-ные возможности их активности при реализа-ции решений VIII Всеобщего съезда проф-союзов, который провозгласил комплексные программы заботы о трудящихся предприятия начальной ступенью планирования социаль-ного развития коллектива трудящихся. В за-ключение автор приводит многочисленную ли-тературу, особенно чешскую и словацкую, для нужд социологов предприятий.

Summary

Kohout J.: *Social Planning in the Socialist Enterprise and Tasks of the Enterprise So-ciologist*

In the first part, the author discusses the conceptual apparatus of social planning. He shows the adequateness of the term "plan-ning of the social development of the workers' collective" in the sphere of the enterprise; in the macrosphere, however, the concept "social planning" is more frequently applied. The concept "social" cannot, of course, be used in its charitable connotation.

The author then inquires into the origin of social planning in the USSR and into its present practice in enterprises. In particular, he draws attention to the significance of the Committee for Planning the Social Develop-ment of the Workers' Collective in the Enterprise and to the tasks of the social-analysis department.

In concluding his paper, the author present his suggestions concerning the kind of work the sociologists of the enterprise should perform in the present preparatory phase. Here he points to concrete possibilities of their activity in realizing the resolution of the Eight Trade-union Conference which declares the complex programs of the care of the workers employed in the enterprise to be the first step in planning the social development of the workers' collective. At the close, he mentions a voluminous literature — especially Czech and Slovak literature — intended to meet the needs of enterprise sociologists.

Marxovo pojetí odcizené práce a cesty humanizace práce v podmínkách socialistické společnosti

ALEXANDER FAZIK

Vojenský historický ústav, Praha

„Není tomu tak dávno, co na stránkách novin a časopisů i v celých knihách se hojně vyskytovaly teze o takzvaném odcizení člověka za socialismu. Jejich záměrem bylo pošípinit socialismus a přenést kritéria platná pro buržoazní společnost na společnost socialistickou. Ve skutečnosti pocit odcizení může být v naší společnosti vlastní jen tomu, kdo žije minulosti, kdo se vzdává činnosti práce, uzavírá se do ulity svého soukromí, nadřazuje se nad společnost a ignoruje její problémy a život. Nikoli však tomu, kdo je se socialistickou společností bytostně spjat, prožívá její problémy jako vlastní a spojuje s ní svůj osud.“

Ze zprávy předsednictva ÚV KSČ, přednesené V. Bifakem na zasedání ÚV KSČ dne 26. X. 1972.

Marxova filosofie se definitivně rozešla s pojetím filosofie jako spekulace a stala se nástrojem poznání a přetváření objektivního světa. Logickým důsledkem této filosofie je vznik socialistického společenského zřízení, jehož základním atributem je absence strachu z nezaměstnanosti a vytvoření předpokladů pro osvobození práce, z níž vyrůstá skutečné lidské štěstí.

V této stati nebudeme a ani nemůžeme vysvětlovat všechny problémy, které s otázkou práce a volného času souvisejí. Spíše se zaměříme na několik souvislostí, které ukazují humanistický trend v oblasti lidské práce, v jejímž procesu se realizují schopnosti a vlohy člověka, ale i svět lidského štěstí.

* * *

Marxovo pojetí odcizené práce

Analýza kapitalistické společnosti přivedla Marxe k závěru, že práce v třídně antagonistické společnosti neumožňuje člověku rozvoj jeho bytostných sil. Kapitalismus představuje souhrn takových podmínek, v nichž se lidská práce stává „nepříjemným břemenem“ a zlem. Marx v této souvislosti vymezil tři formy odcizené práce: *První forma* odcizení se projevuje v tom, že bezprostřednímu výrobcí je odnímán výtvar jeho vlastní práce, neboť si ho

přivlastňuje vlastník výrobních prostředků — kapitalista. V kapitalistických výrobních poměrech to znamená, že dělníkův produkt se obrací proti němu samému a zotročuje ho. Je to dáno tím, že značnou část získaného výrobku kapitalista používá na rozšíření kapitálu, což v praxi znamená, že se rozšiřují podmínky pro vykořisťování. *Druhá forma* odcizení práce se projevuje v procesu pracovní činnosti. Jakmile člověk vstoupí do pracovního procesu, přestává disponovat svou pracovní silou, s níž disponuje kapitalista a celý jeho kontrolní systém, jenž dělníka nutí k maximálnímu výkonu ve prospěch maximálního zisku. Dělník tedy vstupuje do takových podmínek, které jsou „lidské povaze nedůstojné a nepříjemné“.

Podle Marxe je to způsobeno tím, že práce za kapitalismu je pro dělníka „vnější, vynucená a neuspokojuje jeho lidské potřeby“. Proto o takovéto práci mluví jako o práci „nedobrovolné a vynucené“.¹ Potřeby člověka se berou v úvahu jenom natolik, nakolik jsou předpokladem zvýšení intenzity a produktivity práce. Jinými slovy: dělník musí pracovat tak, aby jeho práce přinášela kapitalistovi maximální zisk. Všechny tyto okolnosti způsobují, že se dělník cítí v práci „nešťasten“.²

¹ Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844*. Praha. SNPL 1961, s. 66.

Třetí forma odcizení se projevuje v tom, že práce v kapitalismu je vykonávána pod ekonomickým nátlakem a není člověku vlastní, ale cizí. Taková práce nemožňuje rozvíjet jeho fyzické a duševní schopnosti, neboť mezi jeho vědomou a cílevědomou činností a výsledky této činnosti vzniká rozpor. Povaha tohoto rozporu je dána základním rozparem kapitalistické společnosti, tj. rozparem mezi společenským charakterem výrobního procesu a soukromovlastnickou formou přivlastňování. v němž je obsažen nejen rozpor mezi prací jednotlivce a prací celé společnosti, ale i rozpor mezi cílem, jímž se jednotlivý pracovník v práci řídí, a cílem kapitalistické výroby. Na této skutečnosti se v podstatě nic nezměnilo ani v podmínkách soudobého kapitalismu. I když se dnešní společenská skutečnost ve vyspělých kapitalistických zemích liší od skutečnosti, kterou Marx analyzoval před sto lety, zejména pokud jde o rozvoj materiálně technické základny nebo uskutečňování některých sociálních reforem, zachovala si Marxova kritika podstaty kapitalismu aktuálnost. Dělník je i nadále vykořisťován a necítí se v práci dobře. K těmto názorům dospívají nejen marxisté, ale i mnoho nemarxistických a buržoazních filosofů a sociologů. P. Drucker, který zkoumal postoje dělníků k práci v automobilovém průmyslu, zobecnil získané poznatky takto: „Pro velkou většinu automobilových dělníků je jediný význam práce v penězích, které sami dostanou, ne však v něčem jiném, co by bylo spjato s prací nebo výrobkem. Práce se jeví jako cosi nepřirozeného, jako nepříjemná, bezvýznamná a hloupá podmínka získání peněz, prostá důstojenství a významu... Produktem této situace je *nešťastný* (podtrženo A. F.) a neuspokojený dělník, protože výplatní lístek nestačí k založení sebeucty člověka.“³

Marxovy názory na člověka, který se v podmínkách kapitalismu cítí v práci nešťasten, nemohou buržoazní filosofové, sociologové a ekonomové vyvrátit, pokud se jen trochu přidržují skutečnosti. Člověk v kapitalismu se necítí nešťasten jenom

v práci, nýbrž ještě více tehdy, když práci nemá. Americký ekonom J. K. Galbraith⁴ ve své knize *Společnost hojnosti* píše, že pro „jednotlivce je nezaměstnanost neštěstím“, a americký filosof M. Harrington vyjadřuje obavy před dalším růstem nezaměstnanosti ve Spojených státech. To není radostná perspektiva pro člověka. V této souvislosti není bez zajímavosti i zkušenost některých našich emigrantů, kteří svůj odchod do některé vyspělé kapitalistické společnosti motivovali představou o lepším a šťastnějším životě. Zkušenost je poučná v několika směrech, avšak podstatné je to, že nedůstojné podmínky. v nichž museli pracovat a prožívat svůj život, byly daleko pod optimem jejich očekávání. Najít si práci, která by alespoň částečně odpovídala získané kvalifikaci, se stalo nejvážnějším problémem.⁵

Hlubší analýza konkrétní kapitalistické skutečnosti i získané zkušenosti ukazují, že neštěstí není nějaká metafyzická struktura vědomí ani lidského života. Neexistuje „neštěstí“, existují vždy jen různá neštěstí, která člověka postihují na základě typu společenských vztahů. „Neštěstí“, o němž je toho v buržoazní literatuře tolik napsáno, není ve skutečnosti jen „vyjádřením stavu celého organismu. totální osobnosti“⁶, jak se domnívá americký filosof E. Fromm, nýbrž a především i momentem historické dialektiky. Fromm poněkud tuto skutečnost zanedbal, a proto — stejně tak jako všichni nemarxističtí filosofové — otázky štěstí a neštěstí neřeší ve vztahu ke konkrétní společnosti, ve vztahu k podmínkám, jež jsou dány typem společenských poměrů. Marx měl pravdu, když ve druhé tezi o Feuerbachovi napsal: „Spor o skutečnosti či neskutečnosti myšlení, které se izoluje od praxe, je čistě *scholastická* otázka.“⁷

Rostou materiální předpoklady osvobození práce v soudobém kapitalismu?

Tyto předpoklady se vytvářejí především růstem materiálně technické základny, vědeckotechnickým pokrokem a růstem produktivity. To všechno způsobuje, že se postupně odstraňuje „tradiční rozdělení

² Tamtéž.

³ Drucker, P.: *Concept of the Corporation*. New York, The John Day Company, s. 179.

⁴ Galbraith, J. K.: *Společnost hojnosti*. Praha 1967, s. 276.

⁵ *Emigranti I.*, pořad Čsl. televize ze dne 12. 10. 1971.

⁶ Fromm, E.: *Člověk a psychoanalýza*. Praha 1967, s. 144.

⁷ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy 3*. Praha 1962, s. 17.

práce na fyzickou a duševní“, že se „zkracuje pracovní doba“ a že pracující mohou více než dříve využívat volný čas k odpočinku, k zábavě a zvláště k všestrannějšímu rozvoji osobnosti. S růstem vědeckého a technického pokroku je spojena i „nutnost zvýšit úroveň vzdělání dělníka“.⁸ To však vůbec neznamená, že tak bude automaticky odstraněno odcizení práce, neboť odcizení je společenský jev, který je typický pro vykořisťovatelské systémy, v nichž se ustavičně obnovuje. V kapitalistických poměrech nemůže vést částečná humanizace práce k odstranění odcizení, pokud je člověk společenskými poměry nadále nucen zpředměťovat své síly v protikladu ke své lidské podstatě. Ukazuje se, že ani soudobý kapitalismus není schopen spojit vědeckotechnický pokrok s humanizací práce. Základní kapitalistické rozpory se obnovují na novém stupni a v nové intenzitě. Proto mnozí američtí myslitelé — pokud se alespoň částečně přidržují faktů — objevují v podstatě to, co dávno předvíдали klasikové. Vědeckotechnický pokrok sám o sobě ulehčuje práci, ale jeho kapitalistické užívání zvyšuje její intenzitu a zotročuje člověka. „Kapitalistická výroba rozvíjí tedy techniku a kombinaci společenského výrobního procesu jen tím, že zároveň podkopává zdroje všeho bohatství: země a dělníka“,⁹ napsal K. Marx v *Kapitálu*.

Dnešní vyspělý kapitalismus tedy Marxův poznatek nevyvrací, nýbrž potvrzuje. Američan Ben B. Seligman, kterého je možno pokládat za jednoho z předních ekonomických odborníků, přiznává, že „... jen úzké vrstvě dělníků otevírá automatizace skutečné šance vzestupu v povolání“, zatímco „pro velkou masu dělníků přináší snížení kvalifikace a odkazuje je na smetiště“.¹⁰ Marxistický teoretik Kanadan T. Buck napsal, že automatizace v Kanadě a v USA omezuje pracovní příležitosti zejména pro lidi s nižší kvalifikací a mládež.¹¹ N. Wiener, zakladatel kybernetiky, jehož není možno podezírat z náklonnosti ke komunismu, napsal ve své *Kybernetice*: „Nejlepší řešením tohoto problému je ovšem vytvořit společnost za-

loženou na jiných lidských hodnotách než na koupi a prodeji.“¹² Tento názor se poněkud podstatněji vymyká z okruhu koncepcí, které obviňují techniku z negativních vlivů na člověka a neodhalují, v čem spočívají kořeny tohoto negativního vlivu.

S vědeckotechnickým pokrokem se však v podstatě tradiční továrenská společnost nejen změnila, nýbrž i rozpadla. Důsledkem toho je, že se musel zcela nově řešit i charakter vztahů dělníků ke kapitalistickému podniku.

Všechny tyto jevy začaly ostře vystupovat nejdříve v USA, kde automatizace a organizace práce dosáhla vyššího stupně než v jiných vyspělých kapitalistických státech. Na pomoc řešení nových problémů přišla průmyslová sociologie a s ní související výzkum lidských vztahů (human relations), jehož otcem se stal americký sociolog E. Mayo (1880—1949). Výzkum lidských vztahů měl později, zejména v Evropě, různé varianty: „sociální partnerství“ v NSR a v Rakousku a „asociace práce a kapitálu“ ve Francii. Smyslem takového výzkumu je najít prostředky, které by dělníkům „zpříjemňovaly“ pracoviště, a objevit metody, jejichž pomocí by mohli manažeři a kapitalisté získávat u dělníků sympatie a důvěru. V nových pravidlech lze najít nejen povinnost managerů usmívat se na dělníka, nýbrž i pohovořit o jeho problémech a zajímat se o jeho zdraví. Výsledkem výzkumu lidských vztahů mimo jiné bylo též zřízení tabule zlepšovatelů v kapitalistově továrně, vznik závodních škol a stipendií pro děti nejlepších pracovníků. Všechna tato opatření měla podpořit pracovní úsilí dělníka, identifikovat ho s podnikem, odvést ho od třídního boje. Jasně tuto otázku staví jeden z ideologů lidských vztahů, B. M. Selekman, který ve své knize zabývající se byznysem odsuzuje pokračování starých továrenských praktik, založených na tradičním stereotypu dělníka. Píše: „jestliže se tato tendence udrží, může to skončit třídním rozkolem v lůně amerického průmyslu... Nebude to tragická ironie dějin, jestliže sami majitelé... budou fakticky prohlubovat tento rozpor,

⁸ Widerszpil, S., a kol.: *Sociologie záводу*. Praha 1971, s. 35.

⁹ Marx, K.: *Kapitál I.*, Praha 1954, s. 535—536.

¹⁰ Seligman, B. B.: *Automation in Deutschland*. Der Spiegel April 1964, s. 43. Citováno podle stati Filipcová, B.: *Člověk, práce a volný čas*. Socio-

logický časopis, 1, 1965, č. 4, s. 389.

¹¹ Buck, T.: *Automatizace výroby v Kanadě a její společenské důsledky*. Otázky míru a socialismu, 1964, č. 7, s. 13.

¹² Wiener, N.: *Kybernetika*. Praha 1960, s. 27.

který, jak předpověděl Marx před sto lety, má co nejrychleji podnítit proletariát, aby svrhl své kapitalistické pány?“¹³

Můžeme se právem domnívat, že obavy, které vyslovil americký buržoazní myslitel, jsou skutečně oprávněné, a to i navzdory tomu, že existuje výzkum lidských vztahů.

Pokud jde o technickou stránku výzkumu lidských vztahů, bylo by příliš riskantní, kdybychom ji podcenili. Ukazuje se, že přes vyloženou přímou i nepřímou apologetiku kapitalismu přinesl tento výzkum cenné poznatky, které lze využít i za socialismu. Pokud jde o stránku společenskou, v mnohých ohledech sice utlumil vzniklé rozpory mezi dělníkem a kapitalistou, avšak nemůže je vyřešit, neboť v kapitalismu se každým dnem znovu vytváří to, co dělníky a kapitalisty rozděluje a staví proti sobě. Tento rozpor se navenek projevuje stávkami a dalšími formami třídního boje, v jehož čele stojí zpravidla odborové organizace a komunisté. Částečné humanizační tendence jsou jenom stínem proti dehumanizaci, která zasahuje nejen pracovní, ale i mimopracovní sféru. Buržoazně hédonisticky orientovaná masová kultura má za úkol tyto dehumanizační tendence zakrýt a přispět k tvorbě iluzí člověka o jeho šťastném životě. Růst materiálních předpokladů v soudobém kapitalismu a růst rozporů jen ukazuje, že zrají podmínky pro zničení buržoazních poměrů cestou socialistické revoluce jakožto základny pro skutečné osvobození práce.

Socialismus — cesta k humanizaci práce a člověka

Socialistická revoluce je nejradikálnějším praktickým účtováním s minulostí proto, že likviduje společenské podmínky, v nichž se mohla realizovat odcizená práce. Přestože socialistická společnost od svého vzniku vyrůstá v podmínkách likvidace třídního útlatku, radikální proces humanizace práce a člověka již započal. S postupem ke komunismu se humanizační tendence budou stále rozšiřovat.

Socialismus je první fáze komunismu. Z toho vyplývá, že tuto společnost začali budovat lidé vychovaní v kapitalistických poměrech. Tuto skutečnost si plně uvědo-

mil V. I. Lenin, a proto mohl — v souvislosti s utvářením nového vztahu k práci — napsat, že „vítězství nad vlastní nevědomostí“ je mnohem podstatnější a náročnější než svržení kapitalistického řádu.“¹⁴ Tato slova napsal ve stati *Velká iniciativa*, v níž zobecnil poznatky z první velké masové exploze aktivity a iniciativy lidí na půdě socialistické revoluce jako jednoho z projevů rodícího se socialistického uvědomění. Pregnantním způsobem zde zdůvodnil, že proces přechodu od kapitalismu (svrženého) ke komunismu je nutno chápat jako dlouhodobý, v němž se postupně překonávají všechny formy odcizené práce, jež byly typické pro kapitalistickou společnost.

V socialistické zásadě odměňování podle práce je implikován nejen soulad mezi hmotnými a morálními stimuly práce, nýbrž i skutečnost, že plody práce, produkty člověka se již nebudou obracet proti němu, neboť slouží k uspokojování potřeb společnosti. Odhlédneme-li od různých chyb a deformací, které se v této oblasti v minulosti vyskytly, zásadní humanistická tendence se v principu realizuje. Společenské přivlastňování plodů práce již člověka neodcizuje a nezamyká do ulity, nýbrž sdružuje a sjednocuje společným zájmem.

Proces humanizace práce a člověka není prost rozporů ani za socialismu. Pochopení této skutečnosti je prvním předpokladem pro hledání adekvátních metod jeho řešení. Dnes s odstupem času už víme, že Novotného deklarativní prohlášení o vybudování socialismu v ČSSR na začátku šedesátých let nepřispělo k řešení existujících rozporů, ale naopak k jejich vyostření ve formě maloměšťáckého výbuchu v roce 1968.

KSČ z těchto skutečností zejména v roce 1969—1970 vyvodila nejen poučení, nýbrž i programově naznačila postup řešení základních problémů, které jsou komplexně obsaženy v materiálech XIV. sjezdu.

Jedním z významných opatření v oblasti humanizace práce je socialistická komplexní racionalizace. Komplexní proto, že se bude realizovat ve všech oblastech výrobní i nevýrobní sféry. Dominantním prvkem této racionalizace je zaměřenost na rozvoj výrobních sil a zlidštění práce

¹³ Selekman, B. M.: *A Moral Philosophy for Management*. New York 1959, s. 22.

¹⁴ Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Praha 1955, s. 405.

cestou odstraňování namáhavé práce. Zjednodušeně řečeno, půjde o to, aby se technicky zdokonalil výrobní cyklus a všude se prosadil tvůrčí přístup a technická tvořivost. To všechno povede ke zvýšení produktivity práce a k zapojení lidí do účasti na řízení a správě. Socialistická komplexní racionalizace významnou měrou podpoří vědeckotechnický pokrok a zároveň podníti lidi k využití jejich vzdělání a schopností, přičemž postupně bude klást nové požadavky na další vzdělání a celkovou kulturnost.

Komplexní socialistickou racionalizaci lze právem považovat za předstupeň všeobecných příprav k novému řešení a zavádění nových metod práce, jež jsou typické pro úplnou mechanizaci, automatizaci a kybernetizaci. Jestliže vědeckotechnický pokrok v kapitalistických podmínkách umožňuje získání kvalifikace a vzdělání omezenému okruhu lidí, pak za socialismu jde o to, aby kvalifikaci a vzdělání získalo co nejvíce lidí, neboť to je významný faktor působící na přeměnu práce v základní životní potřebu. I když přeměna práce v základní životní potřebu není dosud všeobecným jevem, podstatné je, že tento proces začal a že se rozvíjí do šířky i do hloubky.

Socialismus vytvořil podmínky, které „jsou lidské povaze nejdůstojnější a nejpríznivější“.¹⁵ Vstup člověka do pracovní činnosti mu umožňuje, aby se mohl v různé míře podílet na procesech řízení, ať již v dílně, závodě nebo podniku. To má za následek, že je stále více zapojován do řešení věcných a lidských problémů a podílí se tak na společensky prospěšné práci.

Cesty k socialistické humanizaci práce jsou plně otevřeny a záleží jen na lidech, budou-li důsledně realizovány. Na základě dosavadní zkušenosti lze naznačit okruhy, v nichž se humanizace prosazuje.

Prvním předpokladem humanizace práce je její osvobození od vykořisťování a postupné vytváření podmínek pro odstraňování těžké a namáhavé práce, která je nejen zdravotně škodlivá a nebezpečná, nýbrž i jednostranná a omezující rozvoj osobnosti. Uvážíme-li, že v našem národním hospodářství ještě v r. 1965 bylo 57 % dělníků zaměstnáno převážně ruční prací,

42 % vykonávalo mechanizovanou práci a jeden a půl miliónu lidí se zabývalo manipulací s materiálem, což vyžaduje jen nízkou kvalifikaci a minimum tvůrčích přístupů, pak je to důkaz, že socialismus jako první fáze komunistické společnosti v našich podmínkách ještě v tomto směru nevyčerpal všechny své možnosti. Úkol „všeobecně rozvíjet náš společenský řád a budovat vyspělou socialistickou společnost“¹⁶ je stále před námi. To plně koresponduje s názorem V. I. Lenina, který řekl: „Pokoušet se dnes prakticky přejmout tento budoucí výsledek úplně vyvinutého, úplně upevněného a vytvořeného, úplně rozvinutého a vyzrálého komunismu je totéž jako učit čtyřleté dítě vyšší matematice.“¹⁷

To je reálný pohled, který nás varuje před jakýmkoli romantismem, před jakoukoli utopií. Není možné libovolně označit práci s převahou prvků monotónnosti, mechanické opakovatelnosti a namáhavosti jako tvůrčí. Znamená to však, že člověk vykonávající takovou práci, která neumožňuje plně uplatnit jeho síly a schopnosti, by se měl cítit nešťastný? Tím bychom zjednodušovali skutečnost. Právě proto, že práce v socialismu je osvobozena od vykořisťování, člověk v ní roste, a to nejen tehdy, když pracuje na úkolech, které jsou svým obsahem zajímavé a svými důsledky strhující, jako je tomu např. u vynálezců, vědců nebo umělců, astronautů, učitelů či jiné vysoce kvalifikované odbornosti. Člověk „roste i v práci namáhavé nebo nezajímavé, v práci, v níž musí překonat sám sebe. Roste tehdy, když pochopí společenský význam své práce a uvědoměle ji vezme na sebe jako socialistickou povinnost.“¹⁸ To není moralizování, nýbrž skutečné pochoopení podstaty problému a zobecněná zkušenost z výstavby socialismu.

Když jsem na základě různých průzkumů a anket analyzoval vztahy lidí k práci, povšiml jsem si zvláště výroku jednoho mladého člověka v anketě *O smyslu života*, uveřejněné již v r. 1964 v časopise *Voják*. „Myslím, že člověk se cítí dokonale šťastným, jestliže najde smysl života ve své práci... Mám rád svobodnou práci, plnou rytmu, tempa a pracovního elánu. Nenávídím klidný, pohodlný život někde za větrem, stranou všech problémů.“¹⁹

¹⁵ Marx, K.: *Kapitál* III-2. Praha 1956, s. 368.

¹⁶ *O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ*. Zpráva předsednictva ÚV KSČ, přednesená V. Bilákem na zasedání ÚV KSČ dne 26. X.

1972. Rudé právo ze dne 30. X. 1972, s. 3.

¹⁷ Lenin, V. I.: *Spisy* 31. Praha 1953, s. 44.

¹⁸ Popelová, J.: *Etika*. Praha 1962, s. 383.

¹⁹ *Voják*, 1964, č. 3.

Ano, člověk má být tam, kde se řeší problémy, kde se rozhoduje o naší perspektivě. Bez práce není možné vytvořit podmínky pro lepší a smysluplnější život. Nebylo by moudré, abychom lidi vychovávali ke spokojenosti s daným stavem. To by odporovalo cílům komunismu a komunistické výchovy. Názory v anketách, v sociologických výzkumech a průzkumech, které se vztahují k poměru k práci, jsou zajímavé tím, že lidé mají svou práci rádi tehdy, když vidí její smysl, když v ní nacházejí svá tajemství a možnost uplatnit se, když mají pocit jistoty a perspektivu. A v tom jsou zárodky nového poměru lidí k práci, které se mohou rozvinout již při realizaci socialistické komplexní racionalizace a zejména v souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem. „Čestná a obětavá práce ve prospěch socialismu je činitelem, který v rozhodující míře působí na vědomí člověka. Proto je důležité soustavně vytvářet racionální podmínky v samém pracovním procesu, aby lidé viděli, že neplýtvají úsilím a jejich aktivita přináší ty nejlepší výsledky. Čím důsledněji budeme uskutečňovat zásadu „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“, tím pevnější bude také vztah našich občanů k socialismu.“²⁰

Druhým významným předpokladem humanizace práce je vědeckotechnický pokrok. Je to nejvýznamnější faktor růstu produktivity práce a přeměny práce z prostředku obživy člověka na jeho vnitřní potřebu. „Zásadní řešení je možno očekávat jen od takového vědeckotechnického převratu, který rozšíří tvůrčí činnost, v níž společné úspěchy v reálném přetváření světa závisí na subjektivním, nezaměnitelném vkladu jednotlivce a kolektivu, kde participace na pokroku civilizace je dána přímo povahou základního projevu člověka.“²¹

Marxismus-leninismus vidí v rozvoji tvůrčí práce nejvyšší stupeň osvobození práce proto, že člověk se v ní realizuje jakožto skutečně svobodná bytost. Vědeckotechnická revoluce umožní postupné stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, mezi průmyslem a zemědělstvím, mezi městem

a venkovem. Již dnes jsou tyto tendence více než průkazné.

Všeobecně lze očekávat, že vědeckotechnický rozvoj se stane jedním z nejvýznamnějších faktorů růstu produktivity práce a životní úrovně. Bylo by však naivní domnívat se, že vědeckotechnický pokrok bude mít v socialismu jenom kladné prvky. V každém případě budou jeho kladné elementy převažovat. Avšak ani socialismus není s to zcela odstranit některé negativní stránky, jež vědeckotechnický pokrok s sebou přináší. Spíše půjde o to, aby byly omezeny na minimum. Humanizace by byla jen poloviční, kdyby se tyto aspekty zanedbaly.

Zdůrazňujeme, že otázky humanizace práce lze důsledně řešit jen v podmínkách socialismu, jehož centrem pozornosti je člověk jako všestranná a harmonicky se rozvíjející bytost. Společnost, která se řídí zásadou „maximálního zisku“, nemůže řešit otázky humanizace práce ve všech rovinách v zájmu člověka, neboť „konkurenční dravost deptá mezilidské vztahy“. Všechny lidské hodnoty se stávají zbožím, jsou ke koupi a na prodej.²² Odhalovat tyto skutečnosti patří mezi stěžejní úkoly naší teoretické a vědecké fronty už proto, že současná buržoazní propaganda zastírá či znevažuje právě to, co je nejpodstatnějším rozdílem mezi socialismem a kapitalismem.

Třetím významným předpokladem humanizace práce je úprava pracovních podmínek na pracovišti, přizpůsobení strojů a zařízení člověku, péče o ulehčení práce, o hygienu a estetický vzhled pracoviště i pracovního prostředí vůbec. I když v této oblasti bylo za více než 20 let budování socialismu uděláno mnoho, není to důvod k sebeuspokojení. Průzkumem, který byl proveden v některých vybraných závodech na Slovensku, byly zjištěny nedostatky, jež se týkají „nevyhovujícího pracovního prostředí, hluchosti, nedostatečného osvětlení a nedostatečného vzduchotechnického zařízení“.²³ Nízká bezpečnost práce byla zjištěna zejména v souvislosti se stavem fyzicky i morálně opotřebovaných strojů a zařízení, zvláště v některých textilních a potravinářských závodech. Ale

²⁰ O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSC. Zpráva předsednictva ÚV KSC, přednesená s. V. Biľakem na zasedání ÚV KSC dne 26. X. 1972. Rudé právo ze dne 30. X. 1972, s. 4.

²¹ Srovnej: Richta, R.: *Povaha a souvislosti vědec-*

kotechnické revoluce. Sociologický časopis, 2, 1966, č. 2, s. 171 a násled.

²² Viz cit. zpráva O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSC.

²³ Práce z 9. 9. 1971.

i sociální a hygienická zařízení v mnohých závodech neodpovídala stanoveným normám. Náprava těchto nedostatků je prvorádou záležitostí socialistického státu, neboť péče o bezpečnost a ochranu zdraví při práci je jedním ze základních projevů všeobecné péče o člověka. Proto XIV. sjezd KSČ nejen na existující stav reaguje, ale dává směrnici pro jeho rychlé a všestranné řešení. Nejlépe je tato směrnice vyjádřena v požadavku urychlení vědeckotechnického rozvoje. S vědeckotechnickým pokrokem je spojena nezbytnost zdokonalovat historicky vytvořenou strukturu naší výroby, zejména v průmyslu, v němž se bude dynamičtěji rozvíjet chemický průmysl a „s ním spojený proces chemizace národního hospodářství“.²⁴ To je cesta k řešení problémů rozvoje výroby, pracovního prostředí a k odstranění namáhavé práce. Do vztahu člověk-příroda tím vstoupí zcela nové zprostředkování, což v běžné řeči znamená, že některé funkce člověka, zejména ty, jež jsou spojeny s namáhavou prací, budou přeneseny na techniku. Prvky tohoto procesu lze pozorovat již nyní.

Čtvrtým významným předpokladem humanizace práce je utváření socialistických vztahů na pracovištích. Je to nejdůležitější problém, který vede ke zdravé spokojenosti a efektivní práci. Není náhodné, že mnozí lidé považují za své štěstí zejména to, že mohou pracovat v dobrém kolektivu. Právě v kolektivu si člověk nejvíce uvědomuje, že jeho štěstí je podmínkou štěstí ostatních lidí a naopak. „To však platí jen o takových kolektivech, které jsou spjaté s ideou boje za společenský pokrok a „za socialismus“.“²⁵

Historický příklad skutečně komunistických vztahů mezi lidmi podali Marx a Engels. Dokonce i jeden z četných kriticky myslících apologetů soudobého kapitalismu E. Fromm ve své práci *Marxovo pojetí člověka* píše, že mezi Marxem a Engelsem „sotva kdy byly nějaké třenice. Nebyla mezi nimi žádná soutěživost, ale soudružský cit, vyplývající ze vzájemné lásky tak hluboké, že málokdy bylo možné najít ji mezi jinými muži.“²⁶

Nebylo to jen přátelství. v němž byl na

prvním místě světový názor a vzájemná pomoc, ale i vzájemné spravedlivé ohodnocení zásluh. Je známo, že Engels se několikrát vyjadřoval o Marxovi jako o svém druhovi, který stojí intelektuálně a vědecky výše než on. Marx zase vysoce oceňoval Engelsovo pracovní úsilí.²⁷

Lze namítnout, že věci, o nichž tu mluvíme, nemají filosofický smysl, a mají-li nějaký, pak velmi malý. Možná, že je v tom trochu pravdy. Jsou to však věci, které mají velký etický význam a dosah, protože se týkají hodnot lidských vztahů, hodnot, které naplňují obsah a smysl života. Vyznání abstraktních idejí ve smyslu Hegelovy filosofie ještě nemusí podávat svědectví o „lidských“ hodnotách člověka. Ty se obvykle projevují prostřednictvím konkrétního: konkrétním přátelstvím, konkrétní důvěrou atd. Bez konkrétního postoje, bez autentických prožitků, bez konkrétního přátelství se může člověk stát pohyblivým kolečkem společenského mechanismu jakéhokoli tvaru, jemuž se okolní svět a hodnoty v něm stávají lhostejné. Snad zde je vysvětlení, proč se může stát, že lidé, kteří byli naší společností vychováni a vyškoleni a kteří dosáhli i vědeckých hodnot, bez nejmenšího pocitu hanby, viny a zodpovědnosti přetrhali všechny „přátelské a soudružské svazky s námi a rozhodli se pracovat v zahraničí“.²⁸ Mohlo se to stát proto, že jejich svazky přátelství, soudružství a oddanosti měly jen vnější formy, bez vnitřní náplně a obsahu. A zde začíná úvaha, které si zaslouží přístup nejen filosofický, ale i sociologický.

Z výzkumu orientovaného k otázkám života a štěstí cituji alespoň jeden názor, který nejlépe vyjadřuje hlavní směr: „Jsem velmi šťastna, že mohu pracovat v takovém kolektivu, kde si navzájem rozumíme a pomáháme a kde díky společné práci můžeme úspěšně plnit plánované úkoly. Věřte mi, že v tomto kolektivu se člověk cítí jako doma mezi svými.“²⁹ Sociologické výzkumy, které byly v našich průmyslových závodech prováděny, jednoznačně ukazují na růst významu mezilidských vztahů jako faktoru, který má vliv na „tvorbu úspěšného pracovního kolekti-

²⁴ Život strany 1971. č. 11–12, s. 13.

²⁵ Neumann, S. K.: *Anti-Gide, Optimismus bez pověr a iluzí*. Praha 1946, s. 22.

²⁶ Fromm, E.: *Marx's Concept of Man*. New York 1960.

²⁷ Viz dopis Engelsovi ze dne 25. 9. 1957. In: *Spisy* 29. Praha 1969, s. 215.

²⁸ Blaškovič, D. v *Anketě*, Kulturní tvorba 1966. č. 52.

²⁹ Fazík, A.: *Zumyslenie nad šťastím*. Nová mysl, 1964, č. 8, s. 988.

vu,³⁰ i jako faktoru, jenž vede k růstu produktivity práce. Všobecně se zjišťuje, že lidé „přisuzují úspěchy v práci zejména na kvalitě kolektivu“.³¹

Tato hlediska jsou pregnantním způsobem vyjádřena i v uvedené zprávě předsednictva na zasedání ÚV KSČ 26. října 1972: „Mimořádný význam pro správné utváření a prohlubování socialistického způsobu života má pracovní kolektiv, v němž člověk vlastně prožívá podstatnou část svého aktivního života. V jeho prostředí uplatňuje a rozvíjí svůj talent, um a tvůrčí schopnosti. Spolu se svými druhy prožívá každý úspěch i neúspěch, radost i zklamání. Každý přece ví, jaké negativní důsledky pro práci dílny, závodu, školy, ústavu i pro život jednotlivce mají v rámci pracovního kolektivu narušené, nedobré vztahy, jež jsou v rozporu se zásadami socialistické morálky. Pro naši ideologickou činnost je nesmírně důležité, abychom postavení a život člověka posuzovali v těsné spjatosti s kolektivem, v němž pracuje. Problematika pracovního prostředí a kolektivu patří ke stěžejním úkolům teoretického výzkumu.“

I v socialistické společnosti jsou lidské vztahy velmi složité a proniknout do nich, do určitého konkrétního kolektivu, umět se přizpůsobit a současně umět bojovat proti všemu, co je narušuje a deformuje, je těžké, neboť nejen člověk působí na kolektiv, ale i kolektiv působí na každého svého člena. Po čase začne od každého vyžadovat plnění základních úkolů a dodržování disciplíny, zvyšování znalostí a kvalifikace, aktivitu a iniciativu. Identifikace s cíli kolektivu začne být problematická.³²

Zvlášť významnou roli v tomto směru sehrál hnutí socialistického soutěžení, a zejména jeho vyšší forma — brigády socialistické práce. Nejde jen o vzájemnou pomoc uvnitř kolektivu nebo mezi kolektivy, ale o zcela novou formu spolupráce mezi dělníky, inženýry, techniky a vědci

při realizaci společných cílů. Aktivita těchto kolektivů často přerůstá hranice závodu a mnoho lidí je stimulováno k aktivní účasti na společensko-politickém a kulturním životě ve svém bydlišti. V soutěžních kolektivech dochází ke shodě mezi skupinovými cíli a cíli závodu, což přispívá k pochopení celospolečenských cílů a k utváření dobrého vztahu k práci a závodu. Lidé zapojení v brigádách socialistické práce — odhlédneme-li od některých prvků formálnosti a byrokratismu, jež se projevily zejména ke konci šedesátých let — se daleko aktivněji podílejí na řízení a zapojování do forem dalšího vzdělávání a racionálního využívání volného času. Lze vyjádřit hypotézu, že nové zásady pro činnost brigád, průkopníků dílen, provozu, závodu a podniku socialistické práce, vypracované a schválené v roce 1971 Revolučním odborovým hnutím, budou přispěvkem, jenž se pozitivně projeví zejména v socialistické komplexní racionalizaci.

Pátým významným předpokladem humanizace práce je vytváření socialistického vztahu k práci a ke společenskému vlastnictví. „Socialismus stojí a padá s poměrem k práci,“ píše R. Richta ve své knize *Člověk a technika v revoluci našich dnů*, „a právě zde, za poměrem k práci, se ožívají nejsilnější a nejhlubší proměny komunistické revoluce: rodí se tu nový vnitřní vztah člověka a jeho díla. Stále širší skupiny pracujících začínají pocítovat naléhavou potřebu rozvinout svou činnost tak, aby se změnila z prostředku, jímž si vydělávají na život, v samostatný obsah, smysl života. Nakonec se ukáže, že není vůbec silnější lidské potřeby, než je potřeba tvůrčí činnosti.“³³

Názor, že lidé budou mít svou práci v roce 2000 raději než dnes, vyjádřilo v Československu 49 % proti 17 %, v Polsku 68 % proti 26 %, kdežto v Holandsku 18 % proti 66 %. Obdobná tendence byla zjištěna v Norsku, kde se 37 % vyjádřilo, že lidé budou mít svou práci méně rádi

³⁰ Spaňhel, J.: *Mezilidské vztahy jako významný faktor tvorby úspěšného pracovního kolektivu*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 3, s. 281.

³¹ Tamtéž, s. 282.

³² Lékáři-psychiatri dnes přicházejí k názoru, který je naprosto protikladný tomu, co se doposud tradovalo, totiž že neuroza je způsobena přepracovaností nebo pracovním přetížením. Je-li člověk zapálený pro nějakou práci, dělá ji s chutí, a když mu to jde, nechávil zpravidla na hodiny, pracuje a nemá z toho neurotické těžkosti (pro organismus to není natrvalo dobré, ale neuroza z toho není).

Když se však dostane do vnitřních rozporů, když se od něho žádá práce, o jejíž důležitosti není přesvědčen, kdy ho nadřizují — a to je velmi důležité — ponižuje nebo nedostatečně oceňuje, pak vznikají neurozy. (Knobloch, F.: *Neurosa a my*. Lidová armáda, 1966, č. 11, s. 8).

Uvedené názory jsou velmi blízké výsledkům psychologického výzkumu v závodech (viz *Lze žít spokojeně a bez neuroz?* Práce ze dne 8. 1. 1965).

³³ Richta, R.: *Člověk a technika v revoluci našich dnů*. Praha 1963.

než dnes, a jen 23 % vyjádřilo opačný názor.³⁴

Nelze přehlédnout, že právě ve vztahu k práci se nejmarkantněji projevují rozdílné názory lidí, kteří žijí v kapitalistické a socialistické společnosti. Tato dvě rozdílná hlediska na práci v budoucnosti jsou více než hledisky, neboť v jistém smyslu jsou odrazem rozdílné sociálně ekonomické skutečnosti, z nichž každá má jiné znaky svého rozvoje. A to je více než dost, neboť socialismus vítězí i v jedné z nejdůležitějších oblastí společenského života.

Z nejrůznějších anket a výzkumů,³⁵ jež byly u nás a v socialistických zemích v šedesátých letech provedeny, vyplývá, že se u lidí postupně formuje socialistický vztah k práci, že lidé svoji práci spojují s celkovým životem socialistické společnosti, se svým štěstím, a to tím více, čím více se práce stává zajímavější a tvůrčí.

Šestým významným předpokladem humanizace práce je postupné zkracování pracovní doby a obohacování sféry volného času způsobem zajišťujícím zvyšování znalostí a rozvoj kulturních a společenských zájmů jedince. Množství a náplň volného času, napsal K. Marx v práci *Teorie nadhodnoty*, závisí na stupni rozvoje výrobních sil a na charakteru výrobních vztahů. Sféra volného času je závislá na sféře práce, a proto nelze rozšířit a obohatit volný čas, jestliže lidé nebudou ve výrobě pracovat produktivně a s chutí.³⁶

Českoslovenští sociologové (B. Filipcová, K. Rychtařík) se shodují v tom, že význam volného času bude s rozvojem socialismu vzrůstat a s růstem vzdělanosti lidí se bude jeho náplň měnit. Můžeme tedy očekávat, že v jeho náplni se bude posilovat vzdělanostní a všeobecně kulturní složka, integrovaná vědeckým světovým názorem. V tomto bodě se náplň volného času diametrálně liší od náplně volného času v kapitalistických zemích, kde se klade důraz na hédonistický aspekt. „Hédonistický charakter je tak základním rysem volného času, že když volný čas neposkytuje po-

těšení a očekávaný požitek, tato jeho povaha se prozrazuje slovy: „To není zajímavé, nebylo to k smíchu.“³⁷ Tento hédonistický obsah volného času je podporován celým systémem masové kultury, zejména televizí, filmem a literaturou. „Ve volném čase je člověk řízen a manipulován tak, aby se stal dokonalým konzumentem, který má rád to, o čem se mu tvrdí, že má mít rád, a přesto si udržel iluzi, že se řídí svým vlastním vkusem. Člověk je neustále zpracováván hesly, sugesci a iracionálními projevy, jež ho zbavují posledních zbytků realismu, jenž snad ještě má. Počínaje dětstvím, je neustále odrazován od skutečného přesvědčení. Má málo kritického myšlení, málo skutečného citu, a tak pouze přizpůsobení jiným ho může zachránit od nesnesitelného pocitu osamocení a ztracenosti.“³⁸

Pokud jde o vztah pracovní sféry a sféry volného času, je pro nemarxistické sociology (Friedmanna a další) typické, že volný čas zkoumají jenom v závislosti na rozvoji výrobních sil, vědeckotechnickém pokroku a abstrahují od jeho závislosti na společenských, zejména výrobních poměrech. V tomto kontextu se pak snaží rozvíjet teorie konvergence, jejichž cílem je zastříti kvalitativní rozdíly mezi socialismem a kapitalismem.

Pokud jde o perspektivy volného času v socialismu a komunismu, lze se odvolat na Marxovu hypotézu, že „měřítkem bohatství budoucí společnosti nebude délka pracovní doby, ale délka pracovního volna“,³⁹ a my dodejme, že i jeho humanistický obsah. To je problém, který je výrazně spjat s plným rozvojem vědeckotechnické revoluce, na jejímž prahu se naše společnost již nachází.

* * *

V socialismu roste počet lidí, kteří spojují problém lidského štěstí s prací, v níž mohou uplatnit své vlohy, nadání a svůj talent. Řečeno slovy A. Kolmana, jsou to lidé, jejichž hodnotová orientace se

³⁴ Zpráva o výzkumu Svět v roce 2000, s. 6. (Cyklostylovaný materiál ÚFS ČSAV).

³⁵ Viz Sociologický výzkum brigád socialistické práce v CKD Sokolovo z r. 1961; Zdravomyslov, A. G. — Jadov, V. A.: *Vztah k práci a hodnotová orientace osobností*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha 1967; *Identifikace pracujících se závodem*. Praha. ÚFS ČSAV 1969; *Výzkum mládeže 1971. Závěrečná zpráva resortního výzkumného úkolů: Kulturní zájmy a potřeby mládeže III*. Praha, Osvětový ústav 1966.

³⁶ Widerszpil, S. a kol.: *Sociologie v závodě*. Praha 1971, s. 35.

³⁷ Dumazedier, J.: *Volný čas*. Sociologický časopis, 2. 1966, č. 3, s. 445.

³⁸ Fromm, E.: *Let Man Prevail*. New York 1960. In: *Antologie textů soudobé západní filosofie*. Praha 1965, s. 73.

³⁹ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin, Dienstverlag 1953, s. 593—9.

dá vyjádřit typem člověka jako tvůrce a spotřebitele, přičemž akcent je položen na tvůrčí aspekt.⁴⁰ Sociologické výzkumy mládeže prováděné v roce 1971⁴¹ ukázaly, že i mladí lidé preferují takové hodnoty, jako „být něčím společností prospěšným“, „být dobrým pracovníkem ve svém oboru“ nebo „něco v životě dokázat“. Jinými slovy, hodnota práce je uznávána ve vazbě s takovými hodnotami, které jí dávají smysl a člověku životní orientaci. Zápas o tyto hodnoty — to je vlastně štěstí člověka.

Stále se však ještě dnes vyskytuje dost lidí, jejichž hodnotová orientace je převážně konzumní. Měřítkem všech hodnot jsou u těchto lidí peníze a konzum. Mít a užít je jejich nejčastějším vyznáním života. Protispoločenské momenty se u nich projevují zvláště tehdy, když své úzké měšťácké cíle začnou realizovat na úkor společnosti. Charakter socialistických společenských vztahů jim však často zabráňuje realizovat tyto „živočišné“ cíle. Socialistická společnost využívá všech prostředků, aby tyto lidi převychovala, začlenila do toku společenského a kulturního života a naučila je socialistickému poměru k práci.

K. Marx měl pravdu, když v přípravných poznámkách k doktorské dizertaci napsal: „Komu nedělá větší radost budovat svět a být stvořitelem než zmitat se ustavičně ve vlastní kůži, ten je proklatec ducha... je vyhnán z chrámu a z věčné radosti ducha a je nucen zpívat si sám ukolébavky o svém soukromém štěstí a v noci mít sny sám o sobě.“

Problém štěstí ve vztahu k práci je evidentní. Štěstí člověka vyplývá nejen z procesu činnosti, tvůrčí činnosti, ale i z vytvořeného díla, do něhož vložil svůj podíl. Tento druhý aspekt štěstí si člověk uvědomuje retrospektivně, to jest tehdy, když po čase promítá a hodnotí etapy svého života, a to nejen ve vztahu k sobě, nýbrž i ve vztahu ke společnosti. Právě v tomto bodě se nejvíce uplatňuje smysl práce, kterou člověk přispěl k řešení problémů, bez nichž není myslitelný pohyb dopředu. Pěkně to vyjádřil polský filosof H. Jankowski: „Dokud člověk žije jen dnešním dnem jako motýl, může se omamovat, může předstírat, hrát, oblékat tógu osamělého

jednotlivce, který je se skutečností v rozepří a který jí pohrdá. Avšak léta pomalu ubíhají, blíží se doba promítání a úvah. Mění se životní okolnosti, které přece každého člověka k něčemu nutí. A potom se ona nabubřelá existence začne jevit v celé své nahotě jako nesmyslně promarněná léta.“⁴²

A zde je důvod ne k aristotelské kontemplaci nad světem, ale k marxovské přeměně objektivního světa pro lidské účely. Bez práce ve všech oblastech to nelze dokázat.

Člověk, který v naší socialistické společnosti nežije minulostí, neuzavírá se do ulity svého soukromí, nýbrž se aktivně podílí na řešení těch problémů, které jsou vlastní jeho pracovnímu i mimopracovnímu kolektivu, nepozná pocity odcizení. Aktivní a činnorodá práce pro společnost, pro socialistickou společnost, je nesporně hlavním prvkem náplně socialistického způsobu života a zároveň i hlavní zásadou socialistické morálky.

Резюме

Фазик А.: Понимание Марксом отчужденного труда и пути гуманизации труда в условиях социалистического общества

В критических годах 1968—1969 правые ревизионисты распространяли тезисы о т. н. отчуждении человека при социализме. Носители этих взглядов бессодержательно повторяли то, что типично для буржуазных теоретиков: переносить критерии, имеющие силу в буржуазном обществе, на социалистическое общество. Эти некритические и неклассовые установки появлялись у нас на страницах газет и журналов и даже целых книг еще к концу пятидесятых годов и особенно в шестидесятые годы. Здесь проявляла себя очень тесная связь правых ревизионистов с буржуазными теоретиками, так как их взгляды стирали классовые различия между социализмом и капитализмом в такой важной сфере, какой является проблематика отчуждения, которая по основоположникам научного социализма свойственна именно капиталистическому обществу. Эта статья понята как заметка, стремящаяся внести вклад в решение этой проблематики с марксистской точки зрения.

Статья разделена в три части. В первой части сжато освещена теория Маркса отчуждения труда, во второй указывается, что в современном капитализме растут материальные предпосылки освобождения труда; и в третьей части, в которой в общих чертах намечены

⁴⁰ Kolman. A.: *Smysl života*. Praha, Orbis 1947, s. 15 a násl.

⁴¹ Závěrečná zpráva ze sociologického výzkumu středoškolské mládeže k otázkám ideově-politické výchovy. Vnitřní materiál ÚV SSM, Praha 1971. Viz

též *Sociologický výzkum postojů mládeže škol II. cyklu k otázkám branné výchovy*. (Vnitřní materiál VÚOS, Praha 1971.)

⁴² Jankowski. H.: *Umění žít*. Praha 1966, s. 45.

пути гуманизации труда, в достаточной мере обосновывается, что гуманизация труда представляет собою выполнение необходимого условия, т. е. устранения частной собственности на средства производства и тем самым и свержения господства привилегированных классов. Гуманизация труда представляет изменение не только содержания труда, но и трудовых отношений. А это реально только в условиях социализма.

В кризисные годы правые ревизионисты увеличивали значение т. н. «Human relations», хотя было хорошо известно, что эти методы еще после второй мировой войны были раскритикованы К. Р. Миллсом, известным критиком капиталистического общества.

Все пафувательство, вызванное теоретиками и пропагаторами методов Human relations, оставило ничтожное впечатление, так как т. н. гуманизирующие стремления на капиталистических предприятиях отбрасываются, как только окажется, что старые методы приносят большую прибыль.

Существенное внимание в статье уделяется тому, как в условиях социализма реализуется программа гуманизации. Оказывается, что вопросы гуманизации труда при социализме относятся к основным заданиям теоретической работы, целью которой является открывать и использовать возможности, предоставляемые нам нашим социалистическим государством.

Summary

Fazik A.: Marx's Conception of Alienated Labour and Ways of Humanization of Labour in a Socialist Society

In the critical years 1968—1969, the right-wing opportunists' theses on the so-called alienation of man in socialism were propagated. The bearers of these views thoughtlessly repeated that which is typical of the bourgeois theorists: they transferred the criteria valid in the bourgeois society to the socialist society. These uncritical and non-class standpoints appeared in this country on the pages of newspapers.

journals and even in whole books as early as the end of the fifties, and especially the sixties. Here the very close connection between the right-wing revisionists and the bourgeois theorists became manifest: their views wiped off the class differences between socialism and capitalism in so important an area as are the problems of alienation which, according to the founders of scientific socialism, are characteristic of the capitalist society. This paper is conceived as a contribution to solving these problems from Marxist positions.

The paper is divided into three parts. The first part concisely explains Marx's theory of the alienation of work; the second part shows that, in contemporary capitalism, the material pre-conditions for the liberation of work are growing; and the third part, outlining the ways of humanizing work, gives substantial reasons for the fact that the humanization of work implies the fulfilment of the first inevitable pre-requisite — i. e. to abolish the private ownership of production means and thus to eliminate the supremacy of the privileged classes. To humanize work means to change not only the content of work but also the working relations. And this is real only under the conditions of socialism.

In the years of crisis, the right-wing revisionists exaggerated the significance of the so-called methods of human relations, in spite of the well-known fact that these methods were already criticized after World War II by Ch. W. Mills, the well-known critic of the capitalist society.

All the humbug around the methods of human relations fell flat since the so-called humanizing efforts in the capitalist enterprises are thrown off as soon as it becomes clear that old methods yield greater profit.

The paper devotes major attention to the realization of the program of humanization under the conditions of socialism. It becomes evident that in socialism the problems of the humanization of work belong to the fundamental tasks of the theoretical work the goal of which is to discover and to utilize the possibilities offered by our socialist state.

Metodologické otázky v díle

Jana Szczepańskiego

JAN SEDLÁČEK

Filosofická fakulta UK, Praha

Vydání rozsáhlého výboru prací Jana Szczepańskiego¹ i významné letošní jubileum tohoto sociologa² jsou pro nás vhodnou a milou příležitostí a zároveň i podnětem, abychom se zamysleli nad jeho dnes už velmi bohatým dílem a vyvodili z něho některé obecnější závěry, jež by byly přínosem pro další rozvoj naší sociologie.

Jan Szczepański je u nás zatím znám především jako autor příruček zabývajících se problematikou obecné sociologické teorie³ a dále jako historik sociologie.⁴ Méně známý je u nás jeho příspěvek k rozvoji obecné sociologické metodologie. A právě na tuto část jeho díla bychom se proto chtěli v tomto článku zaměřit.

Není jistě třeba opakovat banální myšlenku, že otázky metody je možné studovat na kterémkoli sociologickém díle, byť by se třeba samo vůbec výslovně metodologickou problematikou nezabývalo. Při analýze metodologických názorů Jana Szczepańskiego jsme měli dvě možnosti postupu. Buď prostudovat všechny klíčové práce a studie tohoto autora a vyvodit z nich hlavní metodické zásady, jimiž se řídí a které rozvíjí, nebo použít pouze těch statí, v nichž se explicitně a především zabývá problematikou sociologických metod. Zvolili jsme druhou cestu, a to zejména proto, že po stránce opatřování pramenů byla pro nás mnohem schůdnější, a také proto, že nám umožňuje analyzovat zmíněnou problematiku přehledněji a hutněji.

Zatím nejúplnější souhrn Szczepańskiego metodologických studií představuje pátá část zmíněného výboru jeho prací *Přeměny dnešní doby*, nazvaná *Úvahy o metodě*. Sám autor do ní zařadil třináct svých statí, z nichž většina představuje významný příspěvek k rozvíjení té či oné stránky

sociologické metodologie. Stati vznikaly v celém poválečném období Szczepańskiego tvorby. První z nich byla publikována v r. 1946 a poslední v r. 1968. Svědčí to o tom, že metodologické úvahy byly vždy neodmyslitelnou součástí vědecké činnosti tohoto polského sociologa. Není jistě nahodilé, že i své dějiny sociologie (vydané už několikrát, přeložené rovněž do slovenštiny a široce používané jako základní studijní příručka nejen v Polsku, ale i u nás) kompiloval Jan Szczepański nejen jako obvyklý přehled vývoje teoretických problémů, ale rovněž jako analýzu metod, jak to výstižně vyjadřuje podtitul této knihy.

Myšlenkový vývoj Szczepańskiego

Vědecký, a tudíž i metodologický vývoj Jana Szczepańskiego je neodmyslitelný od osudů polské sociologie v posledních čtyřech desetiletích. V době, kdy Jan Szczepański zahajoval svou vědeckou dráhu, tj. ve druhé polovině třicátých let, existovala v polském sociologickém myšlení dvě hlavní střediska, která se od sebe teoreticky i metodologicky lišila. Byla to poznaňská škola, pěstující tzv. humanistickou sociologii, v čele s Florianem Znanieckým, a marxisticky orientovaná varšavská škola, v níž byl nejvýraznější postavou Ludwik Krzywicki. Zatímco v dvacátých letech byly rozdíly ve způsobech rozvíjení sociologie mezi těmito dvěma centry poměrně značné, v posledních letech před vypuknutím druhé světové války dochází k jejich sbližování. Způsobila to celá řada okolností ideového i politického rázu, přičemž nejdůležitější byla patrně skutečnost, že — jak napsal W. Markiewicz — „původní levicový společenský radikalismus varšavského střediska se postupně přetváří v li-

¹ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa 1971. 704 s.

² Narodil se 14. září 1913.

³ Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha 1966.

Szczepański, J.: *Spektrum społeczności*. Praha 1968.

⁴ Szczepański, J.: *Sociologia. Vývin problematiky a metod*. Bratislava 1966.

berální demokratismus a současně se pravicové tendence poznaňského centra z dvacátých let oslabují, čímž se jeho profil blíží varšavské liberálně demokratické orientaci.⁵ Významné bylo jistě i to, že obě školy si uvědomily, že mají společného ideového a politického nepřítele v narůstajících iracionalistických tendencích ve vědě a v silících pravicové extremistických vlivech v tehdejší polské státní politice, a to vedlo ke společné platformě v řešení mnoha praktických otázek.

Jan Szczepański, který končí svá studia filosofie a sociologie na Poznaňské univerzitě v r. 1936 a získává zde doktorát v r. 1939 jako žák Floriana Znanieckého, nezahajuje tedy svou teoretickou činnost už v atmosféře vyhroceného sporu zmíněných dvou škol, což má podle mého mínění — ovšem spolu s řadou dalších okolností rázu subjektivního (zdravá kritičnost a metodická skepse i ve vztahu k názorům vlastního učitele) i objektivního (otrěsné životní zážitky ze druhé světové války) — rozhodující vliv na utváření jeho vědecké osobnosti. Za její nejpozoruhodnější rys považují to, že ze všech soudobých polských sociologů nejšťastněji spojuje ve svých postojích i názorech to nejlepší z obou hlavních tradic sociologického myšlení v Polsku, a to nikoli za cenu neústrojeného a povrchního eklekticismu, ale zcela organicky, takže výsledkem je syntéza, která svými teoretickými i metodologickými kvalitami převyšuje hlavní reprezentanty obou původních východisek.

Szczepański se velmi brzy vyrovnává se zřejmými nedostatky teorie i metody svého učitele F. Znanieckého a jeho školy, zároveň však uchovává její pozitivní výsledky a metodologický přínos. Jeho kritika je zaměřena hlavně proti jejím idealistickým ontologickým východiskům a důsledkům. Naproti tomu její schopnost pronikat k psychologickým faktorům sociálního procesu a nepřehlížet je při výkladu sociální skutečnosti zůstává Szczepańskému vlastní v celé jeho dosavadní tvorbě.

V jedné ze svých prvních rozsáhlejších statí na toto téma⁶ v souvislosti s vlastní interpretací klíčového Znanieckého pojmu „humanistického koeficientu“ píše: „Uve-

dené pojetí principu humanistického koeficientu je určitou metodologickou interpretací Znanieckého koncepcí, s vědomou eliminací idealistických předpokladů, na nichž Znaniecki zakládá svou teorii humanistické skutečnosti. Všechny zde rozvinuté úvahy týkající se role interpretace a porozumění při zjišťování sociálních faktů jsou vyvozeny z četby Diltheyových, Rickertových, Weberových a Znanieckého děl, přičemž nejvíce vděčím směrlým a tvůrčím koncepcím Znanieckého. Snažil jsem se pouze převést tyto koncepce na základ důsledného empirismu, promyslet otázku významu interpretace a porozumění a neztratit přitom kontakt s pozorovatelnými předměty, a to jak fyzickými, tak psychickými.“⁷

Obdobně ze závěru tohoto článku zřetelně vyplývá, že Szczepańského pojetí sociální reality bylo už v této době jiné než v podstatě idealistické pojetí jeho učitele: „Sociální svazky nejsou jakýmsi tajemnými, mystickými šňůrkami spojujícími lidi a výpovědi o svazcích týkajících se lidí jsou výpověďmi o lidech v určité situaci, nikoli o těchto neviditelných spojeních. Společenský vztah, společenská vazba není magickým přídatkem k lidem; jsou to lidé, jejich prožitky a určité prvky jejich prostředí, co tvoří společenskou vazbu.“⁸

O více než dvacet let později se Szczepański znovu k ontologickým předpokladům Znanieckého metodologie vrací⁹ a charakterizuje je zcela jednoznačně: „Tato ontologická interpretace (jak ji provádí Znaniecki v díle *Wstęp do socjologii*, Poznań 1922 — J. S.) principu humanistického koeficientu, přenesená do sociologie, se redukovala na tezi, že celá skutečnost je svou podstatou komplexem subjektivních postojů, snah, prožitků a hodnocení lidí, kteří jsou jejími účastníky. Byl to krajně idealistický ontologický předpoklad, umožňující chápat autobiografické materiály jako jediné a postačující prameny poznání sociální reality.“¹⁰

Znovu však opakuji, že výtky na adresu idealistických ontologických důsledků Znanieckého metodologie nemění nic na tom, že Szczepański od počátku své vědecké činnosti dodnes nepodceňuje význam těch

⁵ Cit. podle Sedláček, J.: Władysław Markiewicz: *Socjologia polska (1918—1968)*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 2, s. 189.

⁶ Szczepański, J.: *Interpretacja i rozumienie ludzkiego zachowania*. Myśl Współczesna, 1946, č. 6—7.

⁷ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*.

⁸ Tamtéž, s. 476.

⁹ Ve statí *Biografická metoda*. In: *Handbuch der empirischen Sozialforschung I*. Stuttgart 1967.

¹⁰ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. s. 591.

faktorů společenského života, na něž se Znanieckého škola převážně zaměřovala: pocitů, pudů, zájmů, postojů, krátce řečeno psychologických prvků sociálních svazků. Nepovažuje je však za faktory jediné a rozhodující, ale vykazuje jim při vysvětlování společenské skutečnosti to místo, které jim reálně přísluší. A především je vždycky chápe jako reflexy, odrazy širší sociální situace.

V této souvislosti stojí ještě za zmínku Szczepańskiego názor na rozdílný způsob poznání psychologa a sociologa, který výše uvedený závěr dokresluje: „Psychologický problém je v jistém smyslu užší než problém sociologický. Otázka poznání cizích prožitků (jež je, jak soudím, totožná s otázkou postižení psychologických významů cizího chování), která je pro psychologa ústředním problémem, má na terénu sociologie pouze druhotný a jaksi pomocný význam při víceméně stálém přiřazování cizího chování určitým sociálním situacím, čili při pochopení jeho sociálního významu.“¹¹

Význam teorie pro sociologickou metodologii

Jan Szczepański je výrazným typem sociologa disponujícího — řečeno millsovskou terminologií — sociologickou imaginací. Jakkoli klade vždy a všude důraz na reálná empirická fakta jako východisko sociologických závěrů, sociologický výzkum bez předběžné teoretické koncepce je pro něho nemyslitelný. Předměty popisované sociologií, např. sociální organizace, autorita, právní systém, sociální snahy, přeměny společensko-ekonomických struktur apod., nejsou pro něho — jak sám uvádí — předměty pozorovatelnými v tom smyslu, jako je pozorovatelný kalamář stojící na stole. Proto popis těchto předmětů je záležitostí mnohem komplikovanější než popis fyzikálních předmětů. Takový popis je nejen soupisem pozorovaných znaků, ale obsahuje rovněž jisté hypotetické prvky. Pro sociologii je tudíž nesmírně důležité jasné si uvědomit, jaká je povaha této hypotézy, jak je tvořena a přijímána a jak se liší od hypotéz akceptovaných při popisu předmětů zkoumaných jinými vědci.

Sama obecná metodologie je vždy pod-

statně ovlivněna teoretickými východisky. Szczepański má nesporně pravdu, když se domnívá, že každý názor na sociální skutečnost, nezávisle na tom, zda je jasně formulován, nebo pouze mlčky přijat, se odráží v obecných metodologických direktivách, jakož i v technikách shromažďování a interpretace materiálu. Obecná teorie skutečnosti — ať už je konsekventní filosofickou doktrínou, nebo pouze slepencem běžných představ — skýtá nejen pojmový aparát, ale také referenční rámec interpretace materiálu.

Velmi proto záleží na tom, jaká ona výchozí obecná doktrína je a jak byla vytvořena. „Známe mnoho slepých uliček, do nichž zatáhly naši vědu mylné teorie, zneumožňující správnou interpretaci pozorovaných událostí.“¹² Jako příklad takové mylné teorie uvádí Szczepański organicismus. Prvním krokem, který by měl každý seriózní badatel v oblasti společenských věd učinit, by měla být pokud možno přesná formulace výchozích předpokladů, a to proto, „... aby mohly být přeloženy do srovnatelného jazyka a aby mohl být prozkoumán jejich vliv na kladení a řešení empirických otázek“.¹³

V souvislosti s analýzou metodologie sociálních výzkumů v některých Marxových a Engelsových pracích, kterou Szczepański provedl v rozsáhlé stati z roku 1952,¹⁴ vysoce oceňuje kvality a přínos obecné teorie společnosti, jakou je historický materialismus. Domnívá se, že tato teorie umožnila zásadní přelom v sociálních výzkumech ve srovnání s tím, jak byly zmíněné výzkumy doposud prováděny buržoazními vědci a utopickými socialisty. Szczepański zejména vyzvedá pojem společensko-ekonomické formace jako základ dovolující postihnout a zachytit jevy podstatné pro kapitalistickou společnost, a zvláště pak prozkoumat vztahy mezi společenskými třídami, třídní boj i zákonitosti společenského vývoje.

Vytvořením historického materialismu byly podle Szczepańskiego sociální výzkumy postaveny na vědecký základ, byly vybaveny teoretickými předpoklady a pojmovým aparátem, který umožňuje adekvátní zachycení společenské skutečnosti, a to nikoli pouze tak, že jsou správně re-

¹¹ Tamtéž, s. 469.

¹² Tamtéž, s. 467.

¹³ Tamtéž, s. 612.

¹⁴ Szczepański, J.: *Zagadnienia metodologii badań społecznych w niektórych pracach Marksa i Engelsa. Myśl filozoficzna*. 1952, č. 2.

gistrovány izolované fakty, ale rovněž tak, že jsou pojaty ve svém dynamickém celku, ve svých vývojových zákonitostech.

V jedné ze svých pozdějších statí¹⁵ zdůrazňuje Szczepański rovněž praktickou stránku historického materialismu jako nástroje pozitivní přeměny světa: „Všechny problémy sociální dezorganizace způsobené masovým přílivem pracovních sil do rychle se rozvíjejícího průmyslu, otázky délky pracovního dne, zdraví pracujících, vykořisťování, bídy a konfliktů se zrodily jako důsledek kapitalistického způsobu výroby. Nezmiňujeme se zde o důsledcích, k nimž vedl kapitalistický výrobní systém při rozdělování důchodu, ale o problémech vznikajících v rámci podniku, během práce. Není divu, že továrny byly pro dělníky peklem. Stačí pročíst si kterýkoli román z XIX. století nebo výsledky četných anket a popisů dělnického života z první poloviny XIX. století, mezi nimiž Engelsova práce o postavení dělnické třídy v Anglii zaujímá čelné místo. Tehdejší společenské vědy byly vůči těmto otázkám úplně bezmocné. Celá humanistická argumentace lidí, kteří byli svědky tohoto zla a dožadovali se jeho odstranění, nenacházela žádnou oporu v konkrétních výzkumech humanitních věd. Teprve teorie historického materialismu ukázala východisko ve změně třídní struktury společnosti a ekonomického systému.“¹⁶

Obecné předpoklady sociologie formuloval Jan Szczepański nejvýrazněji ve své stati *Sociologie, ideologie a sociální technika* z roku 1948.¹⁷ Můžeme je shrnout do čtyř bodů: 1. V kolektivním životě neexistují zázraky. To znamená, že se zde neobjevují jevy bez určitých příčin. 2. Sociální procesy jsou procesy nepřetržité. To znamená, že není možné během jedné noci přerušit kontinuitu kolektivního života a začít znovu, neboť včerejší účinky silně ovlivňují dnešní jevy. 3. Každý sociální fakt je „funkcí mnoha proměnných“ a jakákoli zjednodušující konstrukce obrazu sociální skutečnosti má pouze hodnotu vědecké hypotézy nebo fikce. 4. Existují strukturální zákony determinující koexistenci znaků agregátů a procesů, a proto k vyvolání určitých procesů nestačí přání, ale musí být splněny jisté objektivní pod-

minky; plánování musí být založeno pouze na znalosti těchto zákonů ovládajících společenské závislosti.

Východiskem sociologického pozorování je pro Szczepańskiego chování jednotlivého člověka. Chování agregátu považuje v jistém smyslu pouze za zkratkovitý výraz popisující složitý proces chování jednotlivých individuí v agregátu. To ovšem neznamená, že by Szczepański nutně vycházel z jakési atomistické teorie agregátu. Jde mu spíše o to, vyhnout se idealistickým a spekulativním důsledkům „realistických“ přístupů k lidským agregátům.

Z těchto předpokladů vyplývá i jeho pojetí společenského faktu, který považuje za souhrn fyziologických, psychických, sociálních a kulturních prvků.

Problémy terminologického a pojmového aparátu

Specifickým znakem sociologie — ostatně podobně je tomu v té či oné míře i u ostatních společenských věd — je její rozsáhlá vnitřní diferencovanost na různé školy, směry a proudy, které jsou si často po mnoha stránkách velmi vzdáleny, nebo jsou dokonce protikladné. To se netýká pouze řešení určitých otázek společenského života, ale i terminologického a pojmového aparátu těchto škol, směrů a proudů. Kromě toho i v rámci jednoho a téhož směru se můžeme setkat u jeho jednotlivých představitelů se závažnými terminologickými a pojmovými diferencemi. Jasně a přesné vymezení používaných pojmů nabývá proto v sociologii obzvlášť velkého významu a je základní podmínkou jakékoli smysluplné práce v tomto oboru i předpokladem možnosti domluvit se s těmi, kteří se zabývají obdobnou problematikou; jinak si lze vědeckou činnost jen velmi těžko představit.

Po této stránce může být Jan Szczepański vzorem sociologa, který se zcela vědomě řídí metodickou zásadou, že termíny a pojmy, jichž používá, musí být přesné a jednoznačně vymezeny. Ne nadarmo téměř v každé jeho práci patří významné místo pojmové analýze. Ať už jde o tak mnohoznačné pojmy, jako je např. inteligence, humanismus, historismus či jiné,

¹⁵ Szczepański, J.: *Humanizm i nauki humanistyczne. Przegląd Humanistyczny*. 1960, č. 4.

¹⁶ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. s. 566—567.

¹⁷ Szczepański, J.: *Socjologia, ideologia i technika społeczna. Przegląd Socjologiczny*. IX, 1948.

méně problematické, Szczepański neváhá podat přehled jejich různých základních významů, což mu slouží jako východisko k nástinu vlastního pojetí.

O této problematice J. Szczepański píše:¹⁸ „Jestliže se rozhodneme pěstovat sociologii jako teoretickou disciplínu, která prostřednictvím systematických popisů a teorií různého dosahu dospívá k obecné teorii sociálního života, pak se nakonec nemůžeme obejít bez jednoznačného jazyka nebo alespoň bez přeložitelného pojmového aparátu.

Druhý aspekt otázky spočívá v tom, že různé termíny, a to i stejně znějící, mají v rámci různých teorií různé významy, a tím do konstrukce popisů a interpretací pronikají jejich prostřednictvím prvky těchto teorií. ... Sociologové si velmi často neuvědomují, že tím, že přijímají termíny z běžného jazyka nebo z libovolné teorie společenských věd, přejímají také zároveň určitou část představ a teoretických implikací, jež s těmito teoriemi souvisejí. Termíny nejsou totiž cihly, z nichž je možné jednou postavit kůlnu a jindy katedrálu.“¹⁹

Z této tematické oblasti stojí ještě za zmínku Szczepańskiego volání po sjednocení kategorií sociologického popisu, jak se projevuje v jednom jeho článku z roku 1961,²⁰ a to alespoň v rámci národní polské sociologie, jež by umožnilo srovnatelnost prováděných výzkumů. Szczepański na řadě příkladů dokazuje, že takové kategorie, jako je věk, vzdělání, profese, postavení v povolání, sociální diferenciacie apod., nejsou v sociologických výzkumech používány jednotně, což vede ke znehodnocování často velmi namáhavé a nákladné práce.

Kritéria adekvátnosti a výběru metody

Podívejme se nyní na to, jak Szczepański chápe a řeší problematiku metod sociologického výzkumu, jejich adekvátnosti a výběru. Na základní otázku, co rozhoduje o správnosti vědeckých metod, odpovídá, že je to výlučně logická správnost úvah a zevrubnost pozorování, jakož i přesnost zjišťování a měření faktů.

Při výběru metody, který rozhoduje rov-

něž o její adekvátnosti, hrají podle Szczepańskiego klíčovou roli tři okolnosti:

1. Zda daná metoda nebo technika zkoumání skutečnosti zachycuje ty fakty, o něž nám jde. Tato otázka je obzvlášť důležitá při aplikaci projekčních technik, testových technik, technik měření postojů apod. Jde především o ty oblasti faktů, které zachycujeme prostřednictvím ukazatelů: např. výzkumy integrace osazenstva průmyslového závodu, výzkumy identifikace členů se skupinami, výzkumy mezilidských vztahů atd. Ve všech těchto případech hodně záleží na výběru ukazatelů, z nichž vycházíme. Může se snadno stát, že ukazatele byly vybrány nesprávně a vůbec nás neinformují o těch jevech, které chceme zkoumat.

2. Dalším prvkem, na který je třeba upozornit, je výběr jednotky pozorování. Tato věc je důležitá při všech procedurách, kterých se v sociologii používá, hlavně však při výzkumech reprezentativní metodou. Výběr jednotky pozorování se může nešťastně odrazit nejen v reprezentativnosti vzorku, ale může vést i k tomu, že celý výzkum má svůj cíl. Zde je třeba si na prvním místě položit otázku složitosti jednotky pozorování a rozsahu nutných interpretací jejího popisu. Jednotka pozorování, jež se nedá poměrně jednoduše popsat a musí být vyjádřena složitou soustavou ukazatelů, může snadno vést k pokřivení popisu celku zkoumaných jevů. To je jeden problém. Druhý spočívá ve správném výběru jednotky pozorování. Jestliže např. při výzkumech integračních procesů přijmeme za jednotku pozorování jednotlivé členy a nebereme v úvahu skupiny, obraz procesu nebude úplný. Tyto příklady ilustrují, jak velký vliv má výběr jednotky pozorování na adekvátnost metody. Nesprávný výběr jednotky pozorování může být důsledkem ontologických předpokladů výchozí teorie zkoumané oblasti. Tak například jestliže přijmeme předpoklad, že realita společenských tříd je založena na subjektivním přesvědčení o příslušnosti ke třídě a o úrovni postavení individuí, pak za jednotku pozorování při výzkumech tříd považujeme jednotlivé lidi a ukazateli vnitřní soudržnosti tříd budou v takových-

¹⁸ Szczepański, J.: *Dyskusyjne zagadnienia metodologiczne współczesnej socjologii polskiej*. Studia Socjologiczne, 1964, č. 2.

¹⁹ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. s. 615–616.

²⁰ *Kategorie opisu socjologicznego*. Przegląd Kulturalny, 1961, č. 41.

to výzkumech jejich výpovědi a mínění. Nesprávný výběr jednotky pozorování může být ovšem vyvolán také mnoha jinými momenty.

3. Adekvátnost metody závisí rovněž na správném položení otázky, na její jednoznačnosti a na vyloučení všech skrytých předpokladů týkajících se povahy zkoumaných faktů. Špatně, nezřetelně nebo nejasně formulovaná otázka může od samého počátku svádět výzkumy na falešnou cestu.

Zhodnocení Marxova a Engelsova podílu na rozvíjení metodologie sociálních výzkumů

V jistém smyslu za vzor přípravy, provádění a zpracování výsledků sociálního výzkumu považuje Jan Szczepański Engelsovo *Postavení dělnické třídy v Anglii* spolu s doplňkem napsaným roku 1864, v němž Engels popsal jednu z anglických stávek, dále Engelsův *Prospekt časopisu Gesellschaftsspiegel*, který byl programem shromažďování materiálu o životě soudobé společnosti, především pak pracujících tříd; z Marxových prací *Projekt výzkumů připravený pro I. internacionálu*, jehož cílem bylo systematické zkoumání vývoje sociálních vztahů v kapitalistické společnosti, jakož i známou *Dělnickou anketu*, zpracovanou Marxem v r. 1880. pomocí níž mělo být prozkoumáno postavení dělnické třídy ve Francii. Analýzou těchto děl a projektů zakladatelů vědeckého komunismu se Szczepański velmi rozsáhle zabývá v citované stati *Otázky metodologie sociálních výzkumů v některých Marxových a Engelsových pracích*. Poznatky, k nimž Szczepański na základě tohoto materiálu dospívá, shrnujeme pro přehlednost do několika bodů.

1. Obdobné výzkumy byly prováděny už dříve, a to jak buržoazními vědci, tak utopickými socialisty. Tyto výzkumy však byly z hlediska teoretických východisek jednostranné. Buržoazní myslitelé neuvážovali o zásadní změně společnosti, utopičtí socialisté zase neznali radikální sílu, která by tyto změny byla schopna uskutečnit. Po metodické stránce se tyto výzkumy zpravidla omezovaly na zjištění postavení dělníků, avšak prostřednictvím vlastníků a vedoucích továren. Přímý kontakt se životem dělnické třídy byl nepatrný nebo úplně chyběl. Výzkumy postrádaly historický přístup ke zkoumaným jevům. Buržoazní myslitelům i utopickým socialistům

tům chyběla vědecká teorie společnosti, jež by jim skýtala východisko ke zpracování výsledků výzkumu.

2. Marxovi a Engelsovi nejde v jejich sociálních výzkumech pouze o přesný popis skutečnosti, ale především o řešení historického problému. Popis není tudíž konečným cílem, ale pouze východiskem. Z metodologického hlediska je to velký krok vpřed, neboť zde jde nejen o sbírání materiálu proto, aby byl přesně zjištěn skutečný stav, ale o řešení teoretické a politické otázky. Marx a Engels zahajují výzkumy v době, kdy už disponují vůdčí teorií socialismu a kdy mají před sebou určité politické otázky, jejichž řešení chtějí objevit v zákonitostech zkoumaných faktů. Proto se všechny jejich výzkumy zaměřují nikoli na popis, ale na hledání závislostí, zákonitostí a vývojových tendencí.

3. Marx a Engels přisuzují klíčový význam důkladnosti a přesnosti zachycovaných faktů. Při jejich získávání jsou velmi opatrní a kritičtí, kladou velký důraz na dokumentaci, na ověřování informací a vyhýbají se informacím tendenčním. Samo shromáždění údajů však nepovažují za dostatečné. Kriticky je analyzují, interpretují a klasifikují. Engels přímo hovoří o faktech povyšovaných na úroveň zásad, přičemž má na mysli fakty typické, v nichž se projevují podstatné znaky jednotlivých společenských tříd nebo jevy podstatné pro sociální procesy.

4. Všechny výzkumy jsou prováděny v těsném spojení s praxí, s přetvářením skutečnosti. Marx i Engels zdůrazňují, že politická činnost musí být nerozlučně spjata s vědeckými výzkumy, musí být založena na znalosti materiálu a teprve poté je možné přistoupit k činnosti, jež je nezbytná.

5. Marxovy a Engelsovy výzkumy se vyznačují stranickostí, a to v tom smyslu, že mají určitý propagandistický cíl. Mají probouzet třídní vědomí dělníků, mají jim ukazovat jejich skutečné postavení a cíl, za nějž je třeba bojovat. Mají dále dělníkům dokázat, že jejich postavení není vyvoláno jakousi „přirozenou“, neměnnou nutností, že je změnitelné, a to silami dělnické třídy samé.

Interpretace a porozumění v sociologii

Až doposud jsme si všímali hlavně toho, čím přispěl Jan Szczepański k rozvíjení

obecných předpokladů sociologické metodologie a sociálních výzkumů. Jeho zájem je však zaměřen i na některé konkrétnější metodologické otázky a specifické výzkumné metody. Z této oblasti bychom si chtěli všimnout tří okruhů problémů rozvíjených v jeho díle: 1. problémů interpretace a porozumění v sociologii, 2. biografické metody, 3. sociálního experimentu.

V citované stati z roku 1946, v níž zaujímá vlastní stanovisko ke klíčovým otázkám tzv. humanistické sociologie, Szczepański píše, že je třeba především rozlišovat interpretaci od porozumění. Zatímco interpretace spočívá v pokusu připisovat určitým znakům, projevům, výrazům apod. různé významy, porozumění je konečným „zachycením“ a „uchopením“ těchto významů. Interpretace je pokusem dodat pozorovatelným předmětům „něco“, co čerpáme z už existujícího systému vědění. Sociologická interpretace je pak připisováním situačních, praktických a referenčních významů.

Porozumění je podle Szczepańskiego určitý psychický stav. Porozumíme-li nějaké výpovědi nebo jistému chování, je to spjata s určitým psychickým stavem úlevy a uspokojení a odtud zřejmě plyne onen důraz, který bývá kladen na porozumění jako na něco, co je neobyčejně důležité pro poznání a pochopení lidského jedince, zatímco by tento důraz měl být položen spíše na interpretaci.

Sociologické porozumění je podle Szczepańskiego jakousi nadstavbou nad porozuměním jazykovým a psychologickým významům i nad porozuměním situačním, praktickým a referenčním významům, jež jsou na nich založeny. Sociologické porozumění je zachycením souvislosti daného chování s danou sociální situací. Tato souvislost je určována akceptovaným zvykovým vzorem. Určitému chování rozumíme (chápeme je), jestliže je přiřazeno situaci podle závazného vzoru nebo konvence. Porozumění je po interpretaci pozorovatelného chování dalším poznávacím krokem na cestě k získání výpovědi o sociálních svazcích. Porozumění je především aktem zachycení onoho „interpretačního dodatku“ pocházejícího z nashromážděných teoretických výsledků a je možné pouze na základě určité teorie. Proto se Szczepański velmi správně domnívá, že interpretace angažující již existující vědění je mnohem

důležitější metodologickou činností než porozumění, které je pouze potvrzením prováděné interpretace.

Biografická metoda

Szczepańskiego stať *Biografická metoda*, která je polskou verzí příspěvku do známé německé metodologické příručky, je jednou z neúplnějších a nejvíce vyčerpávajících informací o metodě osobních dokumentů. Jak známo, tato metoda byla v širokém měřítku použita jako základ sociologického výzkumu Thomasem a Znanieckým při shromažďování materiálu pro jejich monumentální dílo *Polský rolník v Evropě a Americe*. Zabývali se v něm analýzou adaptačních mechanismů polských rolníků, kteří emigrovali ze své vlasti do USA. Autorům šlo tedy nikoli pouze o popis změn ve struktuře, ale o vysvětlení sociálně psychických procesů, k nimž dochází ve skupinách emigrantů. Při řešení této otázky využívali korespondence přistěhovalců s jejich rodinami v Polsku a dále také jejich autobiografií.

Později byla metoda osobních dokumentů používána v různých typech sociologických výzkumů, zdokonaľovaly se techniky interpretace autobiografií a přišlo také období její kritiky. Spolu s rozvojem výzkumů na základě reprezentativní metody, se zdokonaľováním metod terénních výzkumů a s pracemi, které rozvíjely experimentální metody, začala metoda osobních dokumentů ustupovat do pozadí a zájem o autobiografie opadl. Pouze v Polsku v důsledku zvláštních historických podmínek a poměrně malého vlivu reprezentativní metody, a rovněž pod osobním vlivem F. Znanieckého se tato metoda těšila velkému uznání.

Významnou roli zde podle Szczepańskiego sehrála skutečnost, že Polsko bylo v devatenáctém století národem bez státu, národem bojujícím o udržení své kulturní existence. První světová válka, zuřící na polských územích, zničila mnoho archívů a knihoven, měst i památek národní kultury. Ještě horší pohromy přinesla druhá světová válka, během níž bylo cílevědomě ničeno všechno, co svědčilo o kulturní kontinuitě národa. Proto se při shromažďování životopisů v Polsku vždycky apelovalo na vlastenecké motivy a lidé velmi dobře chápali, že jejich autobiografie se stanou do-

kumenty historické hodnoty. To je jeden z rozhodujících faktorů, proč má metoda osobních dokumentů v Polsku tak významné tradice a proč je zde dodnes široce a s úspěchem aplikována způsobem, jehož obdobu bychom asi marně hledali v kterékoliv jiné zemi.

V americké sociologii byly vypracovány nové metody výzkumu postojů a mínění. Avšak v posledních letech můžeme znovu pozorovat návrat k biografické metodě, který plyne z kritického hodnocení metod tzv. public opinions polls i metod měření postojů za pomoci škál. Těmto metodám se vytyká, že nepronikají k psychologickým procesům formování a kontinuity postojů, že zkoumají postoje a mínění odtržené od sociálních struktur a historických procesů. Při hledání možnosti, jak se vyhnout těmto nedostatkům statistických metod, se někteří sociologové znovu obrací k autobiografiím a nacházejí v nich materiál doplňující jiné výzkumy.

Jan Szczepeński vymezuje metodu biografických dokumentů takto: je to „... takové provádění sociologických výzkumů, v nichž se k řešení určité otázky shromažďují pouze materiály obsahující zprávy lidí o jejich účasti na zkoumaných událostech a procesech, a na základě těchto zpráv se dané procesy popisují a vytyčují se vysvětlující hypotézy“.²¹

Szczepeński rozlišuje dvojí možné použití této metody: 1. Takové, kdy jsou biografické materiály považovány za jediné a postačující zdroje informací. To ovšem vychází z řady ontologických i metodologických předpokladů, jež Szczepeński nepovažuje za správné a které — jak jsme na to už upozornili — kritizoval. 2. Jejich použití pouze jako pomocných materiálů při výzkumech prováděných reprezentativní metodou, při terénních výzkumech a při výzkumech experimentálních.

Toto rozlišení je důležité, neboť v případě, že jsou biografické dokumenty chápány jako pomocný materiál, je způsob jejich analýzy jiný, než jsou-li považovány za materiál jediný.

Szczepeński rovněž vymezuje termín osobní dokument: „Při širokém chápání názvu ‚osobní dokument‘ označíme tak nejen autobiografie všeho druhu, memoáry a vzpomínky, ale také dopisy, doslov-

né zápisy výpovědí a rozhovorů, jakož i všechny jiné dokumenty obsahující projekce stavů myslí určité osoby (projective documents). Je však možné definici užít a mezi osobní dokumenty důležité pro sociologické výzkumy počítat pouze ty písemné výpovědi, které, podávající zprávu o účasti píšícího v určité sociální situaci, obsahují také osobní autorův názor na ni, popis průběhu událostí, které se při ní odehrály, a popis chování autora. Teprve obsahuje-li dokument všechny tyto prvky, stává se hodnotným pro sociologické výzkumy.“²²

Pokud jde o techniky interpretace a využití osobních dokumentů, rozlišuje Szczepeński tyto možné postupy: 1. konstruktivní metodu, 2. exemplifikační metodu, 3. metodu obsahové analýzy, 4. statistické zpracování, 5. typologickou analýzu.

Szczepeński se zabývá rovněž omezeními a jednostrannostmi autobiografické metody. Zdůrazňuje hlavně, že je zcela neúnosná představa, že jde o jediný či hlavní postup, jak získávat poznatky o sociální skutečnosti. Z marxistického hlediska jsou nepřijatelné ontologické předpoklady, ze kterých tato metoda vychází. Subjektivní prvky, o nichž nás zmíněná metoda informuje, nejsou nejdůležitějšími složkami společenské reality. Osobní dokumenty mohou vypovídat pouze o stavu společenského vědomí a jeho individuálních projevech, nikoli přímo o sociálních strukturách.

Metoda osobních dokumentů je mnohem užitečnější pro sociální psychologii než pro sociologii. Metody typu sample survey jsou lepší a účinnější při zkoumání postojů a experimentální či terénní metody umožňují lépe řešit sporné otázky.

Přes tyto výhrady může být tato metoda i pro soudobého marxisticky orientovaného sociologa v mnohém užitečná. Szczepeński o tom píše: „Význam osobních dokumentů v naší době spočívá v tom, že nám poskytují doplňující materiál a že umožňují zařadit zkoumané postoje a prožitky jedince do procesu jeho života a spojit je s konkrétními podmínkami sociálního prostředí. Nikdo se už nebude pokoušet popisovat celou společenskou třídu na základě autobiografických materiálů, je však možné s jejich

²¹ Szczepeński, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*, s. 577—578.

²² Tamtéž, s. 582.

pomocí popsat její společenské vědomí a vyslovit mnoho zajímavých tezí o jeho změnách, tendencích a závislostech na materiálních životních podmínkách. Proto se domnívám, že sbírky autobiografií jsou stále cenným materiálem, který stojí za shromažďování a četbu. Nemluvě už o tom, že jsou hodnotným pomocníkem při výuce sociologie. Četba autobiografií vhodně uvádí studenty do atmosféry různých prostředí a dovoluje jim srovnávat lidské osudy a chápat je.²³

Sociální experiment

Jednou z diskusních otázek sociologické metodologie, která se přetřásá od vzniku sociologie dodnes, je problematika možnosti aplikace experimentu v oblasti společenského života.

Jan Szczepański vymezuje tuto metodu takto: „O sociálních experimentech hovoříme tehdy, zavádíme-li určité změny v zákonodárství nebo v politice, přičemž očekáváme, že z toho vyplynou jisté důležité a žádoucí změny v jiných oblastech kolektivního života.“²⁴ Charakteristickým znakem všech těchto sociálních experimentů je masový charakter jevů, u nichž nemáme metodickou možnost přesně stanovit souvislost mezi zaváděnými faktory a jevy, které budou následovat. V tzv. sociálním experimentu nejsou splněny podstatné podmínky vědeckého experimentu: nejsou jasně a zřetelně určeny výchozí podmínky a není možné přesně aplikovat metodu izolace. Podstatou experimentu je právě to, že do určité situace, jejíž všechny významné prvky byly přesně vymezeny, zavádíme nějaký nový faktor a tehdy — máme-li zajištěno, že pouze tento jeden faktor vstoupil do zmíněné situace — víme, že změny, k nimž došlo, byly vyvolány právě jím. V sociálně politických „experimentech“ nejsou tyto podmínky splněny. Při zavádění politickoprávních změn máme co činit s neobyčejně složitou výchozí situací. Je těžké ji vymezit do všech podrobností. Podobně i zaváděné prvky mají velmi daleko k jednoduchosti. Zavádíme-li nové zákonodárství, vyvoláváme řadu sociálních procesů plynoucích z chtěných i nechtěných účinků a je pak těžké zjistit, zda určité jevy jsou výsledky působení určitých faktorů.

Přes tato omezení se Szczepański nestaví k možnosti použití sociálních experimentů zcela skepticky. Domnívá se, že experimenty mohou být základem důležitých studií. Sociolog může totiž cestou přesného pozorování usilovat o popis výchozí situace i všech řad změn plynoucích ze zavádění nových prvků. Nezíská tím sice jistotu, že určitý faktor vyvolává vždy a všude určité procesy, ale získá popis, který se může stát základem srovnávacích studií. Zároveň takovéto popisy, registrující průběhy událostí za určitých situací, mohou přispět k vypracování techniky sociologického experimentu.

Uvedené pochybnosti kladou podle Szczepańskiego před sociologický experiment velké technické překážky a není proto nic divného, že metodologové přírodních věd, kteří se setkávají s jevy tvořícími stejnorodé, měřitelné celky, s jevy umožňujícími při experimentování plně aplikovat metodu empirické izolace, se dívají na pokusy o uplatnění experimentů ve společenských vědách s nedůvěrou. Avšak experiment je podle Szczepańskiego jednou z cest dalšího rozvoje sociologie. A protože je těžké vytvářet experimentální situace, musí být úkolem sociologie přesné pozorování sociálních „experimentů“, prováděné s plným vědomím toho, jaké těžkosti je třeba překonat.

Sociologie a praxe

Jan Szczepański nechápe sociologii jako akademickou a od života odtrženou disciplínu, ale spatřuje její hlavní poslání v tom, aby pomáhala řešit praktické otázky nejrůznějších oblastí společenského života. K tomu je ovšem třeba splnit přinejmenším dvě základní podmínky, jež spolu velmi úzce souvisejí. 1. Sociologie musí být na takové teoretické a metodologické úrovni, aby závěry, k nimž dospívá, mohly být v praxi použity bez velkého rizika omylu. 2. Ve společnosti musí vládnout taková atmosféra, která nejenže rozvoj sociologie umožňuje, ale zároveň její výsledky ke svému zdárnému vývoji nezbytně potřebuje. Není nadsázkou, jestliže napíšeme, že v podstatě všechny Szczepańskiego metodologické úvahy, o nichž jsme se zmínili, sledují právě tento cíl.

Szczepański často varuje před tzv. naiv-

²³ Tamtéž, s. 607.

²⁴ Tamtéž, s. 497.

ním realismem v přístupu ke složitým sociálním problémům a zdůrazňuje opatrnější a subtilnější postup vědy. Píše, že „v žádném odvětví praxe nepanuje taková ‚lehkomyslnost‘ jednání jako v oblasti praxe sociálního života. ... V mnoha odvětvích tohoto života se zavádějí důležité změny nejčastěji ‚naslepo‘.“²⁵

Szczepański nechce, aby se snad sociologie stala rozhodujícím faktorem veřejné činnosti. Takový požadavek považuje za nereálný, a to jak s ohledem na stupeň vyspělosti, jehož zatím sociologie dosáhla, tak na její kádrové vybavení. Nicméně problém účasti sociologů v praktickém životě, problém institucionalizace jejich profesionálních funkcí nabývá podle něho zvláštního významu. Píše, že proti takovéto institucionalizaci působí nejen určité opoziční tendence, ale rovněž jisté běžné a zakořeněné přesvědčení, že každý člověk může být odborníkem na společenské záležitosti, a to proto, že se na nich aktivně podílí.

Celé dosavadní Szczepańského dílo je jakousi polemikou s tímto naivním přístupem ke společnosti, založeným na tzv. zdravém rozumu, usiluje o zvědeckění sociologického myšlení, o zpřesnění sociologické metodologie a o to, aby sociologie mohla splnit svoje praktické humanistické funkce. Tímto svým postojem navazuje Jan Szczepański na onu plodnou tradici sociologického myšlení, která nechce svět pouze vykládat, leč usiluje o jeho změnu na vědeckých základech. Je angažovaným sociologem v nejlepším slova smyslu. Toto úsilí ho zcela jednoznačně spojuje se snahami těch, kteří v Polsku stojí v celém poválečném období v čele vytváření nové společnosti. Praktické postoje Jana Szczepańského byly vždy postojem vědce, který má na mysli rozvoj socialismu.

Pokud jde o jeho teoretické názory, mohli jsme vidět, že se během jeho tvorby vyvíjely. Je pochopitelné, že jako marxisté můžeme mít k některým Szczepańského tezím zejména z počátečního období jeho činnosti ty či ony připomínky. Proces zrání výrazně ovlivnil Szczepańského dílo. Dnes přistupuje tento autor ke klíčovým problémům sociologické teorie i metodologie z marxistických pozic.²⁶

Резюме

Седлачек Я.: Методологические вопросы в трудах Яна Щепаньского

Статья посвящается обзору по основным методологическим взглядам выдающегося польского социолога Яна Щепаньского. Автор ее использует избранное в большом диапазоне из произведений Яна Щепаньского за 1946—1968 годов «Перемены настоящего времени» (Odmiany czasu teraźniejszego, Warszawa, 1971, 704 страниц), пятая часть которого, названная «Рассуждения о методе», пока представляет самое полное сведение творчества Щепаньского в методологической области.

Научный путь Щепаньского неразрывно связан с судьбой польской социологии за последние сорок лет. Щепаньский приступил к своей научной деятельности во второй половине тридцатых годов, когда в Польше существовали две основные социологические школы: познаньская, во главе с Флорианом Знанецким, занимающимся т. н. гуманистической социологией, и варшавская, во главе с Людвиком Крижвицким, ориентированным в марксистском направлении. Щепаньский как ученик Знанецкого исходит из познаньской школы, однако очень рано определяет свое отношение к очевидным недостаткам теории и метода своего учителя, причем, конечно, сохраняет позитивные результаты школы и ее вклад в методологию. Его критика направлена главным образом против ее идеалистических онтологических исходных точек и последствий. В противоположность этому, ее способность проникать к психологическим факторам социального процесса и не пренебрегать ими при интерпретации социальной действительности остается свойственной Щепаньскому во всем его до сих пор созданном творчестве.

Больше всего заслуживающей внимания чертой научной личности Яна Щепаньского автор считает тот факт, что он счастливее всех современных польских социологов соединяет в себе во своих установках и взглядах лучшее из двух главных упомянутых уже традиций социологической мысли в Польше, а именно не ценой неорганического и поверхностного эклектизма, а совсем органическим путем, так что результатом является синтез, который по своим теоретическим и методологическим качествам превосходит главных представителей первоначальных исходных точек.

После того, как очертил путь духовного развития Щепаньского, автор занимается репродукцией и интерпретацией взглядов Щепаньского на некоторые ключевые методологические вопросы, какими является проблематика значения теории для социологической методологии, проблематика терминологического и понятийного аппарата, вопрос критериев адекватности и выбора метода, оценка доли участия Маркса и Энгельса в развитии методологии социальных исследований, проблемы интерпретации и понимания в социологии, применение биографического метода

²⁵ Там же, с. 493.

²⁶ Jako jeden příklad za všechny nechť zde slouží nové, podstatně přepracované a rozšířené vydání

jeho práce *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa 1970, 542 s.

и, наконец, вопрос о возможностях и границах применения эксперимента в социологических исследованиях.

Статья оканчивается изложением взглядов Щепаньского на отношение социологии и практики. Автор подчеркивает, что Щепаньский не понимает социологию как академическую и оторванную от жизни дисциплину, но он усматривает ее основное назначение в решении практических вопросов самых разнообразных областей общественной жизни. Щепаньский часто остерегает от т. н. наивного реализма при подходе к сложным социальным проблемам и подчеркивает более осторожный и более тонкий подход, какой сможет осуществить наука. Все его до сих пор созданное дело является своего рода полемикой с этим наивным подходом к обществу, основанным на т. н. здравом смысле; оно стремится к тому, чтобы сделать социологическое мышление научным, уточнить социологическую методологию, и к тому, чтобы социология могла выполнять свои практические гуманистические функции. Этим своим отношением Ян Щепаньский продолжает ту плодотворную традицию социологического мышления, которая стремится не только к объяснению мира, но и к его изменению на научных началах. Он социолог, принимающий участие в общественном развитии в лучшем смысле этого значения. Это усилие совсем однозначно связывает его со стремлениями тех, которые в течение всего послевоенного периода в Польше стояли во главе построения нового общества. Практические позиции Яна Щепаньского всегда были позициями ученого, который привносит во внимание развитие социализма.

Summary

Sedláček J.: Methodological Problems in Jan Szczepański's Work

The paper presents a survey of the basic methodological views of the prominent Polish sociologist Jan Szczepański. Its author makes use of the extensive anthology of Jan Szczepański's works from 1946 to 1968. *Odmiany czasu terażniejszego* (Warszawa 1971. 704 pp.), the fifth part of which, entitled *Considerations on the Method*, is the most complete survey of Szczepański's creation in the methodological area.

Szczepański's scientific development cannot be detached from the fate of Polish sociology in the past forty years. Szczepański begins his scientific activity in the second half of the thirties, when there are two main sociological schools in Poland: the Poznań school, headed by Florian Znaniecki, where the so-called humanistic sociology was cultivated, and the Warsaw school, headed by Ludwik Krzywicki, where the Marxist orientation prevailed. As Znaniecki's pupil, Szczepański starts from the Poznań school; however, he soon successfully copes with the obvious deficiencies of his teacher's theory and method, naturally respecting its positive results and its methodological assets. His criticism is di-

rected particularly against its ontological starting-points and consequences. On the other hand, its capability to penetrate to the psychological factors involved in the social process and not to neglect them in explaining social reality characterizes Szczepański's entire creation.

According to the author's opinion, the fact that from among all the contemporary Polish sociologists he most fortunately connects, in his attitudes as well as in his views, the best of both the mentioned main traditions of sociological thinking in Poland, and does so not at the cost of an inorganic, superficial eclecticism, but quite organically. The result of this is a synthesis surpassing by its theoretical and methodological qualities the most prominent representatives of both the original starting-points.

After outlining and evaluating Szczepański's intellectual development, the author reproduces and interprets Szczepański's views of some key methodological questions, as e. g. problems of the significance of theory for sociological methodology, problems of the terminological and conceptual apparatus, the question of the criteria of adequacy and choice of the method, the evaluation of Marx's and Engels' share in the development of the methodology of social researches, the problems of interpretation and understanding in sociology, the use of the biographic method, and finally the question of the possibilities and limitations in applying the experiment in social research.

In concluding, the paper explains Szczepański's views of the relation between sociology and practice. The author points out that Szczepański does not conceive sociology as an academic discipline separated from life but sees its main mission in helping to solve practical questions in most various areas of social life. Szczepański often warns against the so-called naïve realism in approaching complex social problems and emphasizes the necessity of a more cautious and more subtle scientific approach. His entire work produced until now is a sort of controversy with this naïve approach to society based on the so-called common sense; he endeavours to make sociological thinking more scientific and sociological methodology more precise, and tries to make it possible for sociology to fulfil its practical humanistic functions. This attitude joins Jan Szczepański with that fruitful tradition of sociological thinking which does not want merely to interpret the world but tries to change it on a scientific basis. He is an engaged sociologist in the best sense of the word. These efforts quite unambiguously place him in connection with the endeavours of those who are heading the creation of a new society in Poland of the post-war period. Jan Szczepański's practical attitudes have always been the attitudes of a scientist whose main concern is the development of socialism.

Sociológia 1972

Časopis *Sociológia* je v r. 1972 koncipovaný ako „Časopis pre otázky sociológie a vedeckého komunizmu“. Tento podtitul podčiarkuje úzky vzťah sociológie a vedeckého komunizmu, pričom sa zároveň zvyrazňuje špecifickosť prístupu poznávania spoločenských javov a problémov. Vo všetkých základných štúdiách, ktoré sú v roku 1972 uverejnené v časopise *Sociológia*, sa programovo prejavuje väzba sociologického hľadiska na vedecký komunizmus.

V redakčnom úvodníku prvého čísla *Sociológie*, ktorý je nazvaný *Miesto a úlohy spoločenských vied po XIV. zjazde KSC* sa kladie dôraz na uplatňovanie triedneho prístupu. Tento prístup je zárukou prehlbovania jednoty vedeckej objektivity hodnotenia spoločenských javov a procesov. V redakčnom úvodníku sa tiež hovorí o potrebe kritického prístupu k prejavom revizionizmu a oportunistizmu, pričom si redakčná rada kladie za úlohu nadväzovať na všetko cenné a pozitívne, čo sa dosiahlo v minulom vývoji československej sociológie. V závere úvodníka sa píše, že sa už nesmie pripustiť žiadny odklon od teoretických a metodologických postulátov marxizmu-leninizmu.

Všetky tieto skutočnosti, ale najmä obsah jednotlivých štúdií uverejnených v časopise *Sociológia* v roku 1972 sú dôkazom toho, že základné myšlienky XIV. zjazdu KSC v rôznej rovine všeobecne pozitívne ovplyvnili zameranie a riešenie obsahových problémov. Takmer v každej obsiahlejšej štúdii je zvýraznená nielen teoreticko-poznávací funkcia sociológie, ale súčasne i funkcia ideologicko-výchovná. Práve tým sa stalo, že rozbor a poznatky o spoločenskej skutočnosti nadobudli nielen väčšiu všestrannosť, ale boli predovšetkým hlbšie spájané s cieľmi, záujmami a potrebami socialistickej spoločnosti. Poznatky zovšeobecňované v sociologickej rovine spolu s poznatkami získanými v iných vedných disciplínach boli skromným vkladom pre pohyb spoločenskej praxe.

Zo záverov XIV. zjazdu KSC vyplýva, že medzi dôležité a naliehavé problémy, ktoré musia naše spoločenské vedy riešiť, patria i problémy sociálno-triednej štruktúry československej spoločnosti. Socialistická spoločnosť ako relatívne mladý spoločenský systém je hlboko zainteresovaná na reálnom poznaní podstaty a fungovania sociálnej štruktúry, ktorá predstavuje svojím spôsobom základný rámec rozvíjania všetkých spoločenských procesov.

V minulosti sa týmto otázkam nevenovala

patričná pozornosť, a preto sa tieto zložité, neobyčajne náročné problémy stali objektom prenikania cudzích, marxizmu-leninizmu nepriateľských tendencií. Zanedbanie triedneho charakteru našej spoločnosti vyústilo zvlášť v krízových rokoch 1968–1969. Povrchná analýza triednej a sociálnej štruktúry v ČSSR bola príčinou nielen pre povrchné hodnotenie vývojovej etapy (z čoho pramenilo i vyhlasovanie nereálnych termínov dovŕšenia socialistickej výstavby), ale predovšetkým sa tým otvárali brány pre antikomunistické zášahy a koncepcie.

Dá sa právom oceniť, že na stránkach časopisu *Sociológia* v roku 1972 je problematike sociálnej a triednej štruktúry venovaná systematická pozornosť. Možno povedať, že štúdie k týmto problémom takmer v každom čísle dominujú.

Časopis *Sociológia* mal v roku 1972 nasledujúcu obsahovo-tematickú štruktúru:

V prvom obsahovo-tematickom okruhu sú uverejňované základné štúdie, ktoré pojednávajú o problémoch sociálnej a triednej štruktúry v teoreticko-metodologickej rovine, s dôrazom na potrebnosť jej výskumu, ale súčasne sa veľká pozornosť venovala i analýze jej jednotlivých prvkov; k problematike výskumu robotníckej triedy, družstevného roľníctva; k otázke triednej genézy našej inteligencie a otázkam prekonávania podstatných rozdielov medzi mestom a dedinou. Posledné číslo *Sociológie* (č. 6) pojednáva o uvedených problémoch v sovietskej spoločnosti.

Základné štúdie o sociálnej štruktúre sovietskej spoločnosti sú motivované 50. výročím vzniku ZSSR. Potrebnosť týchto štúdií je zvlášť naliehavá už aj preto, že v krízových rokoch 1968–1969 bola pravicovými oportunistami, revizionistami a antikomunistami popieraná všeobecná platnosť leninizmu v našich podmienkach.

Autori, ktorí analyzujú sociálnu a triednu štruktúru sovietskej spoločnosti a jej prvky, nezabúdajú ukázať skúmané problémy z hľadiska ich vzniku súčasného stupňa ich vývoja a perspektívy. Uplatnenie tohto hľadiska v podstate znamená uplatnenie konkrétno-historického prístupu pri skúmaní spoločenských javov a problémov.

Za veľmi podnetné považujem to, že autori vo svojich štúdiách ukazujú cesty zblížovania tried a skupín, mesta a dediny v jednej krajine, a zároveň ukazujú všeobecné zákonitosti zblížovania sociálnych štruktúr jednotlivých socialistických krajín. J. Hrabina v štúdii *Zmeny sociálno-triednej štruktúry v sovietskej spoločnosti* napísal:

„V procese víťazstva socializmu, predsta-

vujúceho výrazný medzník víťazstva socializmu nielen v ZSSR, ale i v krajinách svetovej socialistickej sústavy vôbec, sa značne zbližili sociálne štruktúry jednotlivých socialistických krajín. Vývoj, ktorým prešli socialistické štáty pod vedením marxistickoleninských strán, umožňuje porovnať sociálnu štruktúru a nastoľovať problémy všeobecného a zvláštno v triednej štruktúre jednotlivých socialistických krajín. Rozhodujúce však je ešte dominantné formovanie internacionálnej materiálno-spoločenskej i ideovo-výchovnej bázy pre formovanie a dotváranie profilu celých spoločenských štruktúr s výrazným internacionálnym, čo do podstaty rovným sociálno-politickým zameraním. Sociálno-triedna štruktúra je teda v podstate rovnaká, tvorí ju robotnícka trieda, družstevné roľníctvo a inteligencia. Každá z týchto skupín má však v jednotlivých krajinách svoje špecifické osobitosti, vyplývajúce z historických a národných podmienok výstavby socializmu. V ZSSR už budujú komunizmus, niektoré krajiny sú v počiatočnom štádiu etapy budovania vyspelej socialistickej spoločnosti a iné sú v prechodnom období od kapitalizmu k socializmu. Aj táto skutočnosť poukazuje na teoretickú a metodologickú náročnosť skúmania socialistickej sociálno-triednej štruktúry. Pri jej skúmaní nemožno vystačiť iba s registrovaním súčasných faktov, ale dané fakty sa žiada marxisticky analyzovať v troch časových rovinách: z hľadiska minulosti, prítomnosti a budúcnosti. Úspešné zvládnutie tejto skutočnosti je kľúčom k spoločnému splneniu úloh, ktoré pred marxistických teoretikov v oblasti spoločenských vied stavajú ich komunistickej strany, t. j. skúmať zákonitosti rozvoja socialistickej spoločnosti v tej-ktorej socialistickej krajine a vteľovať ich poznanie v účinnej podobe do praktickej politiky strany.⁴¹

Keď čítame základné štúdie zamerané k otázkam triednej a sociálnej štruktúry, nadobúdame jednoznačné presvedčenie, že dôsledné uplatňovanie triednych hľadísk z pozícií marxizmu-leninizmu dáva záruku, že sa už nemôžu opakovať recidívy z krízových rokov 1968—1969 v tejto dôležitej a zložitej oblasti. Oceňujeme skutočnosť, že autori (J. Hrabina, J. Zvara, R. Roško, F. Tažký, Z. Štastný, A. I. Jakušov a J. Zemko) poukazovali na základné teoreticko-politické východiská pri skúmaní problémov triednej a sociálnej štruktúry a riadení spoločenských procesov. Autorom sa podarilo realizovať požiadavku konfrontácie zmien v sociálno-triednej štruktúre socializmu a kapitalizmu, pričom systém používaných faktov a ich interpretácia z pozícií marxizmu-leninizmu vynieva jednoznačne v prospech plánovitej a dynamicky sa rozvíjajúcej sociálnej a triednej štruktúry socializmu. Pri čítaní uvedených štúdií dospievame tiež k záveru, že sú písané z pozícií robotníckej triedy a jej svetovej úlohy a nie z pozícií pozitivistického pozorovateľa, ktorý je len na povrch nezauja-

tý, pretože v skutočnosti stráni konzervatizmu. Ukazuje sa, že straníckosť v oblasti spoločenských vied, ak je spojená s vysokou odbornosťou, znásobuje silu vedeckého poznania.

Do druhého obsahovo-tematického okruhu patria štúdie, ktoré sú výrazne metodologického charakteru. Väčšina týchto štúdií pojednáva o metodologických problémoch sociologických výskumov. Týmito otázkami sa už dlhší čas zaoberá známy slovenský metodológ M. Katriak. Bádateľom v oblasti sociológie a vedeckého komunizmu je známe, že tento autor patril medzi prvých, ktorí už dávno poukazovali na nebezpečenstvo mechanického preberania pojmového aparátu z nemarxistickej sociológie a na obmedzenosť nemarxistických analýz sociálnych problémov.

V *Sociológii* č. 4/1972 je uverejnená obšialha stať M. Katriaka, ktorá je nazvaná: *Aplikácia monografického prístupu pri skúmaní sociálnej štruktúry*. V tejto štúdií poukazuje na zložitost spoločenskej reality, z čoho nesporne vyplýva i náročnosť na vedecké skúmanie a voľbu adekvátnych prístupov, postupov a metód vedeckých bádania.¹ Za základné východiská skúmania spoločenských javov, a teda aj sociálnej štruktúry, považuje teoretické a metodologické princípy, ktoré sú založené na dialektickom a historickom materializme. Tieto princípy sú: 1. historickomaterialistický prístup k skúmaniu a výkladu, explikácií i spoločenskej skutočnosti ako prírodno-historického procesu; 2. ekonomická determinovanost spoločenských javov, vrátane sociálnej štruktúry; 3. triedny boj, triedny antagonizmus ako základ na pochopenie vývinu spoločenských štruktúr; 4. aplikácia materialistickej dialektickej metódy na skúmanie vývinu, rozpornosti a fungovania sociálnej štruktúry; 5. skúmanie a hodnotenie spoločenských javov a procesov z triedneho aspektu, t. j. aspektu budovania socialistickej a komunistickej spoločnosti; 6. objetivnost skúmania javov spoločenského života (objektívna sociologická metóda, Lenin) a z nej vyplývajúci nomotetický charakter výsledkov tohoto skúmania. Z tohto momentu vyplývajú možnosti plnej spoločenskej (practickej, gnozeologickej a ideologickej) angažovanosti marxistickej sociológie.³ Tieto prístupy treba uplatniť nielen na skúmanie problémov v makroštruktúre, ale i na problémy mikroštruktúr, ktoré sú prvkami makroštruktúr. „Ide tu o mikroštruktúrálly prístup, alebo lepšie, presnejšie povedané, o aplikáciu monografického prístupu. Tento prístup, jeho aplikácia v príslušnom rozsahu môže zabezpečiť, že obraz, ktorý získame tzv. sekundárnou analýzou štatistických údajov, týkajúcich sa globálnej spoločnosti, bude úplnejší, vernejší, že naše poznanie tejto spoločnosti bude všestrannejšie a hlbšie, a tým úplnejšie a pravdivejšie.⁴ Potreba skúmať mikroštruktúrálne javy nie je teda samoúčelná záležitosť, ale akútny problém determinovaný nevyhnutnosťou poznať našu spoločnosť úplnejšie.

¹ *Sociológia* č. 6/1972, s. 495.

² *Sociológia* č. 4/1972, s. 285.

³ *Sociológia* č. 4/1972, s. 286.

⁴ *Sociológia* č. 4/1972, s. 288.

Martin Katriak, keď hovorí o nevyhnutnosti a potrebnosti sociologického monografického výskumu (ktorého predmetom je jeden prípad, nejaká sociálno-ekonomická jednotka, rodina, kolektív, závod, dedina), poukazuje jednak na jeho výhody a jednak na jeho obmedzenosť. Zo štúdie je zrejmé, že v súvislosti so zameraním výskumu sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti v podmienkach Slovenska, ktorý plánuje uskutočniť Sociologický ústav SAV v rokoch 1971—1975, bude sa realizovať i monografický výskum, ktorým by sa zistilo, aké „premeny sociálnej štruktúry v politickom, ekonomickom, sociálnom a kultúrnom rozvoji na našej dedine nastali pod vplyvom socialistickej industrializácie, veľkovýrobných vzťahov v poľnohospodárstve, pod vplyvmi nových výrobných vzťahov a socialistickej demokracie. Dokreslil by sa ním obraz sociálnej štruktúry Slovenska a vyplnili by sa medzery, ktoré nevyhnutne vznikajú pri aplikácii makroštruktúrálného prístupu.“⁵ Vyslovujeme názor, že takýto vysoko erudovaný štúdiu metodologického charakteru by naša sociológia potrebovala viac.

Ostatné štúdie, ktoré sa zaoberajú metodologickými otázkami, sú štúdie zamerané „k miestu a funkciám modelov vo vzťahu sociologickej teórie a empirie“ (J. Schenk); štúdia pojednávajúca o problémoch: „*Miesto agregátových údajov v sociológii*“ (A. Ritomský—J. Bunčák); *Obsahová analýza ako metóda sociologického výskumu*“ (O. Zukalová). Všetky tieto štúdie sú uverejnené v čísle 4.

Osobitný význam má štúdia nazvaná *Diskusné problémy štruktúry marxistickej sociologickej teórie*, ktorú napísali A. Sirácky a K. Rychtařík. Vzhľadom na to, že táto štúdia bola zároveň publikovaná v Sociologickom časopise č. 1/1972, nebudeme sa jej obsahom zaoberať. Český čitateľ má možnosť si ju prečítať celú v českom jazyku.

Metodologické štúdie sú v *Sociológii* uverejňované i v rubrike *Z odkazu klasikov*. Zaujímavú štúdiu, adekvátnu tomuto názvu, uverejnil v prvom čísle *Sociologie* J. Pašiak. Autor analyzuje vznik marxistickej sociológie v konfrontácii s nemarxistickou sociológiou a podrobne rozoberá prednosti marxisticko-leninskej metodológie a metódy skúmania spoločenských javov. V závere si vši-ma, ako K. Marx pri koncipovaní programu časopisu *Deutsch-Französische Jahrbücher* formuluje otázku triedneho prístupu a straníckosti pri hľadaní spoločenskej pravdy ako nevyhnutného metodologického prístupu pri vysvetľovaní spoločenských javov. Marx tu poznamenáva: „To znamená, že nám nič nebráni spojiť svoju kritiku s kritikou politiky, s určitou straníckou pozíciou v politike, čiže spojiť ju so skutočnými bojmi a stotožniť ju s nimi.“⁶

Veľmi oceňujeme rubriku, ktorá je nazvaná *Boj proti revizionizmu a buržoáznej ideológii*. Štúdie tu uverejňované predstavujú tretí okruh obsahovo-metodickej zameranosti

časopisu. Materiály v tejto rubrike sú vecné a erudované. Časopis *Sociológia* sa tak významne podieľa na úlohách, ktoré sú pre spoločenské vedy dané závermi XIV. zjazdu a dnes i ideologickým plénom ÚV KSČ konaného v októbri 1972.

M. B. Mitin v štúdiu nazvanej *Problémy boja proti buržoáznej ideológii a antikomunizmu*, ktorá je uverejnená v prvom čísle *Sociologie*, napísal: Súčasný ideologický boj tvorí jeden z frontov ostrého ideologického zápasu dvoch systémov — kapitalizmu a socializmu. Tento front je skutočne univerzálny, zahŕňa politiku, spoločenský život, vedu, kultúru, slovom súhrn duchovných hodnôt.⁷ Programové zameranie časopisu *Sociológia* na tento okruh problematiky treba oceniť i z toho dôvodu, že rešpektuje poučenie z minulého obdobia. Nie je nijakým tajomstvom, že to bola práve sociológia, ktorá bola pravicovými revizionistami najviac zasiahnutá. Preto je celkom na mieste, že návrat k marxistickým pozíciám v našej sociológii treba chápať i ako angažovanosť v boji proti buržoáznej ideológii a antikomunizmu. Je to potrebné i preto, že naši protivníci v súčasnosti do boja proti komunizmu čím ďalej tým viac zapájajú vedeckých pracovníkov, špecialistov v rozličných odboroch.

M. B. Mitin píše, že „ich boj s komunizmom navonok vyzerá dokonca ako súperenie rôznych vedeckých názorov a ideí.“⁸ Ďalej poznamenáva: „Proces, scientifikácia antikomunizmu prebieha v rôznych formách. Práce sociológov obsahujú nielen vedeckú terminológiu, ale spravidla aj štatistické dáta, komplexné rozpočty, teoretické prognózy atď. Antikomunisti sa usilujú podložiť svoje koncepcie analýzou (prirodzene falzifikujúcou) jednotlivých faktov a konkrétnych udalostí. Preto je prirodzené, že súčasný boj s antikomunizmom kladie na nás nové požiadavky.“⁹

Niektoré základné otázky, ktoré sú obsiahnuté v štúdiu M. B. Mitina, rozoberá i fundovaná informácia o výsledkoch medzinárodného sympózia, zameraného na otázky boja proti súčasnej antikomunistickej ideologickej diverzii a jej pôsobeniu proti socialistickým krajinám. Sympóziu zorganizoval v dňoch 29. 2.—3. 3. 1972 v Prahe ústav ML ÚV KSČ a VŠP ÚV KSČ s medzinárodnou účasťou.

Súhrnnú informáciu o priebehu a výsledkoch uvedeného sympózia napísal do 4. čísla *Sociologie* J. Kvasnička pod názvom: *Veda v boji proti antikomunistickej ideologickej diverzii*. Autor podáva obsahlu charakteristiku jednotlivých referátov a ukazuje v nich dominantné myšlienky. Aj tu sa potvrdila akútna potreba účinnejšej medzinárodnej koordinácie vedeckovýskumnej práce v tejto oblasti s cieľom zefektívniť a zintenzívniť boj svetového komunistického hnutia a pokrokových síl proti antikomunistickej a antisovietskej ideologickej diverzii a propagande.

Veľmi podnetná je v tomto kontexte i štúdia E. Urbánka pod názvom: *Ku kritike*

⁵ *Sociológia* č. 4/1972, s. 293.

⁶ *Sociológia* č. 1/1972, s. 61.

⁷ *Sociológia* č. 1/1972, s. 67.

⁸ *Sociológia* č. 1 1972, s. 68.

⁹ *Sociológia* č. 1 1972, s. 68.

Dahrendorforej koncepcie tried uverejnená v 4. čísle *Sociológie*. Zvlášť cenné na uvedenej štúdií je to, že autor ukazuje na konkrétnom príklade chyby a nedostatky, „ktoré sa prejavili pri nekritickom, povrchnom, jednostrannom a často málo informovanom preberaní pojmov, kategórií alebo koncepcií aj iných nemarxistických sociológov kapitalistických krajín.

Aj z Dahrendorfa sa preberali iba nektoré časti jeho teórie konfliktov a tried, boli zabúdané a bez akejkoľvek zásadnej kritiky ponechané jeho neoprávnené útoky a výčitky voči Marxovi a marxizmu.¹⁰ Je dobré, že táto štúdia sa objavila na stránkach „*Sociológie*“ už aj preto, že západonemecký sociológ R. Dahrendorf svojimi prácami značne ovplyvnil v 60. rokoch rozvoj československej sociológie, čo v konečnom dôsledku znamenalo oslabovanie triedneho skúmania spoločenských javov a problémov.

Kritika Dahrendorfových základných východísk skúmania spoločenských javov je vecná a dôsledná. Pod zorným uhlom marxistickej kritiky sa jeho koncepcia javí ako obmedzená a neschopná skúmať všestranné spoločenské javy a problémy. Dahrendorf, i keď útočil proti Marxovi a marxizmu, považoval za potrebné často Marxa citovať a tým i uznať jeho prínos v oblasti vied skúmajúcich spoločnosť. Dahrendorf ani v jednej svojej práci neukázal cestu ako odstrániť sociálnu nerovnosť. To je typická črta pre všetkých nemarxistických teoretikov a práve tým patrí Dahrendorf do frontu tých nemarxistických sociológov, ktorí majú „bojovné antimarxistické“¹¹ zameranie a priemyslenejšiu a dôslednejšiu apologetiku spoločnosti založenej na princípoch triednej nerovnosti.

Do štvrtého obsahovo-tematického okruhu patria štúdie, ktoré sa zaoberajú otázkami mládeže a mladej generácie. Tejto problematike sa v poslednom čase u nás venuje zvlášť veľká pozornosť. Stále sa však pociťuje nedostatok informácií o živote mladých ľudí v socialistickej spoločnosti. Práve preto treba oceniť, že v časopise *Sociológia*, najmä v 5. čísle, je päť štúdií, ktoré sa zaoberajú otázkami mládeže. Sú to štúdie: *Socialistická spoločnosť a mládež*, autor J. Hrabina; *Základné ciele komunistickej výchovy mládeže a SZM*, autor E. Sýkora; *Marxistická koncepcia mládeže*, autor J. Suchý; *Strana a Komsomol*, autor E. Bugajev a štúdia od sovietskeho sociológa L. N. Kogana.

Jeho štúdia nazvaná *Súčasná mládež a duchovná kultúra* má zvlášť veľký význam, lebo vysvetľuje, prečo sa v súčasnej buržoáznej a antikomunistickej ideológii venuje veľká pozornosť otázkam mládeže. Píše, že treba zavrhnúť pokusy buržoáznych sociológov rozoberať problémy mládeže globálne, hovoriť o duchovnej kríze sovietskej mládeže. Nie sovietska, ale buržoázna mládež v kapitalistických krajinách sa nachádza v takejto kríze.¹²

Štúdie E. Sýkora a J. Suchého boli predmetom v programe rokovania už na celoštátnej konferencii pojednávajúcej o „Sociologických aspektoch komunistickej výchovy mládeže a SZM“. Informáciu o tejto konferencii, ktorá sa konala 12.–14. 6. 1972 v Smoleniciach, napísal L. Macháček do *Sociológie* č. 5. Nazdávam sa, že problematike mládeže by sa mala na stránkach *Sociológie* venovať sústavnejšia pozornosť už aj preto, že XIV. zjazd KSČ a ideologické plénum v októbri 1972 zdôraznili úlohu vedy v systéme komunistickej výchovy a utvárania vedeckého svetového názoru. Bolo by žiaduce, aby sa v *Sociológii* objavili závažnejšie štúdie, ktoré by pojednávali o metodologických problémoch skúmania mladej generácie v našej československej spoločnosti. Prirodzene i štúdie, v ktorých by boli zovšeobecňované poznatky o mládeži zo socialistických krajín, najmä o mládeži v ZSSR. Škoda, že v časopise *Sociológia* nebola v r. 1972 ani jedna závažnejšia štúdia, ktorá by pojednávala o poznatkoch mládeže, získaných sociologickým výskumom v posledných dvoch rokoch. A to napriek tomu, že poznatky získané metódou sociologického výskumu u nás už existujú.

Do piateho obsahovo-tematického okruhu patria všetky informácie, ktoré sú uverejňované v rubrike *Zo sociologického života*. Sú tu najrôznejšie informácie: o koncepcii práce niektorých ústavov, ktoré skúmajú problematiku z aspektu sociologického: informácie o sympóziách, konferenciách a činnostiach jednotlivých sekcií Slovenskej sociologickej spoločnosti. Zvlášť erudované sú informácie z pera známeho autora O. Mošnera. Jeho prednosťou je, že dokáže podať obraz o seminári či konferencii a zároveň vybrať najpodstatnejšie problémy a podať o nich kvalifikovanú informáciu.

Do šiesteho obsahovo-tematického okruhu patria recenzie a anotácie. *Recenzie* sú nielen veľmi významným zdrojom informácie o vydaných knihách so sociologickou tematikou, ale — a to platí len o dobrých recenziách — plnia i funkciu poznávaciu. Vyslovujem názor, že by sa malo ďaleko viac pozornosti venovať recenziám a dbať na ich vyššiu erudovanosť, obsahovú hĺbku.

Sociológia s podtitulom *Casopis pre otázky sociológie a vedeckého komunizmu* vo veľkej miere riešila problematiku, ktorá bola v úzkom vzťahu k praxi a životu našej socialistickej spoločnosti. Zvlášť si cením, že to bolo bez ujmy teoretickej a metodologickej úrovne. Závery XIV. zjazdu KSČ sa nestali pre časopis len deklaratívnou záležitosťou, ale návodom a východiskom. Zdá sa, že väčšia väzba sociológie na vedecký komunizmus zvýraznila analytičnosť a komplexnosť riešených problémov v jednotlivých štúdiách najmä tých, ktoré sa zaoberali otázkami sociálnej a triednej štruktúry socialistickej spoločnosti.

Štúdiu J. Hrabinu a J. Zvaru, ktorá je v prvom čísle *Sociológie* nazvaná *Industriali-*

¹⁰ *Sociológia*, č. 4/1972, s. 332.

¹¹ *Sociológia*, č. 4/1972, s. 338.

¹² *Sociológia*, č. 5/1972, s. 452.

začný proces a zmeny v triedno-sociálnej štruktúre národov ako základ národnostnej politiky KSC je možno považovať za úspešný pokus uplatnenia jednak sociologického prístupu a metodologickej dimenzie vedeckého komunizmu v dialektickej jednote pri dodržaní zásad špecifičnosti týchto vedných disciplín.

Metodologickým základom marxistickej sociológie je teória historického materializmu, ktorá je spoľahlivým a v praxi overeným základom pre objavenie a ovplyvňovanie spoločenských procesov a predvídanie ďalšieho vývoja a zmien v makroštruktúre i mikroštruktúre tej-ktorej spoločnosti. Na tomto metodologickom základe sú písané v *Sociológii* všetky štúdie.

Alexander Fazik

G. N. Čerkasov: Sociologija truda i profsojuzy (Sociologie práce a odbory)¹

Moskva, Profizdat 1970, 190 s.

Kniha sovětského autora G. N. Čerkasova je zajímavým příspěvkem k problematice, kterou se pokouší řešit oblast sociologie nazývaná *sociologií práce*. V Sovětském svazu je v posledních letech věnována této problematice pozornost nejen v teoretické rovině, ale i v konkrétních výzkumech (V. I. Jadov. A. G. Zdravomyslov a další).

G. N. Čerkasov, mimo jiné ekonom, se obrací svou prací k odborovým pracovníkům a srozumitelnou formou v pěti kapitolách seznamuje čtenáře s některými poznatky sociologů, kteří se zabývají složitým fenoménem — prací.

Předností jeho pohledu na pracovní činnost a vztahy lidí v pracovním procesu je snaha komplexně analyzovat jevy související s prací. Tato přednost je však současně i jistou nevýhodou. Instruktivní forma výkladu, kterou autor volí, nemůže totiž vyčerpat komplexnost analyzovaných jevů, ale jen upozornit, že složité jsou a že je s tím třeba počítat. Cílem práce je tedy spíše vytyčení problémů než jejich řešení.

Jádem první kapitoly, nazvané *Bez sociologie nelze vědecky řídit*, je problematika vztahu sociologické teorie a konkrétních sociologických výzkumů. Poukazuje se zde na význam sociologického postižení sociální reality při řešení takových nežádoucích jevů, jako je disfunkční mobilita kádrů, při utváření správných názorů na intenzitu určitých druhů práce apod.

Sama sociologie práce je však pojímána značně široce, takže se přibližuje u nás chápání ergonomie: „Co může přispět k vytvoření komplexní vědy o práci a zajistit vnitřní jednotu ve zkoumání procesů práce bez ohledu na rozsahy položených otázek a vybrané objekty? Podle našeho názoru k tomu má dnes nejbližší sociologie práce.“²

Každý autor má určité právo na vlastní pohled na zkoumaný předmět. Definice, sama o sobě precizní, zpravidla nevyřeší nic z konkrétních úkolů, které před vědou stojí. Je faktem, že komplexní pohled na pracovní

činnost lidí je cílem souboru věd zabývajících se z různých hledisek působením lidí v pracovním procesu (fyziologie práce, psychologie práce, sociální psychologie práce, ekonomika práce apod.). Klade-li si sociologie práce za cíle integrační pohled na uvedený fenomén, nesmí zapomenout, že je to úkol — s ohledem na diferencovaný stupeň znalostí různých věd — nemalý a pro jednotlivce těžko splnitelný. Každá věda, jejímž předmětem je taková důležitá činnost člověka, jako je práce, disponuje dnes již rozsáhlými poznatky, pro jednotlivce takřka nezvládnutelnými.

Bude-li však sociologie práce postupně získávat poznatky z výzkumů, doplňovat a upřeshňovat teoretická tvrzení, lze optimisticky hodnotit její užitečnost pro řízení společenských procesů bez ohledu na to, že ještě dnes či zítra nebude vědou „komplexní“ ve smyslu jí připisovaných vymezení.

Poměrně značnou pozornost (44 s. — celá kniha má 191 s.) věnuje autor v této kapitole nástrojům, abecedě sociologických zkoumání. Další kapitola pak v podstatě popisuje běžně užívané procedury a techniky, které patří do vybavy sociologů zabývajících se sběrem a zpracováním empirických dat.

Zajímavější a podnětější je v tomto ohledu kapitola třetí, nazvaná *Sociologie práce a NOT*. V organizacích zaměřených na výrobu či poskytování služeb je pochopitelná snaha klást důraz na ekonomickou efektivnost, kterou lze vyjádřit v peněžních jednotkách. G. N. Čerkasov se však správně domnívá, že ekonomický efekt není jediným a prvořadým cílem. Volí pojem „sociální efekt“, který je v interakci s úzce pochopenou účinností z pohledu ekonomů.

Sociální efekt chápeme rovněž v závislosti na organizačně technických opatřeních. Jinak tento pojem — pro jeho úvahy významný — hlouběji neobjasňuje. Snaží se však o jeho postižení pomocí soustavy ukazatelů: vztahu k práci, pracovní schopnosti, zdravotního stavu, úrovně výrobní kvalifikace, všeobecného vzdělání a kultury pracujících.

Vztah k práci je složitý sociální jev, který může být zachycen empirickými údaji. G. N. Čerkasov uvádí dvě skupiny ukazatelů pro měření této relace, tzv. *objektivní* a tzv. *subjektivní*; má-li být vztah k práci správně postižen, je nutno vycházet z obou.

K tzv. objektivním počítá např. ukazatele výsledku práce, stupeň odpovědnosti a svědomitosti v práci, projevující se kvantitou i kvalitou produkce apod. K subjektivním ukazatelům počítá např. spokojenost s prací, specializaci apod.

Přehlédneme-li všechny jím uváděné ukazatele a porovnáme-li je s vágním pojmem „sociální efekt“, nabízí se otázka propojení teoretické a operativní roviny sociologických analýz. Tento problém však sám o sobě přesahuje oblast sociologie práce. Je však neobvykle závažný, zejména pro zdůvodnění „přeskoku“ z pojmové sféry do oblasti empirických pozorování. Nutno brát v úvahu

¹ Překlad knihy vyšel koncem r. 1972 v nakladatelství Práce.
Recenzované dílo, s. 31.

i nebezpečí, které postihlo jiné sociology, např. amerického sociologa T. Parsonse, jehož „velká teorie“ počítá s možností empirického ověření (např. v problematice sociální stratifikace), avšak složité a těžkopádné pojmový rámec zdaleka neslouží skutečnému popisu americké společnosti a jako takový je pro tyto účely, mírně řečeno, nepoužitelný.

Zřejmě jen postupná práce v oblasti konkrétních výzkumů a teoretické upřesňování sociologických pojmů pomohou překonávat nejasnosti obou integrovaných oblastí a najít nejen nová, originální řešení existujících problémů, ale zajistit i praktickou aplikaci získaných poznatků.

Dále G. N. Čerkasov na základě empirických údajů brojí zejména proti sociální neefektivnosti částečné mechanizace.

Sovětský vědec prokazuje smysl pro komplexní posuzování jevů i v otázkách týkajících se mezd. Na základě šetření v Novosibirsku sleduje vztahy mezi plněním norem, názory na „napjatost“ norem spotřeby pracovního času, koeficientem spokojenosti s prací a koeficientem obtížnosti práce.

V sociologii práce diskutovaný problém vztahu pracovní satisfakce k úrovni výdělků zde dostává konkrétní podobu. Empirické údaje získané v Novosibirsku naznačují, že pracovní satisfakce je zřejmě fenomén, který není jednoduše spjat s úrovní výdělků, že zde vstupují „do hry“ i jiné proměnné pracovního procesu, jako např. obtížnost práce, subjektivní názory pracovníků na zvládnutelnost úkolů apod.

Problematickou mezd ve spojitosti s reprodukci pracovní síly se G. N. Čerkasov zabývá i v předposlední části své práce, nazvané *Životní podmínky a efektivnost práce*. Zde také analyzuje vztahy mezi nemocností a pracovní únavou, spokojeností s prací a vzděláním apod.

Důležitý je autorův akcent na vzájemný vztah mimopracovní a pracovní sféry. Vliv kvality využití mimopracovního času na pracovní výkon posunuje totiž úsilí vedoucích pracovníků různých úrovní o dobrý výkon osazenstva za obvod dané instituce a vzájemný vztah obou oblastí nutí řešit otázku tvorby optimálních podmínek v práci i mimo ni, a to nejen ve vztahu k výkonu, ale v roli k usměrňování rozvoje lidských potencialit.

V poslední kapitole *Kolektiv a osobnost* si autor všímá zejména tří důležitých skutečností pracovního procesu: formování kolektivu a vlivu stylu řízení na tento fakt, rozvoje tvůrčí aktivity pracujících a mobility kádru.

I když si zde nejde ani tak o hlubokou analýzu jako spíše o popis problémů, je třeba akceptovat pokus zabývat se složitými otázkami socialistického soutěžení, iniciativy pracujících, příčinou disfunkční mobility pracovních sil apod.

Kniha určená odborovým pracovníkům po-

ukazem na potřebu komplexního pohledu na pracovní proces se tak stává stimulem moderního stylu myšlení, které je žádoucí jak pro úspěšné zvládnutí mnohdy složitých výrobních úkolů, tak i pro tvorbu optimálního klimatu organizací, kde ještě dnes tráví značnou část svého denního časového rozvrhu masy ekonomicky aktivních lidí.

Jiří Fanta

O významu sexuální výchovy a některých přístupech k jejímu řešení

(Sjöberg E. et al.: Samspel)

Stockholm, RFSU (Celostátní svaz pro pohlavní výchovu) 1969.

Povaha, cíl, obsah i prostředky výchovy a vzdělání jsou v socialistické společnosti chápány a určovány na podkladě poznatých zákonitostí a vývojových tendencí. Metodologickým principem dialektického zkoumání systému prostředků, jimiž jsou realizovány cíle výchovy, je východisko z konkrétní totality. To znamená, že žádný prostředek nemůže být posuzován izolovaně od ostatních a že žádný prostředek není samospasitelný, protože ve výchově se uplatňuje mnoho vlivů. Teprve tehdy, jsou-li určité didaktické prostředky správně klasifikovány a zařazeny do určitého výchovného systému, nabývají na konkrétnosti a mohou dosáhnout příznivého efektu. Tento princip se vztahuje ve stejné míře na otázky sexuální výchovy, které tvoří důležitou součást obecné výchovy mladé generace.

A. S. Makarenko připomínal, že sexuální výchova je obtížná jediné tehdy, „když se na ni díváme odděleně, když jí přikládáme příliš velký význam a odlišujeme ji od všech ostatních výchovných otázek“.¹ Jeho zásady pohlavní výchovy vycházejí z principu, že každý člověk po dosažení určitého věku musí žít pohlavním životem a že společenská morálka ukládá každému občanu určité závazky. Pohlavní život každého muže a ženy musí být v harmonickém poměru k rodině a k lásce. Společnost uznává takový sexuální život, který sleduje dva cíle: lidské štěstí a plnění i výchovu dětí. Správná pohlavní výchova, jako každá výchova lidské povahy, se uskutečňuje na každém kroku. „Proto výchova dítěte k poctivosti, pracovitosti, upřímnosti, přímosti, čistotnosti, pravdomluvnosti, účte k druhému člověku, jeho citům a zájmům, lásce k vlasti, věrnosti ideálům socialistické revoluce je zároveň i správnou pohlavní výchovou. Mezi těmito všeobecnými výchovnými metodami jsou takové, které mají k pohlavní výchově bližší vztah, i takové, které k ní mají vztah vzdálenější, ale všechny dohromady do značné míry určují i náš úspěch ve výchově příštího otce nebo matky, příštího muže nebo ženy.“² „Důležitým činitelem je celková výchova citu a lásky, která vytváří osobní a povahové rysy, jež nutně potřebuje kolektivní člověk, aby se mohl chovat mravně i v pohlavním životě. V tom-

¹ Makarenko. A. S.: *O výchově dětí v rodině*. Praha 1950, s. 73.

² Tamtéž, s. 75.

to směru působí příznivě správný režim v rodině, přiměřené zatížení dítěte starostmi, prací a sportem.³

Obecně platí, že do oblasti sexuální výchovy patří informace o fyziologii a hygieně pohlaví, vytváření správného vztahu k sexuálními otázkám, zejména aspekt morální a společenské odpovědnosti, a výchova správných postojů a návyků k usměrňování pohlavního pudu. Výzkumy K. Imielińskiho⁴ totiž ukázaly, že asi 50 % mládeže je poučeno o sexuálních otázkách před dvanáctým rokem, z toho však pouze 12,8 % rodiči, 9,9 % školou a zbytek z jiných zdrojů (z toho 44,5 % od kamarádů a kamarádek).

Složitost a mnohostrannost erotiky a sexu vyžadují složité, mnohostranný a citlivý přístup k sexuální výchově, aby bylo možno předcházet pozdějším sexuálními výstřelkům. Během dospívání si chlapci a děvčata osvojují typické sexuální role, které jsou závislé na kultuře a mravních normách. B. Russell připomíná, že když dospělí dělají se sexuálními otázkami tajnosti, nesmírně tím podporují přirozenou zvědavost mládeže. Proto doporučuje, aby se rodiče chovali „k pohlaví právě tak, jako ke každému jinému tématu“, aby odpovídali dětem na každou otázku a dávali jim právě tolik informací, kolik si děti přejí nebo kolik mohou pochopit. Dítě „nikdy nedospěje k pojmu necudnosti, neboť tento pojem závisí na přesvědčení, že o jistých tématech se nemá mluvit. Sexuální zvědavost, jako každá jiná, pomine, když je uspokojena. Proto chceme-li zabránit, aby mládež nebyla posedlá pohlavím, je rozhodně nejlepší říci jí o něm právě tolik, kolik si přejí vědět.“⁵

Pro lepší pochopení intimního života a pro pozdější sexuální život je významné přátelství dospívajících, protože právě v této době mladý člověk hledá někoho, kdo by ho pochopil, kdo by mu porozuměl. To je ona velká změna, kterou dětství ještě nezná. Přítel nebo přítelkyně se stává osobní hodnotou, k níž se vytváří zvláštní citový vztah bez jakékoli sobeckosti a zištnosti. Proto některá přátelství vytvořená v tomto období trvají po celý život a mají nesmírný vliv na duševní růst mladých lidí. Znakem takového přátelství je především vzájemná důvěra; vědomí toho, že nic nebude prozrazeno, je patrné to nejdůležitější, co mladí od přátelství vyžadují.

V otázkách výchovy k erotice a sexu má velký význam stud. Je mnoho hlasů, že stud se v moderní době jaksi vytrácí ze života mladých lidí. Stud velmi úzce souvisí s pohlavním pudem. Pocit sebejistoty, sebeuplatnění nebo méněcennosti je velmi subjektivní. i když je determinován normami platné morálky. Stud nelze spojovat pouze s oblastí sexu, ale právě zde je nejvýraznější.

V sexuální výchově má významné místo tzv. dívčí stud. Zvláště mladé dívky bez po-

třebných životních zkušeností, ale s teoretickými „vědomostmi“ o různých sexuálních „výkonech“ mohou někdy končit v partách s nevybíravými sexuálními vztahy. Dívka se v takové společnosti velmi rychle zbavuje studu a nakonec ho v sobě potlačí. Proto stud není zdaleka samoúčelný.⁶

Sexuální výchova je v mnoha zemích chápána jako součást celkové výchovy. Je nejen záležitostí rodičů, ale i školy. Například v Německé spolkové republice probíhá sexuální výchova ve školách podle atlasu, který má dvanáct kapitol, v nichž se mládež seznamuje s biologickými základy vývoje, pohlavím, ovulací a menses, vývojem embrya po souloží, těhotenství, porodem, Rh faktorem, dvojčaty, antikoncepcí, přerušením těhotenství, pohlavními chorobami a tělesnou hygienou. Na amerických univerzitách a kolejích jsou již od čtyřicátých let pořádány speciální kursy, v nichž se studentská mládež seznamuje se sexuálními otázkami v širších souvislostech. Obsahem kursů je poučení o přátelství, milování, cudnosti, výběru manžela, těhotenství, sňatku, šťastném manželství a dětech. Na některých školách začíná sexuální výchova již v šesté třídě a je orientována podle vznesených dotazů; opakuje se v devátém ročníku, kde je prohloubena o nové přednášky o sexuálních abnormalitách, o sexu mimo manželství, o pohlavních chorobách a psychologických nebezpečích promiskuity, o společenských názorech na sexualitu, o volbě partnera a o manželské odpovědnosti v rodině. Sexuální výchova ve Spojených státech vychází ze známého poznání, že děti dosahují pohlavní zralosti v různém věku — některé v deseti, jiné ve čtrnácti letech. Proto osnova výuky předpokládá, že látka se bude každé dva až tři roky opakovat.

Ve Švédsku byla již v roce 1967 schválena učebnice povinné sexuální výchovy *Samspel* (Souhra)⁷ pro všechny děti od 13 let. Popud k jejímu vydání dal *Celostátní svaz pro pohlavní výchovu* (RFSU), který si klade za cíl „vyvíjet činnost pro větší otevřenost a informovanost o pohlavních otázkách a o otázkách plánovaného rodičovství“. Pro tento účel má RFSU i vlastní kliniky a vyvíjí rozsáhlou činnost informační a vyučovací. Činnost těchto klinik zahrnuje různé typy preventivního poradenství, informací pomocí korespondence a poradenství v otázkách sexuálního soužití. Vlastní vyučování se zabývá hlavně tématem *Plánované rodičovství* a zahrnuje široký věkový rejstřík — od vyšších stupňů základní školy až po dospělě.

Autoři učebnice *Samspel* — kurátorka E. Sjöbergová, poradce svazového tajemníka K. Hansson, psychiatr T. Sjövall a gynekolog L. Engström — tvrdí, že účelem spisu je „posloužit jednak tím, že se jeho obsah stane základem pohlavní výchovy na vyšším stupni základní školy, na učňovských nebo odborných školách a gymnasiích, jednak tím, že

³ Tamtéž s. 79–80.

⁴ Imieliński, K.: *Psychologia Wychowawcza*. 1961, No 2, s. 163.

⁵ Russell, B.: *Manželství a mravnost*. Praha 1947, s. 64.

⁶ Vaněk, A.: *Příznaky krize manželské rodiny*. Praha 1971, s. 256–265.

⁷ Sjöberg, E. et al: *Samspel*. Stockholm 1969.

konvenčním způsobem způsobem informujeme z lidské by chtěli vědet, existují-li speciální léky pro sexuální problémy a situace... Odpověď zní: Ne. Léky, které by nám zaručeně pomohly z těchto problémů, neexistují.“

Stručný obsah kapitol:

1. Pohlavní funkce

V každém člověku existuje přirozený pohlavní pud, který má u různých jednotlivců nejstejnou intenzitu a je odvislý od věku i podmínek, v nichž žijeme. Již u dětí se setkáváme s určitým druhem sexuálního chování, které je přirozeným stupněm vývoje k sexuální dospělosti. Sexuální soužití mezi dvěma lidmi je výrazem vrhlých a přátelských vzájemných citů a musí být v rámci dobrého a upřímného poměru mezi partnery rozvíjeno a kultivováno.

2. Děti, ale až sami budeme chít

Plánovanému rodičovství je věnována zvýšená pozornost jak ze strany státu, tak ze strany různých zájmových organizací. Na volbu preventivních prostředků mají vliv jak tělesné, tak i citové faktory a o jejich použití se mají oba partneři předem dohodnout. Strach a stud z rozhovoru o těchto závažných otázkách mezi partnery není na místě. Samspel varovně připomíná, že „při zcela příležitostných sexuálních stycích je třeba nezapomenout chránit sama sebe“.

3. Preventivní způsoby

Kapitola uvádí všechny známé preventivní způsoby ochrany proti otěhotnění a jejich výhody i nevýhody.

Ve smyslu švédského zákona je sexuální styk dovolen od patnácti let, a proto je povolena interrupce mladým dívkám, které otěhotněly.

4. Souhra

„Kdy?

... Neexistují hotové názory, podle nichž by každý měl a mohl žít. Je nutno spoléhat na vlastní úsudek. Někteří mladí lidé cítí rozpaky... a ptají se jiných na radu...

Jestliže někdo cítí rozpaky, má-li či nemá-li začít sexuální poměr, bude líp, počká-li, až rozpaky a pochyby zmizí, nebo pokusí-li se zjistit jejich příčinu...

Ztroskotá-li sexuální poměr, jen zřídka lze adresovat výtky jedné straně. Zpravidla znamená sexuální poměr to, co oba lidé dokážou udělat jeden s druhým. Otázka nezní, zda „mám náladu“, zda „dostávám“ nebo jen „dávám“, nýbrž zda existuje radostná upřímná dvojedinnost, „my“ místo „já“ a „ty“... kombinace tělesných vlastností a pocitů pohody, společných zájmů a souhlasného do-

Samspel odráží situaci ve Švédsku, kde sexuální život je pojímán mnohem volněji než kdekoli jinde v Evropě. Důsledkem toho je i značný počet nemanželských dětí, jakoli otázky antikoncepce jsou, jak je výše patrné, součástí švédské sexuální výchovy. Švédská společnost to však bere jako skutečnost, která není příliš znepokojivá. Sexuální filmy, literatura, pořady v televizi, volná pornografická literatura jsou součástí této skutečnosti.

Pro člověka s rozvinutým smyslovým a citovým životem není sex pouze biologickou kategorií, nýbrž působí i na etiku tím, že vyvolává pocit potřeby krásy, dosažení hlubší podstaty a pochopení. Proto je velmi důležité rozlišovat mezi sexuálním aktem, který je výsledkem určité fyziologické, pudové potřeby, a sexuálním aktem, který je projevem lásky dvou lidí opačného pohlaví.

Samspel pomíjí, že především v rodině dochází k předávání návyků a k vytváření morálních norem, že děti si osvojují normy sociálního chování v závislosti na chování rodičů a na vztahu rodiny ke společnosti jako celku a na zpětném vztahu společnosti k rodině. Škola může zajistit poskytnout žákům solidní základ znalostí, nemůže však zajistit individuální přístup k jednotlivým dětem v tak citlivé a složité oblasti.⁸ Citová vazba dítěte na rodiče naopak zaručuje, že postupně poučování v oblasti sociální jako součást celkové výchovy bude dobře přijato.

Pohlavní výchova, jak ji koncipuje Samspel, vychází ze švédské skutečnosti, která je narmnoze charakteristická promiskuitou, narkomanii a „volnou láskou“. Z toho důvodu není vhodná k uplatnění v našich poměrech, v nichž má naše mládež zabezpečenou výchovu v koedukovaných třídách. Kladem této výchovy je tvorba sociálních vazeb, v nichž mizí falešné iluze a představy o zvláštnostech druhého pohlaví, zejména v období dospívání. Ve společném kolektivu chlapců a dívek se zjemňují vztahy hochů k dívkám. Společná výchova ve třídě je předobrazem budoucího kolektivu produktivní výroby a pracovního a sociálního zařazení vůbec. Obě pohlaví zpočátku neuvědoměle a později uvědoměle ukazují svůj přínos i specifičnost v pracovní výchově. Nedostatek koedukované výchovy a rychlejší biologický a mentální vývoj dívek vyžadují ze-

⁸ Sexuologický ústav v Praze provedl v Praze, Brně a Košicích výzkum 300 manželských dvojic po dvouletém manželství. Věk manželů se pohyboval mezi 22–25 lety. Z dotázaných považovalo 30% stupeň své informovanosti o sexuálních otázkách za dobrý a 20% bylo zcela nepoučených; 55% manželů a 44% manželek se považovalo za dobře poučené.

V naší anketě mezi mládeží ve věku od 15 do 28 let na otázku, kdo je poučil o intimních pro-

blémeh. uvedli chlapci toto pořadí: četba, televize, přítel, film, škola, rozhlas. Ani jeden neuvěděl své rodiče. Dívky odpověděly v tomto pořadí: četba, přítelkyně, rodiče (matka), škola, film, rozhlas, televize, sestra.

Průzkum u anglických dívek ve věku 18–29 let potvrdil, že s polovinou zkoumaných dívek rodiče nikdy nehovoreli o „věcech života“ (Průzkum listu The Sunday Times Magazine).

sílenou výchovnou činnost, která musí respektovat fakt, že vzájemné vztahy chlapců a dívek se mění a vyvíjejí.

Výchova k manželství a rodičovství v naší socialistické škole je koncipována ve třech etapách. V první etapě (od šesti do deseti let) je realizována v rámci čtení, věcného učení a vlastivědy. Smyslem poučení je pěstovat správný poměr k rodině, k jejím členům a zvláště k rodičům, naučit děti osobní hygieně a životasprávě. Děti mají pochopit rozdíly pohlaví, mají se seznámit s vývojem dítěte po narození a mají být varovány před stykem s neznámými lidmi. Druhá etapa (v jedenácti až dvanácti letech) dává — zvláště chlapcům a zvláště dívkám — poučení o pubertě, vysvětluje přirozenost zájmu o druhé pohlaví a ukazuje na nevhodnost vulgárnosti a cynismu ve vzájemných vztazích a v chování. Děti se seznámí se základními informacemi o pohlavním ústrojí a jeho fyziologii, o vývoji člověka před narozením a po narození, s významem mateřství a tělesné hygieny. Třetí etapa se týká 13–15leté mládeže: zvláště pro chlapce a zvláště pro dívky se vysvětluje přirozenost sexuálních potřeb člověka ve spojení s citovým životem a zdůrazňuje se odpovědnost v sociálních vztazích, podstata přátelství a lásky, důležitost odpovědné volby partnera a význam i podmínky manželského soužití. Mládež se seznamuje s problémy erotické fantazie, onanie, nebezpečí předčasného pohlavního styku a pohlavních nemocí. Závěrem je poučení o plánování rodiny, kontrole porodnosti a přerušném těhotenství.

I přes uvedené klady sexuální výchovy v československé škole se nám zdá, že učební osnovy málo respektují potřebu přiměřené a diferencované výchovy, např. výchovu ženy k mateřství a nutnost mužovy spoluúčasti při výchově dětí v rodině. Nadto jsme přesvědčeni, že výchova k manželství a rodičovství by měla být prohlubována na školách druhého cyklu a speciální formy by měly být zavedeny i na školách vysokých.

Antonín Vaněk

Alvin W. Gouldner: The Coming Crisis of Western Sociology (Nadcházející krize západní sociologie)

New York, London, Inc. Basic Books, 1970.

A. Gouldner patří k těm americkým sociologům, o nichž se u nás v období překotného a mnoha nedostatků poznamenaného vývoje československé sociologie psalo velmi málo. Byla to určitě chyba, poněvadž A. Gouldner je jedním z velmi významných a pozoruhodných soudobých amerických sociologů a jeho dílo má větší hodnotu a význam než práce jiných amerických sociologů, kteří byli u nás mnohdy přehnaně a nekriticky přejímáni a vychvalováni. Recenzovaná kniha, byť rozsahem největší, není první ani jedinou prací A. Gouldnera. Již dříve vydal práce týkající se vzorů průmyslové byrokracie a jako editor uspořádal a vydal několik zajímavých titulů. Z jeho menších studií jsou

obsahově závažné především *Anti-Minotaur — Myth of Value—free Sociology*, z roku 1968 pak velmi cenná a závažná stať *Sociolog as Partisan*. Gouldner kromě těchto prací vydal také knihu o Platónovi, kterou nyní v recenzované práci označuje za první část velkého plánovitěho celku, jenž se má zabývat sociálním původem západních sociálních teorií. Kniha o nadcházející krizi západní sociologie je chápána jako pokračování tohoto záměru a pak mají, jak autor uvádí, následovat dva díly o vztahu romantismu devatenáctého století k sociální teorii. V současné době je Gouldner profesorem na Washingtonské universitě v St. Louis.

Gouldnerova kniha byla již před vydáním velice propagována v odborných časopisech jako kniha desetiletí, jako nejvýznamnější práce po Millsové *Sociologické imaginaci*. Můžeme přiznat, že v rámci americké sociologie je to skutečně nejvýznamnější kniha o americké sociologii v poslední době a že je v určitém smyslu pokračováním a rozvinutím Millsových kritických stanovisek. Gouldnerova práce je velmi rozsáhlá, má cca 530 stran a zahrnuje velké množství problémů. Formálně je rozvržena do čtyř částí a tyto části jsou opět členěny na kapitoly, jichž je celkem 13. Vzhledem k tomu, že Gouldnerova práce je velmi rozsáhlá a dotýká se mnoha problémů, je nutné i v širší recenzi soustředit se jen na některé, zvláště pak na ty, které jsou důležité z hlediska marxistického pojetí sociologie. Kdybychom chtěli stručně vyjádřit, čím se Gouldnerova práce zabývá především, nebo čím především je, pak můžeme říci, že je pokusem o kritickou sociologii sociologie. Je kritikou a také i sebekritikou americké sociologie. Z hlediska proporcí pak jádro kritiky je zaměřeno na strukturální functionalismus T. Parsonse.

Gouldner má pro splnění svých základních kritických cílů řadu předpokladů. Je americkým sociologem, zná dobře vývoj americké sociologie a její hlavní představitele, má také osobní předpoklady, například i určitou filosofickou erudici a filosofickou kvalifikaci. Kritiku orientuje na vnitřní metodologické a teoretické předpoklady a východiska, na vnitřní rozpory a nedůslednosti strukturalismu a současně se snaží i o sociální a třídní zakotvení své kritiky, což je v americké sociologii i nadále zvláštností a výjimkou.

Podle Gouldnera nyní američtí sociologové teoretizují za zvuku pušek (má na mysli americkou válku ve Vietnamu). A právě tento kontext sociálních rozporů a konfliktů je rámcem, v němž rozvíjí Gouldner svou koncepci krize západní sociologie. Není možné oddělit kritiku společnosti od kritiky sociálních teorií. Slabinou soudobých radikalizujících tendencí a hnutí v USA je právě odtržení teorie a praxe. Gouldner dokonce mluví o teoretické apatii amerických radikálů. Ta je ovšem podmíněna také averzí vůči sociologii, která se stala součástí masové kultury. Znalosti marxismu jsou u radikálních směrů velmi nedostatečné. Vzniká tak velká roztržka mezi novou, objevující se strukturou

pocitů a starým jazykem nebo starou teorií. Gouldner se domnívá, že oprávněná kritika americké akademické sociologie nesmí zakrýt fakt, že sama sociologie může produkovat jak radikály, tak konzervativce, že sama sociologie v sobě skrývá vnitřně rozporné potence. Sociologie prý přes všechny tendence k obhajování statu quo a ke konzervatismu může rovněž za určitých podmínek rozvinout radikalizující tendence. Sociologie má dialektický charakter a obsahuje jak možné konzervativní, tak i radikální dimenze. Gouldner chce osvobozující a radikální element sociologie vymanit z převládající konzervativní struktury a to je mimo jiné jeden z hlavních úkolů jeho kritiky. Kritika se ovšem nemůže zaměřovat jen na validitu a fakticitu té či oné sociologické teorie, nýbrž se musí ptát, jaké jsou politické a sociální důsledky určitého intelektuálního systému. Otázka zní: Potlačuje či osvobozuje určitá koncepce člověka? Omezovat hodnocení určité sociologické koncepce na čistě technická kritéria je podle Gouldnera morální kretenismus. Uvolnit osvobozující potenciál z převládající konzervativní struktury americké akademické sociologie vyžaduje nejen výzkum, ale i jednání a kriticismus, snahu změnit svět i společenskou vědu. Kritika společnosti není možná bez kritiky společenské vědy, která je její etablovanou a institucionalizovanou součástí. Kritika sociologie bude povrchní, nebude-li sociologie zkoumána jako vadný produkt vadné společnosti. Nutnost kritiky sociologie znamená nutnost kritiky hlavních převládajících teorií a teoretiků. Tim je strukturální funkcionalismus a jeho hlavní představitel v USA T. Parsons. Podmínkou úspěšné kritiky americké sociologie a americké společnosti je nutnost vzdát se určitého základního předsudku sociologů. Tento předsudek spočívá v mínění, že existují dvě skupiny lidí — laici, kteří jednají na základě zájmů a potřeb, a odborníci—sociologové, kteří se řídí jen požadavky logiky a rozumu. To považuje Gouldner za předsudek a za určitou ideologii malé skupiny lidí — sociologů. Kritizovat sociologii a chtít znát, co sociologie je, znamená kritizovat nejlubší předpoklady o člověku a společnosti. Každá sociální teorie má své politické důsledky a je současně také osobní teorií autora, který je společensky situován a zařazen. Z tohoto hlediska je každá sociologie ideologií a ideologizuje společenskou skutečnost. Tato skutečnost je podle Gouldnera nejpříjemněji manifestována v tom směru, který nejvíce proklamuje profesionalizaci a intelektuální autonomii sociologie vůči společnosti, ve směru, který reprezentuje nejvýrazněji T. Parsons. To platí jak pro jeho dřívější spisy, tak i pro publikace z poslední doby. Gouldner se odvolává na knihu *Americká sociologie*, kterou uspořádal Parsons, a vyslovuje podiv, jak tato kniha, která vychází v době velkých a ostrých konfliktů mezi černochoy a zastánci rasové diskriminace, v době silného odporu proti válce ve Vietnamu, může s takovou samozřejmostí ignorovat tyto skutečnosti a předkládat koncepci, která je podle Gould-

nera blahopřejnou oslavou americké skutečnosti. Zde je znovu používána optika, kterou Gouldner ilustruje takto: Sklenice naplněná do poloviny může být označena jako napůl plná, nebo z poloviny prázdná. Americká sociologie označuje americkou společnost podobně. Američtí černoši jsou pak ve výběru dat označováni z jedné třetiny za střední třídu a nikoli, jak to odpovídá skutečnosti, za třídu ze dvou třetin patřící k nejhudším.

V dané souvislosti pak Gouldner rozvíjí své velmi závažné úvahy o vztazích mezi metodologií a ideologií. Na rozdíl od některých našich sociologů, kteří v té či oné míře modelovali a chtěli modelovat sociologii podle vzoru přírodních věd, a tím dosáhnout údajné exaktnosti a vědeckosti, Gouldner soudí, že toto pojetí sociologie směřuje k bezmyšlenkovitému prodeji informací na úkor lidské důstojnosti. Gouldner nevěří tvrzení, že metodologie je čistá technologie, naprosto nesouvisející s ideologií. Jednoznačně prohlašuje, že metodologie je smíšená s ideologií, s ideologickými předpoklady o tom, co je společnost, kdo je sociolog. Přesvědčení, že činnost specialisty je nezávislá na jeho osobním životě, nebo že jeho život nemůže mít hluboké důsledky pro jeho odbornou práci, označuje Gouldner za fantazii. Takové názory vyúsňují v ideologii politického liberalismu, který hledá léky pro nedostatky společnosti, aniž vidí jejich hlavní příčiny. Tento politický liberalismus nachází svůj výraz v převládajících směrech americké sociologie a je doplňován konvenční profesionální sociologickou ideologií o autonomii vědy.

V další kapitole své práce rozvíjí Gouldner zajímavě, i když v mnoha ohledech diskusní úvahy o souvislosti rozvoje americké sociologie s takzvanou utilitární kulturou. Utilitarismus nechápe jen ve smyslu technické filosofie, ale jako část populární každodenní kultury střední třídy. Západní akademická sociologie i marxismus prý byly a jsou do určité míry odpovědí na utilitární kulturu a filosofii. Další problémy před americkou sociologií vyvstaly se vznikem takzvané fáze „státu blahobytu“, kdy dochází nejen k přesunu od standardu individuální užitečnosti k užitečnosti kolektivní, ale také ke zvýšení role státu jako nástroje kontroly užitečnosti či neužitečnosti lidí. Velká teorie T. Parsonse je vlastně odpovědí na výzvu k transformaci utilitární kultury v souvislosti s etapou takzvaného „státu blahobytu“. Její funkcí není proto výzkum či poskytování informací, ale vytvoření nové orientace, která by měla utišující efekt na úzkosti, jež vznikají v nové fázi vývoje kapitalismu. Jejím úkolem je redukovat disonance, dávat novou konstituci této společnosti a zajišťovat mu řád, který je oťresen. Jádrem kritických přístupů A. Gouldnera ve druhé části jeho knihy je analýza funkce velké teorie a stanovisko k velké sociální krizi americké společnosti. Dříve než přistupuje k této zajímavé a podnětné analýze, dělá však určitý exkurs do dějin sociologie a nastiňuje periodizaci vývoje západní sociologie. Dělí jej do čtyř etap: 1. sociologický pozitivismus (Saint-Simon, Comte); 2. marxismus; 3. klasická

sociologie, jejíž tendenci je snaha překlenout pozitivismus a marxismus nebo najít třetí cestu (M. Weber, E. Durkheim a V. Pareto); 4. Parsonsův strukturální funkcionalismus.

V historickém přehledu podává Gouldner řadu zajímavých úvah a myšlenek, zvláště o povaze pozitivismu a o souvislosti moderního funkcionalismu se starým pozitivismem comtovského ražení. Zde zvláště poukazuje na souvislost s ústřední myšlenkou pozitivistické sociologie — s důrazem na „pozitivní“ funkci institucí a hodnot. Společným rysem moderního funkcionalismu parsonsového ražení a comtovského pojetí sociologie je i eliminace politické ekonomie ze sociální analýzy, uznání předpokladu, že společenský řád může být analyzován a pochopen bez zájmu o ekonomické problémy společnosti. Sociologie comtovská i Parsonsova věří, že sociální řád spočívá na mimoekonomických základech. Ekonomický základ společnosti je nekriticky ponechán bez analýzy jako bezkonfliktní a bezproblémový. Důraz se klade na hodnotové a morální zdroje společenského řádu a konsensu. Vůbec je třeba zaznamenat, že Gouldner v této kapitole historického zaměření podává nejen charakteristiku shodných rysů comtovské sociologie a parsonsového funkcionalismu, ale i analýzu obecných rysů každé funkcionální sociologie — důraz na činitele společenského řádu, oekonomizování sociální problematiky, pozitivní funkce institucí, morálních a hodnotových vzorů, ztráta historického smyslu a historické imaginace, společný požadavek objektivitu, který zastírá neschopnost sociální teorie hluboce analyzovat daný společenský řád a jeho vnitřní konflikty a rozpory. Funkcionalismus je tak sociologickou koncepcí, netradičním způsobem obhajující existující sociální uspořádání proti kritice, která tvrdí, že je založeno na moci nebo síle. Z hlediska funkcionalismu, soudí Gouldner, je možné tvrdit, že i když daný řád není užitečný ekonomicky (protože je rozporný a vyvolává konflikty, jež vyplývají ze sociální nerovnosti daného řádu), může být alespoň společensky funkční.

V historickém exkursu se Gouldner dotýká také marxismu a jeho pojetí a tvrdí, že Marx odmítá kalkulující utilitarismus, ale zdůrazňuje nekalkulativní morální utilitarismus. Dá se říci, že Gouldner je vůbec v celé své knize nejslabší v argumentaci i kritice tam, kde se dotýká marxismu. O tom se zmíníme ještě později. Výstižnější je tam, kde se snaží ukázat vnitřní smysl tří fází vývoje akademické, tj. nemarxistické sociologie. Sociologický pozitivismus comtovského ražení byl reakcí akademické sociologie na utopický socialismus, klasická sociologie je akademickou sociologií odpovídající vzestupu marxismu a socialismu a jeho následujícímu vývoji v reformismus a revizionismus. Parsonsovský strukturální funkcionalismus odpovídá podle Gouldnera období, kdy komunisté uchopili moc, kdy marxismus se stal státní filosofií a kdy se socialismus stal státní mocí v řadě zemí Evropy a Asie.

Parsonsovský strukturalismus je klasickým dědicem comtovského pozitivismu a současně

začal svou dráhu synkretismem spirituálních složek německého romantismu s francouzskou tradicí funkcionální teorie. Ve svých počátcích Parsons pod vlivem M. Webera preferoval pojetí morálních hodnot jako zdrojů energie sociálního jednání, ale později stále více zdůrazňoval durkheimovské pojetí morálních hodnot jako zdrojů sociálního řádu. Při kritice Parsonsova strukturalismu Gouldner na rozdíl od většiny jeho nemarxistických kolegů dospívá k závěru o společenské a i třídní podmíněnosti Parsonsovy sociologie. Umísťuje ji do kontextu velké krize třicátých let — to je první fáze Parsonsova intelektuálního vývoje a tvorby; druhá etapa je spojena s obdobím určité stability „státu blahobytu“ v USA.

V první etapě svého vývoje v předválečném období kladl Parsons důraz na aktivní roli morálních hodnot, to byl voluntaristický element v jeho díle, v druhém období klade stále větší důraz na akomodaci, integraci a jiné podobné mechanismy a méně již si všímá vůle a aktivity osob. Parsonsova syntéza vyrůstá podle Gouldnerových slov „z hluboké krize buržoazní společnosti“. Je zakotvena v americké společnosti, ale současně má širší dosah, poněvadž parsonsová éra odráží obecnou americko-evropskou krizi mezinárodní buržoazie. Zvláště zajímavé jsou v této souvislosti Gouldnerovy úvahy, jimiž vysvětluje nutnost abstraktního a neempirického rázu Parsonsovy koncepce. Parsonsovi nešlo a nemohlo jít v daném kontextu hluboké krize buržoazní společnosti v USA i v Evropě o jednotlivé konkrétní otázky společenské chudoby, bídy, nezaměstnanosti, rasy apod. Parsons zaměřil svou pozornost na soudobou krizi v její hloubce a v jejích základech a vyjádřil ji obecně teoreticky jako problém udržování řádu. Podle Gouldnera hovořit o „problému společenského řádu je způsob konzervativce jak mluvit o situaci, kdy etablovaná elita není schopna vládnout tradičním způsobem a hlavní instituce jsou v krizi“ (s. 146). Nedostatkem Parsonse proto není neschopnost analyzovat současně důležité otázky, nýbrž přístup k těmto problémům z pozice amerického optimismu. Zde si Gouldner klade logickou otázku: Jak je možné, že Parsons, který prožil a osobně viděl podstatu krize své vlastní společnosti, zůstal optimistou? Odpovídá poukazem na Parsonsovo osobní sociálně třídní zařazení. Parsonsův optimismus je optimismus těch, jejichž úspěch v systému byl základní osobní skutečností a pro něž selhání tohoto systému bylo jen odchylkou, a tudíž nebylo zcela reálné pro jejich osobní život. Gouldner tedy umísťuje Parsonse do určitých sociálně třídních souvislostí a při sledování jeho studií a akademické dráhy také do souvislosti americké oficiální vysokoškolské hierarchie. Poukazuje na otevřeně konzervativní zaměření paretovského kroužku či semináře již ve třicátých letech na Harvardské universitě. Zájem o evropské sociology druhého období (zvláště o Pareta), kteří reagovali na úspěch marxismu a socialistického hnutí, svědčí o tom, že první kroky americké sociologie na cestě k širšímu pochopení krize amerického a evropského kapita-

lismu se rozvíjejí na politicky konzervativní, antimarxistické základně. Podle Gouldnera je zřejmé, že Parsons vždy lépe znal Marxovy kritiky než Marxe samotného. Jeho činnost byla vždy částí americké odpovědi na marxismus. Je to americká alternativa proti marxismu.

Jádro Gouldnerovy analýzy Parsonsovy koncepce a jeho osobního i teoretického vývoje je podáno v části II, jež nese název *Svět Talcotta Parsonse* a zahrnuje kapitoly 5–8. Z velké řady cenných, hlubokých a velmi kritických myšlenek autora lze vyjmout skutečně jen některé. Gouldner hodnotí Parsonsovu orientaci v kontextu společenské situace USA i v kontextu jeho osobního a teoretického vývoje. Charakterizuje ji jako snahu zobecnit antimarxovskou kritiku a překonat determinismus a pesimismus ve vztahu k možnostem kapitalismu. V tomto základním rámci své teoretické aktivity Parsons zdůrazňuje klíčový význam hodnot a cílů pro jednání lidí, nikdy se však neptá, či cíle a hodnoty to jsou. Jeho důraz na socializaci v podstatě předpokládá, že člověk je bytostí, která spíše hodnoty přijímá a přenáší, než je tvoří. Zvláště udivujícím rysem Parsonsových prací je ignorování základních neduhů a rozporů kapitalistické společnosti. Již jeho první velká práce *Struktura sociálního jednání* z předválečného období ostentativně ignoruje problém chudoby a bídy, ačkoli byla psána v době, kdy Parsons sám zažil v americké společnosti fakt nezaměstnanosti, front na chleba, ba i hlad. Není to strádání jednotlivců ve společnosti, které zajímá Parsonse, nýbrž z toho vyplývající ohrožení existující kultury. Jeho koncepce je konzervativní odpovědí na společenskou krizi.

Nápadným rysem Parsonsova teoretického díla je výrazná snaha po vytváření pojmů, snaha po konceptualizaci a temný, zmatený styl. Parsons je příslověčně znám jako autor složitého a obskurního stylu. Gouldner to vysvětluje jeho příslušností k vyšší akademické hierarchii v Harvardu. Parsons prý vlastně není sociologický teoretik, ale spíše velký metafyzik soudobé sociologie. Parsons vytváří konceptuální schéma, aby dal kapitalistickému světu, postiženému krizí, jednotu. Dává svět dohromady. Proto jeho pojmy spíše skutečnost zakrývají, než aby přispívaly k jejímu odhalení. Proto také Parsons nevidí ve společnosti chudobu, nedostatek; to prý vůbec nemá vliv na jednání individuí. Parsonsovo hledání řádu je druhem ideologie, jejíž funkcí je zachování existujících privilegií. Současně se jeho koncepce vydává za nestranickou, protože se může odvolávat na společný zájem privilegovaných i diskriminovaných, kterým jsou oficiální hodnoty vnucovány.

Rozhodně nelze o Parsonsovi říci, že by ignoroval nebo podceňoval náboženství. Naopak, jeho důraz na integrativní roli hodnot a morálních prvků vede k vysokému hodnocení náboženství. To ostatně vyplývá z toho, že — podle Gouldnera, který v dané souvislosti používá marxistických kategorií základny a nadstavby — Parsons klade důraz na prvky kultury, a tak vychází z primátu nadstavbo-

vých složek. Gouldner tvrdí, že podle provedených výzkumů přívrženci funkcionalismu navštěvují více kostely a jsou více nakloněni náboženství než ostatní. Také mezi sociology-funkcionalisty je nejvíce těch, kteří sami buď původně studovali, nebo chtěli studovat teologii, nebo ještě dnes připisují velký význam náboženským hodnotám. Funkcionalisté chápou společnost jako něco posvátného a jdou tak daleko, že do sféry posvátného zařazují i vědu. Funkcionální sociologie tak slouží jako spojovací článek mezi člověkem a posvátnou, transcendentní mocí společnosti.

Základní nedostatky Parsonsova funkcionalismu se projevují i v jeho analýze moci a bohatství. Parsons v podstatě sledává svou, tj. americkou kapitalistickou společnost dobru — nejlepší ze všech světů. Realitu bohatství a moci absorbuje do morálky a soustřeďuje pozornost jen na ty stránky skutečnosti, které jsou v souladu s hodnotovým a morálním řádem. Ignoruje souvislosti mezi všeobecným volebním právem a bohatstvím. Moc ho zajímá, jen je-li morálně sankcionována, za normální jev považuje jen ty případy využití moci, kdy je ospravedlněna a legitimována. Bohatí jsou mimo Parsonsovu pozornost. O tom, jakou moc má bohatství v USA, nechce Parsons nic vědět, ačkoli Gouldner sám o tom podává mnoho důkazů. Dalším nápadným недостатkem Parsonsových analýz je žádná nebo jen povrchní pozornost věnovaná klíčovému problému vlastnictví. Parsons v podstatě interpretuje vlastnictví v rámci teorie rolí, úplně ignoruje vlastnictví jako moc nad prací druhých a nad výsledky jejich práce. Totálně podceňuje vliv bohatství a vlastnictví na moc v USA.

Závěrem druhé části kritické analýzy světa T. Parsonse Gouldner znovu uvádí své úvahy tvrzením, že funkcionalní sociologie a především T. Parsons předkládají konzervativní ideologii, jejímž úkolem je pomáhat udržovat status quo kapitalistické společnosti. Současné funkcionalní sociologie dokazuje svou neschopnost kritiky hlavních institucí velké společnosti, tj. americké společnosti.

Není proto podle Gouldnera vůbec divné, že v poslední době je sociologický funkcionalismus jako hlavní oficiální směr buržoazní sociologie v krizi. Je to současně krize americké akademické sociologie. Není schopna se plně přizpůsobit nové realitě toho, čemu se říká stát blahobytu. Druhý příznak krize akademické sociologie a funkcionalismu zvláště vidí Gouldner v tom, že funkcionalismus se obrací k marxismu, což prý lze vidět zvláště u Smelsera a W. E. Moora. Tito sociologové jsou výrazem tendence potenciálního vývoje k jakémusi levému parsonsovství. Dalším výrazem krize americké akademické sociologie, a zvláště pak funkcionalismu, je vznik nových teorií v americké sociologii. Gouldner si zvláště všímá koncepcí a přínosu I. Goffmana a jeho sociální dramaturgie a dále pak svérázné koncepce Harolda Garfinkela — jeho etnometodologie. Toto vše však Gouldner v podstatě analyzuje jen na okraji svých základních teoretických zájmů. Okrajově a povrchně analyzuje i marxismus a jeho domně-

lou krizi — do krize soudobé sociologie zařazuje totiž i krizi v rámci marxismu.

Poslední, závěrečná část Gouldnerovy práce je věnována pokusu o návrh vlastního pojetí sociologie. Je to kapitola pojednávající o sociologii sociologie nebo v Gouldnerově terminologii o reflexivní sociologii. Ta se zabývá otázkou, čím sociologové chtějí být a čím ve skutečnosti jsou. Jejím historickým posláním je proniknout hluboce do života sociologa a transformovat jej, obohatit jej novou vnímavostí a pozvednout sociologovo sebevědomí na vyšší historickou úroveň. Reflexivní sociologie je a má být radikální sociologie. Sociologické poznání světa nemůže být dosaženo bez pochopení poznání sociologa samého, jeho pozice ve světě a bez souvislosti s jeho snahou svět změnit. Radikální sociologie je to proto, že chce měnit jak svět, v němž sociolog žije, tak i jeho vlastní vnitřní svět. Historickým posláním reflexivní sociologie je transcendentovat současný stav sociologie. V nové sociologii nestačí jen vést výzkum, je nutná nová praxe, jež změní osobnost sociologa. Nestačí usilovat jen o informace a rozvíjení metod a technik poznání. Je nutno být vázán k určitým hodnotám, odmítnout oddělení subjektu a objektu zkoumání (sociologie prostá hodnocení je nemožná). Gouldner uznává, že vázanost k hodnotám nese sebou určité nebezpečí jednostrannosti, volí však raději toto riziko hodnotící a angažované sociologie. Je si vědom toho, že ideologie může být osvobozující, nebo potlačující, že může zvýšit uvědomění, nebo mu zabránit. Sociologie nesmí říkat jen ne, musí pozitivně formulovat svůj program nové společnosti nebo nové utopie. Neboť nelze vytvořit novou sociologii, která by byla východiskem z její nadcházející a probíhající krize, pokud není učiněn pokus o novou praxi.

Práce A. Gouldnera patří skutečně mezi významné práce z posledního desetiletí vývoje americké sociologie a nemarxistické světové sociologie vůbec. Je cenným obrazem americké sociologie a pokusem o její hlubokou kritiku. Tato kritika je přesvědčivá, protože nejen poukazuje na imanentní rozpory a nedůslednosti akademické sociologie, ale snaží se ukázat i její společenské a třídní kořeny, lokalizuje ji historicky a sociálně. Cenná je zvláště hluboká a přesvědčivá kritika světa T. Parsonse, odhalení konzervativního, prokapitalistického rázu jeho koncepce, jejího základního antimarxistického zaměření. Gouldnerova práce je významným a cenným příspěvkem v řadě kritických a sebekritických analýz americké sociologie, jak ji zahájil C. W. Mills a jeho následovníci a pokračovatelé, kteří usilují o nové, demokratické a humanizující pojetí kritické a radikální sociologie.

Práce A. Gouldnera má také velmi typické nedostatky, jež jsou charakteristické pro ty americké demokratické a kriticky orientované sociology, kteří sami vyšli nebo sami původně patřili k americké akademické sociologii. Ani

nejlepší představitelé této linie se nemohou oprostít od řady iluzí, předsudků a pověr svého akademického prostředí i své společnosti. To se projevuje ve vztahu k marxismu. Přes všechnu často naprosto upřímnou a nespornou snahu přiblížit se marxismu, čerpat a přebírat z něho, mají ti to sociologové řadu povrchních, nepřesných a nesprávných představ o marxismu. To se projevuje v Gouldnerových příležitostných poznámkách o marxismu, v jeho nezdůvodněné kritice sociologie v Sovětském svazu a socialistických zemích i v jeho tvrzení o domnělé krizi marxismu jako součásti krize akademické sociologie vůbec. Nedůslednosti se u něho projevují také tam, kde se snaží vystihnout obecné rysy jakéhokoli funkcionalismu a kde konkrétní a přesvědčivou analýzu Parsonsova strukturalismu — jak je zakotven ve skutečnosti kapitalistické společnosti — zaměňuje abstraktními nehistorickými úvahami o tom, že funkcionalismus se hodí pro každou společnost, a tím i pro socialistickou společnost, která prý také usiluje o zachování řádu a hledá jen integrující a pozitivní funkce hodnot a norem. Tím Gouldner popírá revoluční podstatu socialistické společnosti a její revoluční cíle, které jí umožňují chápat danou etapu jako historicky přechodnou a historicky nedokonalou, ale současně schopnou přechodu k vyšší a rozvinutější fázi.

Dalším závažným a typickým nedostatkem Gouldnera a jemu podobných je abstraktnost a nekonkrétnost pozitivních návrhů na vybudování nové sociologie a nové praxe. Jaké sociální a třídní síly mohou být nositelem nové praxe? Komu, kterým konkrétním třídám a společenským skupinám straní Gouldner? Pro jaké konkrétní hodnoty a závazky jsou on a jeho přátelé ochotni se angažovat? Tak, jak se Gouldner blíží, a to váhavě a nedůsledně, s chybami a předsudky k marxismu v oblasti teorie, tak se jen abstraktně a velmi mlhavě blíží k formulování přesného a jasného návrhu politické aktivity konkrétních společenských sil a tříd v soudobé americké kapitalistické společnosti. On a jemu podobní sociologové jsou silní v kritice nedostatků oficiální akademické sociologie, a zvláště pak Parsonsova funkcionalismu. Nepřešli však ještě k radikální a třídně a sociálně zakotvené kritice své vlastní společnosti, a tím také ne k tomu, aby jasně a přesně řekli, kterým třídám americké společnosti chce sloužit jejich demokraticky a humanisticky orientovaná sociologie. Bude asi záležet na dalším vývoji jak americké sociologie, tak i americké společnosti, zda budou s to a ochotni učinit ještě další krok, který je nezbytný pro prohloubení a zvědečnění jejich teoretického stanoviska a pro konkretizaci a ujasnění jejich politických programů. Kniha A. Gouldnera je jen jedním z možných a skutečně cenných kroků na cestě k takovému cíli.

Eduard Urbánek

K sedmdesátinám profesora Ludvíka Svobody

L. Svoboda patří od studentských let k těm intelektuálům, kteří se jednoznačně orientovali na sovětskou kulturu, na sovětské marxistické myšlení, zejména na marxisticko-leninskou filosofii. Ve dvacátých a zvláště pak ve třicátých letech patřil ke kulturní avantgardě, která se vřadila do celkového proudu tehdejšího kulturně politického úsilí komunistické strany. Nejbliže měl L. Svoboda k B. Václavkovi, o šest let staršímu, s nímž také nejlépe spolupracoval.

L. Svoboda, vzděláním klasický filolog a erudici filosof, po způsobu Václavkově usilující o vědeckou metodu poznání, znal význam přesného pojmu. Stejně jako jeho druzi z marxistické předválečné levice viděl v pravdivém stranickém poznání třídně rozdělené společnosti a jejího duchovního života revoluční zbran. Odtud pramenil také jeho zájem o filosofii ruské revoluce, o její myšlenkové a sociální zdroje.

Koncem dvacátých let se L. Svoboda seznámil s Leninovým *Materialismem a empiriokriticismem*. V roce 1930 navštívil Sovětský svaz. Odtud si odnesl nejen prožitek osobního svědectví úsilí sovětské společnosti o realizaci jednoty teorie a praxe, ale také bezprostřední poznání pohybu tehdejšího sovětského myšlení. Ještě v roce 1930 napsal řadu článků o sovětské filosofii. Od té doby pravidelně seznamoval českou veřejnost, především pokrokové intelektuály, s diskusemi, které v Sovětském svazu probíhaly v oblasti filosofie, kultury a literatury. V roce 1932 psal na pokračování pro kladenskou *Naši cestu* o základech dialektického materialismu. Řadu příležitostných studií o sovětské filosofii zpracovával ve spise *Filosofie v SSSR*, který vydal v r. 1936. Jako první se v něm pokusil o periodizaci sovětské filosofie od Říjnové revoluce.

V roce 1933 vyšel v překladu L. Svobody Leninův *Materialismus a empiriokriticismus*. Práce na překladu tohoto díla (stejně jako později na překladu Leninových *Filosofických sešitů* — vyšly v roce 1953) byla zároveň i vlastní filosofickou tvorbou a znamenala ústrojnou integraci marxismu leninské epochy ve filosofii do tradice českého pokrokového a marxistického myšlení a české filosofie.

L. Svoboda se vyznačuje silným smyslem pro národní myšlenkovou kontinuitu a schopností spoluvytvářet v ní — v celé historické etapě od vzniku sovětského státu a Komu-

nistické strany Československa — tradici marxistickou, a to nejen v pohybu myšlení, ale ve spojení s internacionálně chápanou praxí prvního socialistického státu světa. V této činnosti L. Svobody není přerývů.

Po druhé světové válce L. Svoboda dále pokračoval ve své filosofické práci už jako vysokoškolský profesor (v roce 1946 byl povolán na Universitu Karlovu do Prahy). Byl nejen výborným pedagogem, ale i propagátorem marxisticko-leninské filosofie a sovětského myšlení, důsledným zastáncem jednoty revoluční teorie a revoluční praxe jako předpokladu živého pohybu obou a nesmiřitelným odpůrcem revizionismu. Ti, kdo poznali L. Svobodu v době jeho působení na Karlově universitě a jako posluchači sledovali jeho výklady složitých filosofických problémů, nezapomenou, jak logické, hluboké a současně srozumitelné a přesvědčivé byly jeho vývody a argumenty, vedené z marxistických pozic a vycházející z leninské společenské praxe.

Pro L. Svobodu je typická širší zájmy, které plynou z hlubokého pochopení významu filosofie pro život společnosti i jednotlivce ve všech ohledech, zejména pak pro kulturu a umění. Tím více si také uvědomuje nebezpečí, které neustále marxisticko-leninské filosofii hrozí v rámci její vlastní „specializace“ ústící do filosofování katedrového, vzdáleného životu a tedy nepotřebného.

Široký kulturní záběr, pochopení myšlení jako součásti a nástroje konkrétního přetváření světa nemůže neklást před filosofa problém zprostředkování mezi myšlenkou, filosofií a společenskou realitou. Tím spíše, že L. Svoboda nechápe filosofii v úzkém smyslu toho slova, ale přes historický materialismus se orientuje na sociologii. Ke konkrétním sociologickým problémům se dostává zejména přes sociologii kultury a umění. Vykládá jednak Václavkovy pokusy o konstituování marxistické sociologie umění jako základu uměnovědy a literární a umělecké kritiky vůbec, jednak tvořivě uplatňuje zájem marxistického filosofa o filosofickou fundamentaci sociologie. Jako marxista je proti redukci společenského pohybu i pohybu myšlení na jeho projev, zároveň je mu jev projevem hlubších vrstev společenského pohybu, s nímž je myšlení nerozlučně spjato. „Jev“ tedy není možno ponechat stranou. Poznání smysluplnosti marxisticko-leninské filosofie pro revoluční společenský pohyb v jednotě podstaty a jevu, ontologie a gnoseologie, je u něho také zdrojem hlubokého smyslu pro dialektiku jejich pohybu.

Svobodovo systematické úsilí uplatňovat při

zkoumání společenských jevů historicko-materialistickou, tedy dialektickou metodu chrání marxistickou sociologií proti nebezpečí absolutizace jevových stránek společenského pohybu bez ohledu na jeho ontologii. Marxistická filosofická fundamentace sociologie jako vědy je zbraní proti pozitivistickému nebezpečí, ale stejně tak proti spekulativnosti, prázdné abstraktnosti a nekritickému přejímání teoretických postulátů a kategorií nemarxistické společenské vědy. Tato neustálá péče o zachování a rozvíjení skutečně marxisticko-leninské filosofie znamená pro sociologii zároveň teoreticko-metodologické východisko.

L. Svoboda představuje svým dílem i svou osobností vzácnou kontinuitu své generace, zaujaté Velkou říjnovou socialistickou revolucí, která pracovala pro pochopení revolučních změn v SSSR od samého začátku své životní dráhy až do současné doby. Zároveň je představitelem -- nebo spíše proto je představitelem -- kontinuity českého pokrokového myšlení a jeho logického vyústění v marxismus-leninismus. Tyto charakteristické rysy vědce, filosofa, pedagoga, komunisty a charakterního člověka učinily z L. Svobody osobnost, jejíž význam přesahuje jeho i naši generaci směrem ke generacím nejmladším. V L. Svobodovi najde mladá generace filosofa, který jí přiblíží marxismus-leninismus jako živý revoluční, skutečně humanistický světový názor.

Dílo L. Svobody je rozsáhlé -- bylo také oceněno udělením Řádu práce. Ale není to dílo ukončené, neboť L. Svoboda se dožívá sedmdesátí let v plné svěžesti a pracovní aktivitě.

Marie Huláková

Některá významná centra sociologického bádání v SSSR*

Sovětská sociologie vychází z obecných principů marxistické teorie a metodologie a navazuje především na myšlenkový odkaz Leninův, uložený nejen ve filosofických a obecně historických úvahách, ale i v konkrétní analýze řady společenských jevů a procesů, do té doby systematicky neanalyzovaných nebo zcela nových a typických pro vznikající socialistické uspořádání společenských vztahů.

Leninovo dílo se stalo pramenem poučení a inspirace i oporou pro sociologii, která se začala od dvacátých let v Sovětském svazu rychle rozvíjet. V té době zde vyšlo na tři sta knih a brožur, které obsahovaly výsledky konkrétních sociologických výzkumů. Sociologie těchto let přijala pokrokovou tradici zemských statistiků. I k tomu ji vedl Lenin, který stále

poukazoval na důležitost empirické základny pro závěry sociálního charakteru. Při určování programu Socialistické akademie společenských věd v r. 1918 vytyčil jako jeden z hlavních úkolů rozvoj sociologických výzkumů. Konkrétním příkladem vysoké úrovně sovětské sociologie té doby je sociologie venkova. V souvislosti s usnesením XI. sjezdu byla při ÚV VKS(b) vytvořena komise, která organizovala v letech 1923--24 celou sérii průzkumů v různých oblastech státu. V r. 1923 bylo provedeno šetření v osmi tisících usedlostech v sedmi guberniích. Referáty komisí tzv. „Narkomprosa“ z r. 1924, které zkoumaly postavení škol v sedmi guberniích, tvořily osm velkých svazků se stovkami různých tabulek. Pro výzkum v těchto letech bylo charakteristické jeho praktické zaměření.¹

Mezi četnými publikacemi té doby zaujímá zvláštní místo monografie M. Fenomenova o současné vesnici.² Autor si v ní všímá nejen výrobních sil vesnice, organizace práce, hospodářských zvyků, charakteristik pracovníků, ale zajímají ho i mnohé další stránky života na vesnici, včetně rodinného života vesničanů, vztahů mezi manžely, postavení žen, výchovy dětí, rozvodů, vzájemných vztahů různých společenských organizací aj. Významná je také publikace F. Železněva,³ v níž je podrobně popsán život rolníků ve Voroněžské oblasti.

I později, ve třicátých letech, se prováděly rozsáhlé výzkumy, jež zachycovaly sociální problémy obyvatelstva. Zajímavé byly i první monografie věnované problémům nemocnosti, úmrtnosti a sociální hygieny.

Velký význam se přikládá studiu životních podmínek různých kategorií obyvatelstva v porevolučním období. I v těžkém a hladověm roce 1918 pokládala vláda za nutné pečlivě zkoumat podmínky a způsob života dělníků. První sociologické průzkumy byly uskutečňovány ještě před ukončením občanské války v r. 1920. Autorem jednoho z nich byl N. Rybnikov. V Moskvě, Leningradě, Penze a jiných městech se analyzovaly tzv. „bjudžety“ (rozpočty) dělníků. Výsledky výzkumů byly zpracovány v pracích sovětských sociologů a ekonomů. Tyto výzkumy, které dostaly název „Nojabrskije bjudžety“, pokračovaly až do r. 1929. Podle slov J. Kabo „vešly do dějin vědeckých výzkumů v SSSR jako pravdivý letopis těch hlubokých sociálních procesů, které radikálně změnily způsob života sovětských dělníků“.⁴

Významné byly známé výzkumy S. Strumilina, jehož práce týkající se rozpočtu pracovního dne dělníků, rolníků a zaměstnanců dosud neztratily svoji hodnotu, ani pokud jde o obsah, ani pokud jde o metodologii.⁵ Stru-

* Tento příspěvek není a vzhledem k rozmachu sociologické aktivity v SSSR ani nemůže být vyčerpávající informací o sovětské sociologii. Jeho cílem je podat určitý přehled o zpracovávaných tématech a o činnosti nejdůležitějších center oboru.

¹ O sociologických výzkumech té doby píše J. Arutunjan v knize *Opyt sociologičeskogo izučeniija sela*. Moskva 1968.

² Fenomenov, M.: *Sovremennaja derevňa, Opyt krajevedčeskogo obsledovaniija odnoj derevni*. Moskva-Leningrad 1925.

³ Železněv, F.: *Voroněžskaja derevňa*. Voroněž 1926.

⁴ Kabo, J.: *Očerki rabočego byta*. Moskva 1928; *Sbornik Byt. vremja, demografija*. Moskva 1968. S. 15.

⁵ Strumilin, S. G.: *Bjudžet vremeni russkogo rabočego i krestjanina v 1922--1923 gg.* Moskva-Leningrad 1924; *Rabočij byt v cifrach*. Moskva-Leningrad 1926.

milinova práce věnovaná problematice nadání zůstává stále průkopnickou a současní badatelé pokládají za účelné obnovit studium metodiky navržené Strumilinem před padesáti lety.

Seriózní charakter měly ve dvacátých letech výzkumy veřejného mínění a čtenářských zájmů. Moskevské, ústřední, provinciální a arménské noviny organizovaly tehdy konkrétní sociologické ankety. Velký průzkum provedly v r. 1925 noviny *Rabočaja gazeta*, orgán ÚV strany.

Ve třicátých a čtyřicátých letech byla sociologická problematika významně zastoupena jednak v historickém materialismu, kde byl položen důraz na problémy základní pojmové vybavenosti marxistické společenské vědy a na obecné problémy společenského pohybu, jednak v samostatných vědních oborech, zejména v demografii a psychologii. Ačkoli toto období bylo značně poznamenáno normativistickými a aprioristickými přístupy a nejednou se konkrétní badatelský přístup nahrazoval pouze interpretací Stalinových textů, mohla sovětská sociologie v polovině padesátých let navázat na řadu podnětných koncepcí, zejména však na obecné vymezení základních problémových okruhů, které měly být podrobeny systematickému empirickému zkoumání. Sovětská sociologie se nejprve konkretizovala jako konkrétně výzkumná disciplína, jejímž úkolem bylo poskytnout základní empirický materiál jednak pro potřeby společenské praxe, jednak pro pracovníky v jednotlivých filosofických disciplínách.

K renesanci sovětské sociologie dochází v r. 1956 a zejména v šedesátých letech, kdy politický a hospodářský život země směřuje k nové aktivitě a kdy se volá po vědecké analýze sociální skutečnosti. V té době se konstituje opět jako samostatná a zcela autonomní vědecká disciplína. Konkrétní výzkum spolu s teoretickou frontou vytváří významný diagnostický nástroj v procesu řízení sovětského státu. Je kladen stále větší důraz na široké perspektivy a poznávací možnosti, které má sociologie v podmínkách socialismu.

Koncem padesátých let se začínají opět ve velkém provádět konkrétní sociologické výzkumy, které v mnohém navazují na výzkumy dvacátých a třicátých let. Tomu napomáhá celá řada faktorů, zejména však kurs strany na využití výsledků vědy v řízení společnosti, neboť splnění programu výstavby komunistické společnosti do značné míry závisí na efektivnosti řízení sociálních procesů v ekonomii, politice a ideologii, které se stávají stále složitějšími.

Zvláštního významu začíná nabývat sociální prognostika a sociální plánování, neboť na jejich úspěchu závisí progres národního hospodářství, zejména ve využívání optimálních metod a nejnovější výpočetní techniky.

Na význam sociologického bádání poukazovali ve svých referátech i L. I. Brežněv a A. N. Kosygin na XXIII. sjezdu KSSS. Zdůrazňoval se jeho význam pro řešení nejen

teoretických, ale i praktických úkolů výstavby komunismu. A. N. Kosygin ve svém referátu prohlásil, že sociologické výzkumy založené na materialistickém chápání dějin a zobecňující konkrétní fakta života socialistické společnosti hrají den ze dne stále větší úlohu při řešení praktických otázek politických, výrobních i výchovných.

Do nedávné doby neexistovalo centrální řízení rozvoje konkrétních sociologických výzkumů, což značně snižovalo úroveň sociologické vědy a zbavovalo ji možnosti konkrétně se podílet na realizaci důležitých sociálních a národohospodářských usnesení a na vyjasňování aktuálních společenských problémů.

Tato otázka se však již vyřešila. Celkově je možno konstatovat, že řada opatření, především organizačních, přispěla v posledních letech k upevnění postavení sociologie v SSSR. Roste počet škol, institucí a pracovišť zabývajících se sociologií. *V současné době existuje v SSSR více než 70 sociologických institucí a speciálních sociologických pracovišť, v nichž pracuje přes jeden tisíc vědeckých pracovníků zabývajících se teoretickým a aplikovaným výzkumem.* Pracovníci sto padesáti kateder společenských věd provádějí konkrétní výzkum v nejrůznějších oblastech sociálně ekonomického, politického a kulturního života státu. Při universitách jsou specializované sociologické laboratoře, byly zřízeny příslušné sekce v rámci ústavů Akademie věd SSSR a svazových republik.

Hlavním koordinujícím centrem pro sociální a konkrétní sociologické výzkumy v SSSR je *Sovětská sociologická asociace (Sovetskaja sociologičeskaja asociacija) a Ústav konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR (Institut konkretnych socialnych issledovanij AN SSSR)* v Moskvě. Zde se koordinuje výzkumná činnost základních akademických ústavů, sociologických laboratoří, universit a dalších vysokých škol v celé zemi. To umožňuje nejen přihlížet ke všem různým specializacím daných center, ale organizovat i kolektivní spolupráci v oblasti metodologie, metodiky a techniky sociálních výzkumů a všestranně a fundovaně se zabývat kritikou západní sociologie.

K základním pracím, které vyšly z tohoto koordinujícího centra (Ústav konkrétních sociálních výzkumů), patří dvousvazkové dílo *Sociologija v SSSR*.⁶ Toto kolektivní dílo zkoumá úlohu a perspektivy rozvoje marxistické sociologie v SSSR, problémy metodologie, metody a techniky sociologických výzkumů, změny v třídní struktuře sovětské společnosti, vzájemný vztah osobnosti a kolektivu aj. Jsou zde zobrazeny výsledky výzkumů sociálních a pracovních problémů města a vesnice, průmyslu, volného času a řada poznatků, které jsou na rozhraní sociologie a příbuzných věd. Hlavním redaktorem sborníku byl G. V. Osipov. Na přípravě tohoto stěžejního díla se podíleli známí vědci i mladí vědečtí pracovníci z Moskvy, Leningradu, Sverdlovské, Gorského, Novosibirské a dalších měst. Práce se

⁶ *Sociologija v SSSR*. Moskva 1965. Nejdůležitější stati tohoto sborníku byly přeloženy do češtiny a vyšly pod stejným názvem: *Sociologie v SSSR*. Praha 1967.

aktivně účastnili také akademici P. N. Fedosejev, V. S. Němčinov, F. V. Konstantinov a člen korespondent AV V. N. Starovskij. Přeložené statí se týkají vesměs metodologie sociálních výzkumů a ukazují charakteristický rys současné etapy rozvoje sovětské sociologie, zaměřené na objektivní výzkum složitých jevů a procesů sociálního života sovětské společnosti.

Hlavními pracovními centry jsou Moskva, Leningrad,⁷ Novosibirsk, Sverdlovsk, Kyjev, Tallinn, Perm a Taškent. Pořádají četné, tzv. teoretické konference, na nichž se řeší různé problémy spojené se sociologií. Značnou podporou a inspirací soudobé sociologické aktivity je i účast sovětských sociologů na mezinárodních konferencích, sjezdech, symposiích, zejména pak na světových sociologických kongresech.

V Moskvě jsou ještě další sociologické instituce. Jmenujme alespoň *Sociologické oddělení ÚV KSSS, Ústav filosofie AV SSSR (Institut filosofii AN SSSR), Ústav mezinárodního dělnického hnutí (Institut meždunarodnogo rabočego dvizenija), Ústav ekonomie a organizace průmyslové výroby (Institut ekonomiki i organizacii promyšlennogo proizvodstva), katedra vědeckého komunismu MSU, laboratoř konkrétních sociologických výzkumů MSU, Ústav státu a práva AV SSSR (Institut gosudarstva i prava AN SSSR), Etnografický ústav N. N. Miklucho-Maklaja AV SSSR (Institut etnografii N. N. Miklucho-Maklaja AN SSSR).*

Značná část pracovníků v oboru sociologie se dříve soustřeďovala v sociologickém oddělení *Filosofického ústavu AV*. Sekce konkrétních sociologických výzkumů, která měla v polovině šedesátých let sedmdesát vědeckých pracovníků, se stala základem později vybudovaného *Ústavu konkrétních sociálních výzkumů*. Tato sekce měla původně pět pracovišť, tzv. laboratoří. Zabývala se otázkami metodologie a techniky společenských výzkumů, sociologií práce, sociologií osobnosti, problémy výzkumů. Tato sekce měla původně pět pracovníků vztahů. Kromě toho zde byly pracovní kolektivy, které se zabývaly zkoumáním dalších sociologických oblastí, například města a venkova, mládeže, rodiny, manželství, dále demografií a sociální psychologií. Tato sekce, z níž byl později vytvořen ústav, se stala základem, o který se opírá *vědecká rada pro konkrétní sociologické výzkumy*, jejímž úkolem je koordinace práce jednotlivých pracovišť a plánování výzkumných prací, a Sovětská sociologická asociace, sdružující okolo dvou tisíc pracovníků. V rámci této společnosti pracuje dvacet pět vědeckovýzkumných komisí. Vědecká rada a Sociologická asociace koordinují činnost téměř dvou set sociologických pracovišť, která dnes v SSSR existují. Tato pracoviště vznikla při Akademických jednotlivých republik, ale i jinde. V Moskvě například existuje *pracoviště sociologických modelů* při *Ústavu ekonomicko-matematických metod*, sociologické pracoviště je dále vytvo-

řeno při *ÚV Komsomolu*, při *ministerstvu kultury*, při *redakci Komsomolské pravdy* pracuje *Ústav veřejného mínění* a podobná výzkumná sociologická pracoviště byla vytvořena i při redakcích jiných časopisů, např. časopisů *Izvestija* a *Litěraturnaja gazeta*.

Moskevští sociologové provedli dosti rozsáhlý sociologický výzkum sociálních důsledků technického pokroku, tzv. Gorkovský výzkum, nazvaný podle města, kde se konal. Zúčastnili se ho i zastupci jiných sociologických center. Výzkum si všiml sociálně ekonomického postavení dělnické třídy v současných podmínkách, v nichž probíhají změny pod vlivem vědeckotechnického pokroku, sociálních problémů techniky a vědy, sociální struktury průmyslového závodu a problémů pracovní a mimopracovní činnosti člověka, formování osobnosti pracujícího, jeho vztahu k práci, rodině a kolektivu. Výsledky těchto výzkumů byly shromážděny v kolektivní práci *Technický pokrok a dělnická třída*. Na tomto výzkumu se podíleli vědečtí pracovníci Filosofického ústavu AV, učitelé vysokých škol, studenti, komsomolští a odboroví pracovníci, inženýři, pracující města Gorkého. Objektem výzkumu byly vybrané závody v Gorkém, typické pro Sovětský svaz vzhledem k úrovni průmyslového rozvoje, sociální struktuře, zaměření a tempu vědeckotechnického pokroku. Z výzkumu závodů v Gorkém čerpá i několik článků zmíněného sborníku *Sociologie v SSSR*. Zvláště podnětná je sociologická analýza rysů osobnosti dělníka spjatých s obsahem práce od autorky N. G. Valentinovové.

Základním dílem Filosofického ústavu a později Ústavu konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR je mnohosvazkové dílo *Metodologie a metodika sociálního výzkumu*. Na práci se podílela téměř všechna základní centra sociálních výzkumů v SSSR. Práce věstřaně marxisticky hodnotí základní pojmy a kategorie sociologie; významné místo zde zaujímá metodika a technika sociálního výzkumu, teorie korelací, modely spotřeby, migrace obyvatelstva, kvantitativní hodnocení v sociálně psychologickém výzkumu, typologie výběrů, zpracování materiálů hromadného pozorování na děrnostítkových a elektronkových počítačích strojích atd. Velká pozornost se věnuje i zvláštnostem metodiky výzkumu různých stránek socialistické společnosti. Zde je zařazena metodika studia sociálních problémů průmyslu, zemědělství, obyvatelstva, metodologie výzkumu veřejného mínění, rodinných vztahů, výzkumů problémů mládeže a jiné metodologické otázky různých aspektů dané problematiky. Na přípravě II. a IV. svazku tohoto kolektivního díla se podílely i jiné instituce z Moskvy, například *oddělení historického materialismu Filosofického ústavu AV*.

V moskevském centru vznikla i další díla, která jsou výsledkem kolektivní práce sociologů, filosofů, ekonomů, právníků, například několikasvazkové dílo *Socialismus a komunismus*. Tato práce se zabývá problematikou rozvoje sociálních vztahů ve společnosti, která

⁷ Leningradskému centru sociologického bádání byla věnována podrobná zpráva v Sociologickém časopise č. 1 1971. Proto se jím nebudeme v našem pojednání zabývat.

buduje komunismus. Dílo je postaveno na konkrétních výzkumech a vychází z diskusí četných konferencí pořádaných za účasti širokých vrstev veřejnosti a odborníků. Tyto konference se konaly v různých závodech v Moskvě, v kolchozech Tulské oblasti, sovkchozech Kazachstánu, v kolchozních vesnicích v Kurské oblasti, v Závodech komunistické práce Irkutské oblasti, na stavbě Bratské hydroelektrárny, v minském závodě na rozhlasové přijímače aj. Konference se týkaly dvou témat: *Technický pokrok a duševní růst budovatelů komunismu a Výchova v práci — základ formování člověka komunistické společnosti*. Konferencí se zúčastnilo více než deset tisíc lidí.

Oddělení socialistické kultury Filosofického ústavu AV zpracovalo kolektivní dílo *Základní vytrvání a rozvoje kultury komunismu*. Jsou v něm osvětleny základní procesy, které probíhají v duchovním životě společnosti v období přechodu od kapitalismu ke komunismu, je zde zkoumán pojem kultury, její místo v procesu společenského rozvoje, a rovněž zvláštnosti duchovní kultury komunistické formace. Jsou zde analýzy politických, ekonomických a ideologických základů kultury nového světa, významu a místa kulturní revoluce při budování komunismu, řídicí úlohy strany a socialistického státu při utváření komunistické kultury, procesu formování nového člověka v souvislosti s vytvářením komunistických forem práce a všestranné iniciativy mas jako hlavní podmínky vzniku a rozvoje komunistické kultury. Dále je zde pojednáno o významu rozšíření volného času a změny způsobu života sovětských lidí pro všestranný rozvoj osobnosti a o zpětném vlivu těchto faktorů na materiální a duchovní život společnosti. Řeší se zde otázky národnosti a internacionalismu v kultuře nového světa, procesy vyrovnávání kulturní úrovně socialistických států. Sociologický materiál k tomuto dílu získávali pracovníci oddělení historického materialismu ve spolupráci s ministerstvem kultury SSSR, různými kulturními činiteli apod.

Sociologické výzkumy zaujímají významné místo i v programu moskevského Ekonomického ústavu AV SSSR. Oddělení ekonomické efektivity kapitálových investic pracuje na dynamickém modelu národního hospodářství. Charakteristickou zvláštností je vytvoření hierarchického strukturního modelu, který dovoluje jednotně popsat různé procesy v národním hospodářství (projektování, plánování, výrobu, spotřebu), od nejvýznamnějších až po elementární technologické operace. Závěry z provedených výzkumů jsou zobecněny v monografii *Dynamický model výroby*.

Etnografický ústav N. N. Miklucho-Maklaje AV v Moskvě zpracovává velmi zajímavé studie vycházející ze sociálních a sociologických výzkumů. Sovětská etnografická provádějí výzkumy současné kultury a způsobu života národů SSSR a jiných států. Studuje se kultura a způsob života kolchozních rolníků. Byl vytvořen speciální obor: studium kultury a způsobu života dělnické třídy. Ústav zkoumá proces rozvoje sociálního a kulturního způsobu

života v zemích, jež se již osvobodily od koloniálního útlatku, i v zemích bojujících za národní nezávislost. Sleduje se zde, jak vznikají nové zvyklosti a tradice sovětských národů, jak se mění společenské přežitky a náboženské předsudky aj. Vypracovávají se etnografické mapy. Další práce ústavu se opírají o konkrétní sociální výzkum a jeho výsledky jsou shrnuty v díle *Národy světa*. Kolektiv oddělení pro studium malých národů Dálného severu připravil práci *Tradiční výrobní návyky národu Severu a jejich využití při budování socialismu*. Byly provedeny výzkumy na téma *Kultura a způsob života pracujících Dálného Tagilu*. Končí příprava kolektivní monografie *Překonávání náboženských přežitků ve způsobu života ruského obyvatelstva Sovětského svazu* aj.

Ústav státu a práva AV SSSR, zabývající se výzkumem kriminality a jejími příčinami, má jako jeden z hlavních úkolů svého programu konkrétní sociologický výzkum nejzávažnějších problémů boje se zločinností a vypracování teoretických základů studia a prevence trestných činů. Výzkum se týká zejména prevence trestnosti v okresech Moskevské a Permské oblasti, v Krasnodarském kraji, Běloruské SSR a jiných oblastech. Byly shromážděny místní statistické údaje o stavu trestnosti, o spotřebě alkoholu atd. Byl proveden výzkum odsouzených v nápravných zařízeníech. Při výkonu trestnosti mládeže se přihlíželo ke všem státním a veřejným opatřením pro boj s porušováním práva mladistvými, jako jsou dětské útulky, komise pro mladistvé, veřejné organizace, které řídí prevenci kriminality mládeže, sbor bezpečnosti, prokuratura a nápravné pracovní ústavy. V rámci úkolu byly již publikovány tyto práce: *Otázky metodiky výzkumů a prevence kriminality* (redakce A. Gercenzona), *Materiály ke studiu státních a společenských opatření proti kriminalitě* (redakce A. Gercenzona - Permská oblast), *Prevence zločinů a alkoholismus*, *Zločinnost v kapitalistických státech po druhé světové válce*, *Otázky boje s recidivou zločinnosti* (A. Jakovlev), *Boj se zločinností mladistvých* (B. Boldyrev) aj. Výsledky výzkumů a prací byly hodnoceny za účasti vědeckých pracovníků i pracovníků z praxe. V nedávné době vstoupila organizace konkrétních sociologických výzkumů v oblasti prevence zločinnosti do nové fáze. Při prokuratuře SSSR byl vytvořen *Všesvazový vědeckovýzkumný ústav pro studium a prevenci zločinnosti*, který řeší úkoly, jež ukládá právní vědě program KSSS, tj. konečné vymýcení zločinnosti v SSSR.

Otázkou výstavby měst se zabývá *Vědeckovýzkumný a projektový ústav výstavby měst při státním komitétu občanské výstavby a architektury Gosstroje SSSR*. Tento ústav například vydal monografii *Základy sovětské výstavby měst*, zaměřenou na konkretizaci sociálních požadavků souvisejících s výstavbou měst a určení principů sociální organizace města v etapě budování komunistické společnosti. Jiná práce ústavu, *Sociální požadavky pro plánování výstavby sovětského města*, zkoumá sociální problémy a perspektivy roz-

voje měst v SSSR. Byl zde také dokončen komplexní výzkum životních podmínek a vlivů nových sídlišť. Podobný výzkum se provádí v Leningradě a Kyjevě.

K významným sociologickým pracovištím Moskvy patří *Ustav mezinárodního dělnického hnutí*, který se zabývá sociologií práce, průmyslu, sociálně politickou problematikou a společenskou prognózou v mezinárodním kontextu.

A nakonec se ještě vrátíme k hlavnímu sociologickému pracovišti v Moskvě, k *Ustavu konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR*. V současné době se tento ústav zaměřuje na teoretickou, aplikovanou a aktuální problematiku sovětské společnosti. Pozoruhodná je jeho pracovní koncepce, rozdělená do čtyř hlavních projektů, jež se v podstatě kryjí s teoretickým pracovním zaměřením. První projekt se koncentruje na výzkum metodologické a metodické problematiky s cílem zvyšovat metodologickou kvalitu profesionálních sociologů i studentů. Významné místo zde zaujímají matematicko-statistické metody a jejich sociologická aplikace. Druhý projekt je zaměřen na výzkum sociálně společenských důsledků nové hospodářské soustavy v SSSR.

Výzkumný zájem se zde soustřeďuje na několik sociologických disciplín, zejména na sociologii práce, průmyslu a zemědělství. Třetí projekt je zaměřen na sociálně společenské důsledky vědeckotechnické revoluce a je založen na týmové spolupráci různých sociologických odvětví. Čtvrtý projekt je orientován na výzkum efektivnosti ideologické práce a veřejného mínění z hlediska komplexních společenských souvislostí.

Rozsáhlé sociologické výzkumy provádí i sociologická laboratoř při filosofické fakultě MSU. Soustřeďuje se zejména na zkoumání vzájemných vztahů mezi dělnictvem a inteligencí, otázky formování komunistické morálky, na otázky výchovné práce, sociologie venkova aj. Značnou pozornost věnují pracovníci laboratoře kritice buržoazní, zvláště empirické sociologie. V tomto oboru pracují např. D. D. Česnokov a G. M. Andrejevová.

Na filosofické fakultě MSU se zkoumají rovněž sociální procesy v souvislosti s rozvojem vědeckotechnické revoluce, zpracovávají se témata *Osobnost v podmínkách socialismu. Kolektiv a osobnost, problémy mládeže, zejména venkorské*, atd. Středem pozornosti je jedinec, lidská osobnost. Výzkum má na zřeteli ekonomické problémy osobnosti, zjišťování podmínek každodenního života lidí, výchovu, tradice aj. Dalšími tématy z oblasti sociologie jsou: problém inteligence, třídní struktura společnosti, zánik tříd, problematika kultury, vědy aj. Tématy diplomových a kandidátských prací jsou například: metodické problémy sběru informací, sociometrie, problémy sociálního experimentu, metody zpracování metodických informací, malé skupiny, problémy měření a škálování, kritika nemarxistických sociologických koncepcí aj. Sociologická laboratoř fakulty se zaměřuje rovněž na výzkum *potřeby práce* (u pracovníků v závoděch na výrobu soustruhů v Moskvě). Zkoumá se řada objektivních i subjektivních uka-

zatelů, pomocí nichž je možno určit maximální, střední a minimální stupeň potřeby práce, aby se tak získal zobecněný komplex vlastností, jež odpovídají lepším, středním i horším pracovníkům. Vytvoření modelu dělníka s normálně rozvinutou potřebou práce usnadní řešení řady otázek ideové výchovné práce a pomůže stranickým organizacím v jejich boji za zvýšení produktivity práce.

Při budování komunismu má stále větší význam ideologická práce a komunistická výchova pracujících. Proto je aktuální zkoumání zákonů utváření společenského vědomí u různých sociálních skupin a tříd socialistické společnosti a určení společenského vědomí vůbec. Této problematice se věnují rovněž na filosofické fakultě MSU, zejména A. K. Ulcdov.

* * *

Na universitě ve *Sverdlořsku* v laboratoři sociologického výzkumu Polytechnického ústavu, kterou řídí M. N. Rukvevič, se zabývají výzkumem *změn kulturní a technické úrovně dělnické třídy*. Dále se zde zkoumá problematika *rozvoje osobnosti* z hlediska profesionálních a kulturních struktur a dvě komplexní témata: *Změny sociální struktury sovětské společnosti* a *Dynamika změn dělnické třídy*. Uralští odbočka AV SSSR se zaměřuje na výzkum sociálního řízení.

Dalším významným centrem sociologického výzkumu je hlavní město Estonska Tallinn. Zde se při *Historickém ústavu Estonské akademie věd* provádí základní výzkum změn v duchovním životě, spojený se značně komplikovaným výzkumem masových komunikačních prostředků, propagandy, estetických zálib. Studují se otázky rozvoje kultury a vliv massmedií na postoje člověka. Údaje se publikují v estonštině a kromě toho jsou uveřejňovány v ústředních filosofických časopisech.

Dále bychom se alespoň krátce zmínili o *Charkově* a o výzkumech *problematiky současného socialistického města*, prováděných na základě vlastního materiálu, a o výzkumu problému *aktivity dělnické třídy* na základě materiálu ze závodů v Charkově a v Charkovské oblasti. Charkov, který je všestranně rozvitým městem, představuje zajímavý a charakteristický objekt sociologických výzkumů. Kazaňští a charkovští sociologové provádějí výzkum ve spolupráci s moskevským sociologickým centrem.

Výzkum životních podmínek a výstavby nových sídlišť se provádí také v *Kyjevě* a v *Leningradě*. Zpracovávají se zde otázky týkající se *sociálních požadavků funkcionální struktury nových měst a sídlišť* i další témata, jako optimální velikost a struktura nových měst, mimopracovní doba a volný čas pracujících (na základě materiálu získaných dotazníkem) a specifický podíl obyvatelstva zaměstnaného v odvětvích péče o kulturní a životní potřeby a bytového komunálního hospodářství. Základním cílem je zjistit, jak se formuje sociální struktura města v závislosti na specifickém podílu tohoto obyvatelstva.

Kyjevská laboratoř sociálních výzkumů na katedře dialektického a historického materialismu Státní kyjevské university T. G. Šev-

čienka se věnuje *výzkumu způsobu života a rozvoje osobnosti v době budování komunismu*. Studuje se vliv práce na formování komunistického uvědomění a vliv kolektivu na utváření nového člověka, jeho chování v práci a stylu života.

Jedním z nejserióznějších a přitom masových výzkumů této laboratoře bylo sledování týdenního časového rozpočtu pracujících Kyjeva. Zvláštní pozornost byla věnována průzkumu volného času, který nejen sám o sobě, ale zejména je-li racionálně využit, přispívá do značné míry ke kulturnímu a duševnímu rozvoji osobnosti. Některé závěry byly uveřejněny již v r. 1963 v časopise *Filosofskije nauki* v článku *Metodika a některé výsledky časového rozpočtu pracujících*.

V současné době si pracovníci laboratoře všimají vzrůstající *úlohy společnosti při řešení státních a kulturních otázek*, zkoumá se práce různých komisí při okresních výkoných výborech, školách, domovních správách atd., jakož i jejich vliv na vytváření komunistického způsobu života a všestranný rozvoj osobnosti.

Laboratoř navazuje a udržuje styky se všemi sociálně ekonomickými katedrami univerzity. Tato spolupráce přímo na universitě i se společenskými organizacemi města umožňuje hlouběji a plněji do výzkumu zahrnout všechny stránky způsobu života sovětského lidu, zobrazit obrovské změny, které zde probíhají ve vědomí a chování lidí, ve výrobě, v kolektivu i v rodině.

Sociální a sociologické výzkumy zaujímají jedno z důležitých míst při řešení teoretických i praktických otázek budování komunismu i v *Běloruské SSR*. V Běloruské republice se zabývá sociálními výzkumy *Filosofický ústav BAV SSSR, katedra dialektického a historického materialismu* a spojená *katedra filosofie a politické ekonomie vysokých škol*. Filosofický ústav publikoval přes sto brožur, monografií a vědeckých článků. Vydal například monografii *O formování a rozvoji běloruského národa za socialismu*, v níž jsou na obsáhlém faktickém materiálu dokumentovány historické změny v ekonomickém, sociálně politickém a duchovním životě běloruského lidu. Výsledky dalšího sociálního výzkumu jsou zpracovány v monografii *Rozvoj běloruské socialistické kultury*. V knize je popsána a analyzována kulturní revoluce a její zvláštnosti v Bělorusku. Přípravy monografie *Od socialismu ke komunismu* se zúčastnili vědečtí pracovníci filosofického a ekonomického ústavu BAV SSSR, vysokoškolských pracovníků Běloruské státní university, Polytechnického ústavu a jiných vysokých škol. Kolektiv vědeckých pracovníků Filosofického ústavu BAV SSSR zpracoval téma *Sociální složení sovětské společnosti v období budování komunismu*. Na základě analýzy rozsáhlého materiálu o životě SSSR jsou zde teoreticky zdůvodněny nejdůležitější tendence a změny sociální struktury sovětské společnosti a zachycena nová sociální tvář dělnické třídy, kolchozního rolnictva a inteligence. Další monografií je *Změna sociálního postavení dělnické třídy Běloruska v etapě budování socialismu a komunismu*

a *Budování komunismu a sociální změny kolchozního rolnictva Běloruska*. Zpracovává se metodika sociologických výzkumů prováděných v různých oblastech republiky.

Sociální výzkumy a konkrétní sociologické výzkumy, i když méně rozsáhlé, se provádějí také v Gruzinské SSR, v Litevské SSR i jiných republikách.

* * *

K velmi významným sociologickým střediskům v SSSR patří Novosibirsk. V *Ustavu ekonomiky a organizace průmyslové výroby v Novosibirsku* (pobočka AV SSSR) se pod vedením A. G. Aganbegjana provádějí pozoruhodné výzkumy, známé na celém světě.

Ve výzkumech novosibirského centra zaujímají důležité místo otázky volného času. Sociologové se zde zaměřují zvláště na výzkum časového rozpočtu, kterému byla věnována publikace *Mezinárodní srovnávací výzkum časového rozpočtu* (Mězdunarodnoje sravnitel'noje issledovanie bjudžeta vremeni. Novosibirsk 1969) a samostatná konference *Bjudget vremeni*, jejíž materiály byly uveřejněny (*Bjudget vremeni i socialno-ekonomičeskoje planirovanije*. Novosibirsk 1969).

Možnosti a nutnost zkracování pracovní doby ve společenské výrobě jsou spojovány s otázkou racionálního využití volného času, tj. s otázkou jeho kvality. Rozsah volného času charakterizuje celkové využívání časového rozpočtu. Faktické údaje získané v průběhu výzkumů podávají svědectví jak o určitých společenských rysech využívání volného času v různých zemích, tak i o celé řadě zvláštností. Celostátní a mezinárodní výzkumy volného času jsou považovány za velmi významné pro posílení obecných zákonitostí a tendencí ve využívání volného času.

Metodologickými a metodickými otázkami sociálních výzkumů, aplikací statistických a matematických metod, využitím elektronkových počítačích strojů se zabývá *sociologická skupina ekonomické laboratoře Novosibirské státní university*. Laboratoř provádí dále výzkum v oblasti sociálních problémů urbanistiky a optimalizace pracovního zařazení absolventů škol (zabývá se hledáním nejrationálnějšího řešení rozdělování dělnických kádru s ohledem na požadavky lidí a potřeby průmyslu).

Tato skupina připravila programy pro statistická seskupení a program pro korelace. S jejich pomocí byl v r. 1962 na základě materiálu získaného sociologickým výzkumem poprvé proveden *korelační rozbor* (korelace tříd) *faktorů určujících volbu povolání*. Dále skupina zpracovala kolektivní studii *Modelování v sociologických výzkumech*.

Na práci o použití statistických a matematických metod v sociálním výzkumu se aktivně podílí *laboratoř ekonomických výzkumů Ústavu ekonomie Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR*.

V r. 1970 vydali novosibirští sociologové sborník *Sociální struktura obyvatelstva Sibíře* (*Socialnaja struktura naselenija Sibiri*), který obsahuje soubor statí uvádějících řadu zajímavých faktů o sociálních změnách, které

proběhly v oblasti Sibíře v důsledku socialistické industrializace a budování vyspělé socialistické společnosti za padesát let sovětské vlády. Sborník obsahuje stati zabývající se obecnou problematikou sociální struktury socialistické společnosti, práce o sociální struktuře Sibíře jako celku a analýzu konkrétních sociálních skupin. Z dalších publikací tohoto oddělení bychom uvedli alespoň sborník *Metodika výběru migrace rolnického obyvatelstva* (Zaslavská, T. I. - Jeršova, K. F. - Mirkin, V. D.: *Metodika vyboročného obsledovanija migracij selskogo naselenija*. Novosibirsk 1969).

V r. 1970 se konal v Novosibirsku mezinárodní seminář na téma *Sociologie a matematika*, který dokázal vítězství matematických metod v sociologii a ukázal obrovský rozvoj sociologické výzkumné práce v SSSR, její důslednou plánovitost, plodnou spolupráci matematiků se sociology, originalnost řešení i některých tradičních metodologických úkolů.

Novosibirští sociologové se aktivně účastní různých zasedání a mezinárodních konferencí. Novosibirsk byl početně silně zastoupen na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970. Někteří představitelé sociologie z Novosibirska vystoupili na kongresu s referáty. Například referát V. I. Gerčikova byl věnován metodologické analýze *systémovosti sociálních objektů*, spojených s řešením úkolu řízení. J. P. Voronov v referátě *Oblastní výběrová šetření v sociologii* vyzdvihuje význam zdokonalování metodiky výběru na vyšších stupních.

Sibírské oddělení AV SSSR se fakticky stalo jedním ze stěžejních pracovišť v oboru vývoje a aplikací matematických metod v sociálním poznání.

* * *

To je stručný nástin sociologického bádání v nejvýznamnějších sociologických centrech Sovětského svazu. Nezahrnuje celou řadu pracovišť, která existují v každé sovětské republice, a pomíjí stovky pracovišť praktického a průmyslového zaměření. Již z přehledu činnosti jednotlivých center vyplývá, že sovětská sociologie řeší angažovaně velmi rozsáhlé a náročné úkoly. Především se zaměřuje na objasňování teoretických a metodologických problémů a na podání objektivních vědeckých informací o nejdůležitějších sociálních procesech a změnách, zkoumá společnost jako komplikovaný a složitý sociálně ekonomický systém, hledá zákonitosti jeho společenského fungování a konečně předvídá sociální proměny společnosti a doporučuje praktická opatření v hospodářské a politické oblasti.

Pokud jde o některé tendence dalšího rozvoje sociologického bádání v SSSR, rýsuje se zřetelně potřeba vybudovat další komplexní profesionální sociologické ústavy a střediska. Jeden takový ústav byl zřízen na Leningradské univerzitě. Pracují v něm národohospodáři, sociologové a psychologové na společném tématu *Člověk v práci, poznání a soutěžení*. Sociologický výzkum se zde bude patrně roz-

víjet dvěma hlavními směry: jednak jako výzkum zaměřený na další rozvoj sociologické teorie marxismu, jednak jako výzkum problémů sociálních důsledků technického pokroku a vytváření materiálně technické základny komunismu; změn v sociální struktuře sovětské společnosti při likvidování podstatných rozdílů mezi třídami; sovětské státnosti a lidové správy; zákonitosti vývoje společenského vědomí v souvislosti se změnami ve společenských vztazích sovětské společnosti.

Sovětsští sociologové se snaží o výměnu zkušeností a informací ve všech oblastech sociologického bádání se sociology socialistických zemí, začíná se realizovat společný výzkum podle jednotného programu. Všeobecně je možno konstatovat, že mezinárodní styky sovětských sociologů se v poslední době značně rozšířily. Kontakty se zahraničními marxistickými i nemarxistickými sociology přispívají k užitečné výměně vědeckých informací. Naše spolupráce se sovětskými kolegy započala, nepočítáme-li tradiční osobní kontakty, na 1. celostátní konferenci ve Špindlerově Mlýně v r. 1966, již se aktivně účastnila oficiální sovětská delegace. V současné době se sovětsští sociologové — spolu se sociology ostatních socialistických zemí — podílejí na řešení výzkumného úkolu *Socialistický podnik*, jehož cílem je analyzovat specifické znaky, jimiž se socialistické podniky liší od kapitalistických.

Prohloubení spolupráce se sovětskými vědci a přístup k jejich teoretickému bohatství v oboru otevírají obrovské možnosti rozvoje naší sociologie, která vyrůstá ze stejných ontologických, gnoseologických a ideově politických postulátů.

Milena Manová

Patnáct let Polské sociologické společnosti*

13. prosince 1972 uplynulo patnáct let ode dne, kdy se ze sociologické sekce Polské filosofické společnosti vytvořila samostatná Polská sociologická společnost. Během této doby se z organizace, která měla na počátku poměrně omezený rozsah činnosti i vliv, vytvořilo sdružení, které v současné době — podle slov svého bývalého předsedy prof. W. Markiewiczze — představuje nejaktivnější vědeckou společnost ze všech humanitních společností obdobného poslání a struktury, jež dnes v Polsku existují. To se projevilo i na početním růstu jejích členů. Zatímco po dvou letech existence měla Polská sociologická společnost 195 členů, v r. 1961 stoupl toto množství na 245 a v r. 1970 na 804 členy. Také počet odboček v jednotlivých polských městech rychle vzrůstal a dnes jich aktivně pracuje devět. Činnost společnosti je poměrně rozsáhlá, jak o tom např. svědčí z čistě kvantitativního hlediska její rozpočet (v r. 1971 se její příjmy pohybovaly okolo 755 000 zlotých a vydaje okolo 330 000 zlotých) a po obsahové stránce výčet sekcí, které působí v celostátním mě-

* Základní údaje k této informaci čerpám z článku Andrzeje Kojdera *Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia PTS* — 4. III. 1972 r.,

otištěného v časopise *Studia Socjologiczne* 1972, č. 3.

řítku. Jsou to sekce sociologie práce, sociologie práva, sociologie rodiny, sociotechniky, sociologie vesnice a zemědělství, sociologie výchovy a sociologie města.

V čele Polské sociologické společnosti stáli vždy vynikající představitelé polského sociologického myšlení. V letech 1957–1963 to byl S. Ossowski, v letech 1963–1969 N. Assorodobajová a v letech 1969–1972 W. Markiewicz. Nynějším předsedou společnosti je od posledního valného shromáždění, které se konalo 4. března 1972 ve Varšavě, Jerzy Szacki, docent Varšavské university, autor řady knih a státi z oblasti dějin sociálního myšlení a sociologie, jehož studie *Utopie* byla vydána v r. 1971 rovněž u nás.

Na zmíněném valném shromáždění bylo vysloveno několik zajímavých myšlenek týkajících se hodnocení minulé činnosti společnosti i námětů do budoucna. Tak například bylo konstatováno, že i když podmínky práce Polské sociologické společnosti byly během posledních tří let, zvláště v období březnových událostí v r. 1968 a prosincových událostí v r. 1970, těžké a složité, přesto sociologické kruhy zachovaly důstojný, věcný a uvážlivý postoj. V důsledku toho prestiž polské sociologie dále vzrostla, což se odrazilo mezi jiným v tom, že polští sociologové jsou zastoupeni v Mezinárodní sociologické asociaci i ve vedoucích orgánech Polské akademie věd tak početně jako nikdy dříve.

V diskusi se hovořilo i o některých nedostacích. Tak například bylo konstatováno, že atraktivnost společnosti se v posledních letech poněkud zmenšila. Příčina je spatřována také v tom, že v této době vznikla řada sociologických středisek, ústavů a pracovišť. Polská sociologická společnost by neměla zdvojit činnost těchto institucí, ale spíše rozvíjet ta sociologická odvětví, která nejsou zastoupena v existující struktuře vysokých škol. Měla by také ve větší míře stimulovat věcnou a odbornou vědeckou kritiku a přispívat k výměně vědeckých informací.

Dále byl vysloven názor, že slovo sociolog je dnes označením profese. Z toho důvodu by se mělo uvažovat o tom, jak může Polská sociologická společnost přispět k rozvoji odborného poradenství a k praktické aplikaci sociologických poznatků. V situaci, kdy rok od roku přibývá sociologických výzkumů i sociologických publikací, by společnost měla být rovněž iniciátorem odborných diskusí na toto téma, neboť kvalita výzkumů a publikací nejde vždy ruku v ruce s jejich masovostí.

Z dalších námětů stojí za pozornost návrh na zajištění těsnější spolupráce mezi sociology-teoretiky, kteří pracují na vysokých školách, a sociology-praktiky zaměstnanými v závodech, návrh pouznavších sociologů, aby byla zorganizována konference o tvorbě Floriana Znanieckého, návrh, aby Polská sociologická společnost šířejí než dosud popularizovala teoretické i badatelské výsledky soudobé světové sociologie a aby organizovala diskuse o aktuálních společenských a politických problémech. Bylo rovněž poukázáno na potřebu dobrých učebnic sociologie, které by nebyly „subtilními“ akademickými úvahami,

ale pro praxi velice potřebným panorama-tickým obrazem a popisem polské společnosti, i na nutnost lepší vzájemné informovanosti o tématech, na nichž se pracuje v různých vědeckovýzkumných institucích. Varšavští sociologové navrhli, aby byla zřízena cena S. Ossowského za nejlepší sociologickou knihu roku. Bylo rovněž připomenuto, že v r. 1973 uplyne deset let od smrti S. Ossowského a že by při této příležitosti měla Polská sociologická společnost uspořádat vědeckou konferenci věnovanou jeho dílu. S kladným ohlasem se setkal návrh, aby časopis *Studia Sociologiczne* byl přeměněn ze čtvrtletníku na dvouměsíčník. Opakovaně byl vyslovován požadavek, aby se Polská sociologická společnost zasadila o vyřešení otázky ochrany povolání sociologa a o stanovení profesionálního statusu sociologa v Polské lidové republice.

Prvních patnáct let činnosti Polské sociologické společnosti bylo rozhodně úspěšných. Této společnosti patří významný podíl na celkové pozitivním vývoji a výsledcích soudobé polské marxistické sociologie. Nezbyvá než popřát členům Polské sociologické společnosti obdobné úspěchy i v dalším rozvoji sociologické práce.

Jan Sedláček

Celostátní konference „Problémy a postavení podnikových sociologů se zřetelem na výzkumy v průmyslových podnicích“

Ve dnech 24.–26. 10. 1972 probíhala v Tatranské Lomnici celostátní konference zaměřená k problémům marxistické průmyslové sociologie a těch, kdož realizují její funkce v hospodářské praxi — podnikových sociologů. Jejím pořadatelem byl Československý výzkumný ústav práce v Bratislavě; na přípravě i realizaci obsahového zaměření jednání se dále podíleli pracovníci katedry sociologie-filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě a pracovníci katedry ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE v Praze.

Tato konference, které se zúčastnilo asi 60 sociologů z pracovišť výzkumných ústavů, vysokých škol i podniků, úspěšně navázala na konferenci obdobného zaměření, kterou pořádal Československý výzkumný ústav práce v roce 1967.

Cílem jednání bylo — vedle vzájemné výměny informací o nejnovějších prováděných výzkumech (zaměřených na problematiku kvalifikačních a profesionálních změn, působení hmotných i nehmotných stimulů, sociální a profesionální mobility, rozvoj iniciativy a účasti pracujících na řízení atd.) — vyjasnění a stanovení základních postulatů marxistické průmyslové sociologie, které musí být uplatňovány ve výzkumné práci v podnicích, postulatů, jejichž respektování je základním předpokladem pro kvalitativní růst úrovně této práce po stránce metodologické, metodické i technické.

Účastníci konference byli také v přehledné formě seznámeni se sociologickým přístupem ke zkoumání průmyslového podniku a s pro-

blémy souvisejícími s utvářením sociální pozice, role i pracovní náplně podnikového sociologa.

Jednání konference zahájil a průběh jejího prvního dne řídil Štefan Hora, vedoucí oddělení sociologie práce Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě.

Jako první vystoupil V. Pernica (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV) s referátem na téma *Problémy marxistické sociologie a výzkumné činnosti v průmyslových podnicích*. Kriticky charakterizoval současný stav rozvoje buržoazní sociologie průmyslu, jak pokud jde o rozvíjení teoretických koncepcí, tak pokud jde o praxi empirických výzkumů. Podrobně rozebral základní charakteristické rysy marxistické průmyslové sociologie, pro kterou je typický zejména důraz na výchozí teoretické analýzy filosofického charakteru, odpor proti jednostranné absolutizaci dílčích jevů a respektování systémového přístupu ke zkoumaným sociálním jevům a procesům. Hlavní funkcí společensky angažované marxistické průmyslové sociologie je její podíl na vědomém koncipování tendencí budoucího vývoje s cílem zajistit vyšší stupeň integrace jednotlivých podnikových subsystémů v rámci cílů a zájmů socialistické společnosti jako celku.

Prof. J. Kohout (katedra ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE v Praze) se ve svém vystoupení zabýval problematikou sociálního plánování v průmyslovém podniku a s tím souvisejícími úkoly podnikového sociologa. Vedle vyjasnění některých základních pojmů a kategorií (zejména chápání pojmu sociální plánování v buržoazní a marxistické průmyslové sociologii) se věnoval především bližšímu vymezení základních oblastí sociálního plánování a etap, v nichž by mělo v podnicích probíhat. Varoval před úspěšným a komplexně nepřipraveným zaváděním sociálního plánování do podnikové praxe. Tomuto procesu musí předcházet především hluboké studium sovětských zkušeností a dále pak etapa experimentování ve vybraných podnicích, opřená o seriózní sociální analýzu výchozího stavu.

Š. Hora (Československý výzkumný ústav práce v Bratislavě) informoval o již provedených základních sociologických výzkumech a zdůraznil význam, jaký má jejich studium pro práci mladých podnikových sociologů. Umožňuje jim osvojit si poznatky, které již byly shromážděny, a přispívá tak k správné teoretické i metodologické orientaci vlastní výzkumné práce v podnicích. V dalším se autor zaměřil na podrobnější charakteristiku výsledků z výzkumu podnikových sociálních činností, realizovaného jako jeden z dílčích výzkumných úkolů Československého výzkumného ústavu práce.

A. Hirner (katedra sociologie filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě) se ve svém referátu věnoval metodologickým aspektům sociologických výzkumů. Podtrhl, že uplatnění poznatků marxistické sociologie v praxi je závislé především na úrovni vědecké práce samé a na kritériích hodnocení. Podrobně rozvedl základní metodologické zá-

sady výzkumné práce v terénu, jež zatím nejsou vždy důsledně dodržovány. Konkrétně jde

1. o zásadu respektování jednoty teorie a empirie,
2. o zásadu systémového přístupu k sociální realitě,
3. o zásadu náročného přístupu k analýze sociální skutečnosti,
4. zásadu důkladné metodologické přípravy samotných výzkumných projektů.

Druhý den pokračovalo jednání konference dalšími referáty. J. Pichňa (katedra sociologie filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě) se ve svém vystoupení zaměřil na charakteristiku některých základních aspektů systémového přístupu ke studiu sociálního celku průmyslového podniku. Jako hlavní úkol průmyslové sociologie označil odhalování vývojových zákonitostí sociální struktury tohoto systému a společenských mechanismů jeho fungování. Značnou pozornost věnoval vymezení základních znaků sociálního systému podniku a popisu některých základních sociálních procesů, které v jeho rámci probíhají.

Příspěvek J. Koláře (katedra ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE v Praze) seznámil účastníky konference se současným stavem rozvoje průmyslové sociologie v jednotlivých socialistických zemích. Vedle zhodnocení stávajícího stupně institucionalizace tohoto vědního oboru obsahoval referát i základní informaci o hlavních oblastech, na něž se orientuje vědeckovýzkumná práce sociologů v průmyslu, včetně charakteristiky prvních pokusů o mezinárodní spolupráci ve formě komparativních výzkumů.

M. Tomšík (katedra ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE v Praze) shrnul ve svém vystoupení dosavadní zkušenosti týkající se utváření profese podnikového sociologa v našich podmínkách i v ostatních socialistických zemích. Blíže se zaměřil zejména na analýzu možností zařazení podnikového sociologa do organizační struktury podniku a na rozbor negativních důsledků vyplývajících z dosavadní nejasnosti základních zásad a principů platných pro vymezení jeho práv a povinností, pracovní náplně i zásad platového a funkčního postupu. V závěru informoval o nejnovějších tendencích v oblasti přípravy podnikových sociologů na vysokých školách v Polsku, NDR a v Maďarsku.

Š. Karabín informoval plénum o celkovém zaměření pracovní činnosti a organizační struktury Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě. Vedle charakteristiky základních výzkumných úkolů ústavu (zejména hlavního úkolu státního plánu *Změny v charakteru, dělbě práce a kvalifikační strukturu pracovní síly v období vědeckotechnické revoluce*) se zmínil i o jeho koordinační činnosti a připravovaných seminářích, kolokviích a konferencích.

Odpolední jednání prvních dnů konference i závěrečné dopoledne bylo věnováno diskusi, kterou je možno souhrnně charakterizovat

jako velmi věcnou, střídavou a angažovanou. V souladu se zaměřením konference se orientovala v podstatě na tři základní okruhy problémů — metodologické otázky sociologického výzkumu, problematiku sociálního plánování, pozici a roli podnikového sociologa.

Zejména k poslednímu problémovému okruhu hovořila řada mladých podnikových sociologů, kteří uváděli své bezprostřední zkušenosti z působení v podnicích, snažili se o odhalení příčin svých úspěchů i neúspěchů a informovali o prvních výsledcích své práce. Podnětná byla v tomto směru vystoupení ss. Komárka, Kyaničkové, Šarišského a dalších, velmi zasvěceně hovořili k těmto otázkám i prof. V. Čech a E. Reich.

V diskusi o sociálním plánování byli účastníci konference seznámeni se stavem prací, které na tomto úseku zajišťují a koordinují federální ministerstvo práce a sociálních věcí (referoval s. Chochola) i ministerstvo práce a sociálních věcí SSR (informoval s. Bartek).

Závěrem lze konstatovat, že konference splnila své základní cíle — přispěla k vzájemné informovanosti účastníků, umožnila navázání řady pracovních kontaktů a vyjasnila možné přístupy k řešení řady praktických problémů. Lze si jen přát, aby Československý výzkumný ústav práce v Bratislavě i v budoucnu pokračoval v pořádání obdobných konferencí i seminářů, které již mají svou dobrou tradici a jsou jednou z účinných forem pro zvyšování koordinovanosti cílevědomého obsahového zaměření i celkové teoretické i metodologické úrovně vědecko-výzkumné práce v oboru průmyslové sociologie.

Pro účastníky konference i pro ostatní zájemce bude v dohledné době vydán sborník materiálů, obsahující jak jednotlivé referáty, tak i nejzávažnější diskusní příspěvky.

Miloslav Tomšík

Žena a rodina v zrcadle společenského výzkumu v ČSSR*

Současná etapa vývoje naší společnosti je charakterizována mimo jiné výraznou účastí žen ve všech oblastech našeho národního hospodářství a veřejného života. Ve sféře řízení je tento trend doprovázen a současně podmínován řadou opatření stranických a státních orgánů, usilujících o vytvoření optimálních podmínek pro všestranný vývoj osobnosti ženy. To není úkol lehký, a má-li být úspěšně zvládnut, je třeba, aby k jeho řešení přispěla svým dílem i společensko-vědní fronta.

První systematické kroky v tomto směru byly učiněny z iniciativy Slovenské sociologické společnosti při SAV, Československé sociologické společnosti při ČSAV, Sociologického ústavu SAV a ústředního výboru Slovenského svazu žen. Uvedené instituce uspořádaly ve dnech 30. 11.—2. 12. 1972 v domě vědeckých pracovníků ve Smolenicích celo-

státní seminář *Žena a rodina v zrcadle společenského výzkumu v ČSSR*. Zúčastnili se ho zástupci ÚV KSC, ÚV KSS, Československé rady žen, Českého svazu žen, Slovenského svazu žen, pracovníci československých vědeckých ústavů, vysokých škol, odborných škol, ministerstev, průmyslových podniků, zdravotnictví, tisku, rozhlasu a zahraniční hosté z Bulharské lidové republiky, Německé demokratické republiky a Polské lidové republiky.

V úvodním projevu vyslovila J. Jančovičová z ústředního výboru Slovenského svazu žen naději, že se seminář stane mezníkem ve výzkumu postavení ženy a rodiny v naší společnosti, protože umožní celkové a více-méně interdisciplinární zmapování problematiky a poskytne obraz o stavu a orientaci výzkumů daného tématu. Označila smolenické setkání za významný krok, který může nejen posunout výzkum značně vpřed, ale i urychlit plnění závěrů XIV. sjezdu KSČ v této oblasti a poskytnout podklady pro jednání pléna ÚV KSS na jaře 1973, jehož předmětem bude postavení ženy a upevnění rodiny v naší společnosti.

Členka předsednictva ÚV KSS a předsedkyně ústředního výboru Slovenského svazu žen E. Litvajová poukázala ve svém projevu na okolnost, že je to poprvé, kdy se setkávají představitelé stranických a státních orgánů s pracovníky vědeckých institucí, aby společně řešili problém postavení ženy v naší společnosti. Tento úkol vyplývá ze závěrů IX. sjezdu KSS i XIV. sjezdu KSČ. Oba sjezdy zdůraznily, že je třeba vytvářet lepší podmínky pro zvýšení participace ženy na otázkách veřejného života. To je však možné pouze za předpokladu dosažení souladu mezi třemi rolemi ženy — rolí pracovnice, rolí matky a rolí občanky. V posledních dvaceti letech bylo v tomto směru již mnoho učiněno, mnoho však ještě zbývá učinit. Dnes se již nelze spokojit s dílčími výzkumy a dílčími opatřeními. Má-li být dosaženo harmonického rozvoje osobnosti ženy ve smyslu marxisticko-leninských idejí, je nutno celou otázku řešit komplexně, na základě vědecké analýzy a dlouhodobé koncepce. Vytvoření předpokladů k takovému přístupu je právě smyslem semináře.

Problém postavení ženy v současné společnosti je problémem celosvětovým. Socialistické zřízení má však všechny předpoklady pro jeho vyřešení. Spojené úsilí zainteresovaných složek, koordinace výzkumů a sociálních opatření pomohou tento cíl přiblížit.

V závěru zahajovacích projevů promluvil L. Kozár, první náměstek ministra práce a sociálních věcí SSR, o významu aktivity žen pro další rozvoj našeho národního hospodářství a socialistické společnosti vůbec. Kladně zhodnotil vývoj, k němuž došlo v postavení ženské populace v období existence nového společenského zřízení, ocenil péči stranických a vládních orgánů o vytváření stále optimálnějších podmínek pro uskutečnění dů-

* Cílem příspěvku je podat nejen ucelenou informaci o semináři stejného názvu, ale i poměrně podrobný přehled o výzkumech, které v dané oblasti probíhají.

sledné rovnoprávnosti muže a ženy a vyjádřil očekávání, že seminář přispěje k získání uceleného obrazu o výsledcích výzkumů orientovaných na problematiku ženy a rodiny u nás.

První odborný referát přednesla J. Ošmerová (Výzkumný ústav kultury a veřejné mienky, Bratislava) na téma *Veřejné mínění o postavení ženy a funkcích rodiny v socialistické společnosti*. Uvedla některé zajímavé výsledky dvou výzkumů, které v r. 1971 a 1972 provedl Kabinet pro výzkum veřejného mínění při Výzkumném ústavu kultury a veřejného mínění v Bratislavě.

Výzkum *Žena v socialistické společnosti* byl proveden na objednávku Slovenského svazu žen a jeho cílem bylo získat poznatky nutné pro realizaci koncepce řešení ženské otázky v duchu závěrů XIV. sjezdu KSČ. Výběrovým souborem bylo 1400 respondentů, představujících reprezentativní vzorek slovenského obyvatelstva nad osmnáct let podle demografických znaků pohlaví, věku, sociálního postavení a bydliště (čtyři skupiny obcí podle velikosti a členění podle krajů).

Výsledky výzkumu:

- Většina respondentů považuje zapojení žen do hospodářského a společenského života za důležité jak z hlediska ženy, tak z hlediska společnosti. Výhrady jsou pouze v případě žen s malými dětmi.
- Žena není motivována k práci v zaměstnání převážně výdělkem.
- Pojem „rovnoprávné postavení ženy“ vzbuzuje celou škálu představ:
 - a) rovnoprávnost v rodině, rovná práva a povinnosti obou manželů (muži 67 %, ženy 74 %),
 - b) spravedlivé ohodnocení žen podle kvality jejich práce a schopnosti (muži 51 %, ženy 65 %),
 - c) stejná možnost vzdělání (muži i ženy cca 30 %),
 - d) uplatnění žen na každém pracovním úseku (muži i ženy cca 30 %),
 - e) větší podíl žen v řídicích a veřejných politických funkcích (muži i ženy cca 17 %).
- Jako námitka proti častějšímu pověřování žen veřejnými funkcemi je uváděno zejména, že „žena má víc starostí v rodině a na funkci by časově nestačila“, že „nemá pro vedoucí funkci schopnosti“.

V souvislosti se získanými poznatky zdůraznila autorka nutnost ideově politického působení v této oblasti a vytváření materiálních předpokladů (zejména zlepšení služeb) k uskutečnění rovnoprávnosti žen.

Druhý výzkum, *Naše rodina*, byl proveden na základě požadavku ministerstva práce a sociálních věcí SSR s cílem získat představu o názorech na upevnění rodiny a na pomoc socialistického státu tam, kde rodina svoji společenskou funkci zanedbává nebo ji nemůže plnit.

Výsledky výzkumu:

- Podle názorů respondentů rodina svoje společenské funkce plní. Hodnocení funkcí

podle významu: výchovná, ekonomická, emocionální, reprodukční.

- V populační politice nepůsobí pouze ekonomické faktory, je třeba současně činit opatření v oblasti morálně výchovné, ve výchově k rodičovství i na poli společenského ocenění rodiny s větším počtem odpovědně vychovávaných dětí.
- Optimální počet dětí v rodině: Ø 2,7. Nižší věkové kategorie městských respondentů preferují nižší počet dětí.
- Z forem náhradní výchovy je považována za nejvhodnější ústavní výchova či individuální náhradní výchova v cizích rodinách.

Závěrem autorka zhodnotila oba výzkumy jako indikátory posunu vědomí dnešní střední a mladé generace ve směru přijetí nové role socialistické ženy a jejich implikací a doporučila provést sekundární analýzu výzkumů veřejného mínění, v nichž jako jeden ze základních demografických znaků je sledována diferenciace podle pohlaví.

T. Pánik (Ústav sociálního výzkumu mládeže, Praha) vycházel ve svém příspěvku *K některým problémům postavení ženy v naší současné společnosti* ze sekundární analýzy statistických dat. Poukázal na to, že stupeň emancipace ženy byl dosud zpravidla vyjadřován takovými ukazateli, jako jsou na příklad zaměstnanost, vzdělání atd. S celkovým společenským rozvojem se však mění kritéria vypovídající o postavení ženy ve společnosti, vznikají kritéria nová — např. intenzita pronikání ženské pracovní síly do povolání dosud výhradně „mužských“, stupeň ženiny aktivní přímé i nepřímé účasti v systému plánování, řízení, rozhodování a kontroly.

Statistická data dokumentují růst zaměstnanosti žen, celkový trend růstu vyššího vzdělání a poklesu nižšího vzdělání (s tím, že muži dosahují nejvyššího vzdělání ve větší míře než ženy), vyšší frekvenci postupu mužů na žebříčku míst v povolání ve srovnání s ženami, které častěji obsazují nižší stupně tohoto žebříčku. Přestože ženská pracovní síla proniká do nových povolání, existuje její výrazná koncentrace v tzv. feminizovaných oborech, charakterizovaných nejnižší průměrnou mzdou a těšících se tedy jako profese menšímu zájmu ze strany mužů.

Přesnější vyjádření stupně emancipace ženy lze dedukovat z její pozice ve struktuře společenských mocí. Z přehledných údajů vyplývá, že ženy bývají zřídka voleny či dosazovány na vedoucí místa i v oborech, kde jejich procento překračuje průměr zaměstnanosti žen.

Postavení ženy je rozporuplné, neboť složky její sociální pozice, tj. vzdělání, příjem, postavení v zaměstnání a zejména participace na hospodářské a politické moci, nejsou v souladu.

O. Kontšeková (Vysoká škola ekonomická, Bratislava) ve svém referátě *Ekonomická efektivnost práce žen* informovala účastníky semináře o výzkumném úkolu zpracovaném v r. 1967–1969 v rámci vědeckovýzkumné

činnosti na Vysoké škole ekonomické v Bratislavě ve spolupráci s Československým výzkumným ústavem práce v Bratislavě. Výzkumný úkol vznikl z potřeby ověřit názory o ekonomické neefektivnosti práce žen vzhledem k nutnosti rozšiřování dětských zařízení.

Za účelem posouzení této otázky byla stanovena míra efektivnosti práce osob zaměstnaných ve výrobní (produktivní) sféře národního hospodářství. Byla vypočítána tak, že národní důchod vytvořený v daném roce (1966) souborem osob zaměstnaných v socialistickém sektoru produktivní sféry národního hospodářství (bez JZD) byl dělen náklady na jejich mzdy plus náklady vynaloženými v daném roce na vzdělání a dětská zařízení. Přičtou-li se náklady na dětská zařízení pouze ženám, vypadá míra efektivnosti takto:

1,93 — u ekonomicky aktivních osob
1,98 — u ekonomicky aktivních mužů
1,82 — u ekonomicky aktivních žen

Rozloží-li se uvedené náklady na muže i ženy, vypadá míra efektivnosti takto:

1,96 — u ekonomicky aktivních mužů
1,84 — u ekonomicky aktivních žen

Z porovnání těchto měr počítaných v obou variantách vyplývá prakticky zanedbatelný vliv výšky nákladů vynaložených na dětská zařízení na úroveň a rozdíly této míry podle pohlaví. (Výhody dětských zařízení využívá také jen velmi malý počet žen — v r. 1970 připadlo na 100 dětí ve věku 0—2 roky necelých 7 míst v jeslích.)

Větší možnosti zvýšení míry ekonomické efektivnosti práce žen jsou v jiné oblasti. Existuje totiž disproporce mezi náklady na vzdělání a mzdami v tom smyslu, že se ženy podílejí polovinou na nákladech na vzdělání, ale jejich podíl na mzdách je nižší, protože jejich kvalifikace není plně využívána. Dokonalejší využití kvalifikace žen lze proto považovat za nejlepší prostředek zvýšení ekonomické efektivnosti jejich práce.

Š. Hora (Československý výzkumný ústav práce, Bratislava) se zaměřil na *analýzu přítčinné nízké účasti žen v řídicí činnosti*. Ve svých závěrech se opíral o výzkum stejného názvu, uskutečněný v r. 1971 Československým výzkumným ústavem práce ve čtyřech odvětvích národního hospodářství na Slovensku (strojírenský průmysl, obchod, školství a národní výbory) na reprezentativním výběrovém souboru 2000 respondentů pomocí standardizovaného interview a ve 42 organizacích pomocí volného popisu, vyjádřeného vedením organizace.

Výzkum potvrdil, že přestože ústava zajišťuje politickou a ekonomickou základnu pro rozvoj emancipačního procesu, přetrvávají v naší společnosti určité objektivní i subjektivní bariéry brzdící tento proces.

Z hlediska žen jsou to aktivity spojené s obstaráváním domácnosti, subjektivní obranný postoj vůči vedoucím funkcím a biologické specifikum ženy, které je příčinou toho, že některá povolání nejsou pro ženu vhodná. Hlavní důvody, které uvádí vedení

podniku jako překážky obsazování vedoucích míst ženami, jsou tyto:

1. mateřství a rodina, výchova dětí, nedostatek jeslí (uvedlo 22,6 % vedoucích);
2. přetáženost z vedení domácnosti, zaměstnanost obou manželů, nedostatečné služby (13 %);
3. velká odpovědnost a časová náročnost při výkonu funkce, slabé finanční hodnocení za výkon (13 %);
4. závislost na kvalifikaci a délce praxe (9,7 %);
5. větší důvěra k mužům, tradice obsazování vedoucích funkcí muži (8,1 %);
6. nedostatek funkčních míst (6,5 %);
7. dostatečné zastoupení žen na vedoucích místech (6,5 %);
8. „nemáme s tím problémy“ (6,5 %);
9. fyzická náročnost výkonu vedoucí funkce (1,6 %);
10. žádná odpověď (10,9 %).

Pokud jde o budoucí trend, očekává se ve zkoumaných organizacích častější obsazování vedoucích funkcí ženami.

Obsazení vedoucích funkcí

	1971	1980
Muži	68,3	64,4
Ženy	31,7	35,6

Tato čísla jsou relativně vysoká, současný celostátní průměr obsazení vedoucích míst ženami je 5 %.

M. Haňdiak (odbor psychologie, sociologie a fyziologie práce Východoslovenských železnic, Košice) zdůraznil nutnost řešit specifické otázky pracovního zařazení žen v rámci komplexního plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů, které se již na základě sovětských zkušeností začíná u nás uplatňovat.

Na výsledcích výzkumu *Postavení a možnosti uplatnění žen ve Východoslovenských železárnách* (proveden z iniciativy vedení podniku a dokončen v r. 1969) ukázal pak specifické problémy práce žen v těžkých provozech.

D. Sagara (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodářstva a výživy, Bratislava) uvedl několik informací týkajících se práce žen v zemědělství. Přestože v r. 1971 tvořily ženy 48,6 % pracovníků v zemědělství, nebylo dosud z technických důvodů možno zaměřovat výzkumy na jejich specifickou problematiku. Přestože je velmi akutní. Z dat, která jsou k dispozici, vyplývá, že více než 90 % žen pracujících ve slovenském zemědělství vykonává nekvalifikovanou nebo málo kvalifikovanou ruční práci. Pracovní aktivita žen je často sezónní a jejich měsíční příjem mimořádně nízký. Řídící funkce obsazují zřídka (cca 5 %), a to převážně na nižších stupních řízení. S tím souvisí i věková a kvalifikační struktura. Celé dvě třetiny patří do věkové skupiny nad 40 let a 90 % má základní školní vzdělání. Začínající kooperativní, integrační a racionalizační procesy budou vyžadovat kvalifikovanější a specializovanější pracovníky, což se promítne zejména

na do oblasti ženské pracovní síly. Společenské důsledky vědeckotechnické revoluce v zemědělství přesáhnou možnosti lokálního řešení v jednotlivých zemědělských družstvech či státních státech. Bude nutné, aby problémy zemědělských žen byly řešeny komplexně,

S. Malá (Výzkumný ústav kultury a veřejnej mienky, Bratislava) se zabývala otázkou *kulturně společenské úrovně žen a formami jejího projevu v odlišném prostředí*. Ve svých úvahách vyšla z tradičního způsobu utváření kulturně společenské úrovně jedince, určovaného příslušností k určité společenské třídě, a srovnala jej s dnešní socialistickou skutečností, kdy se otevřely široké možnosti kulturního rozvoje každého člověka bez ohledu na jeho třídní příslušnost. Avšak i přes deklarovanou rovnoprávnost nemá dosud žena v naší společnosti stejné podmínky pro rozvoj své osobnosti jako muž. Výzkumy prováděné Výzkumným ústavem kultury a veřejného mínění v Bratislavě ukazují, že ženy méně dbají o svůj odborný a intelektuální růst, méně čtou denní tisk, méně chodí do kina, do divadla a na sportovní podniky, méně samy sportují a mají méně času na své koníčky než muži. Je to dáno biologicko-fyziologickými vlastnostmi ženy, poutajícími ji intenzivněji k dítěti a rodině, je to dáno nedostatkem zařízení společenského charakteru v oblasti služeb, ale je to dáno i tradicí odlišného způsobu výchovy muže a ženy. Tato tradice je v různém společenském prostředí různě překonávána. Např. ženy pracující v průmyslu jsou náročnější vůči sobě i vůči společnosti a jsou kritičtější než ženy pracující v zemědělství; ženy studují při zaměstnání podstatně méně často než muži, protože podstatně méně často vykonávají odpovědnou a náročnou práci, která by je nutila zvyšovat kvalifikaci. Tyto a další výsledky výzkumů naznačují, že sociálně pracovní prostředí a profesionální zařazení působí na kulturně společenský vývoj ženy. Proto je nutné, aby důležité faktory tohoto typu byly nejen objeveny, ale i seriózně analyzovány.

J. Bakša (Vysoká škola poľnohospodárska, Nitra) podal informáciu o *výzku mu rozmístění a uplatnění zemědělských žen v zemědělství* — *absolventek školy v zemědělské praxi* a uvedl některá konkrétní opatření, která je třeba učinit, aby se usnadnila práce žen v zemědělství vůbec.

M. Mrkosová (Ústav sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství při PF) informovala o některých výsledcích *výzkumu sociálních pozic, sociálněomnického statusu a společenských rolí učitelů a ředitelů ZŠ v ČSR*, provedeném Ústavem sociálního výzkumu mládeže v letech 1968—1971. Každý výzkum zabývající se problematikou učitelské profese se totiž tak či onak dotkne tzv. feminizace, tedy faktu, že učitelství je do značné míry jakýmsi „ženským povoláním“. Feminizace se však neprojevuje stejnoměrně na všech stupních škol a na všech stupních jejich řízení v tom smyslu, že ženy zastávají prestižně nižší funkce, jak pokud jde o typ školy, tak pokud jde o participaci na řízení.

Tak například na venkovských školách vyučují muži převážně na 2. stupni a ženy převážně na 1. stupni, na městských školách tento trend u mužů zesiluje, zatímco ženy zde vyučují rovnoměrně na 1. i 2. stupni. Podobně je tomu s obsazováním funkce ředitele. Nejvíce žen zastává funkci ředitelky na jednotřídní škole (42,29 %), na venkovských školách v menších obcích pracuje 17,23 % ředitelky a na ZŠ městského typu pouze 10,68 % ředitelky. Na tuto situaci působí mnoho faktorů, jako je množství volného času, povinnosti k rodině, možnosti dalšího vzdělávání atd. Přestože ženy mají hlubší vztah k učitelské profesi, mnohem méně než muži sledují nové pedagogické poznatky a mají menší aspirace a méně jasnou představu o své osobní autoritě ve škole i na veřejnosti. Má-li žena plnit všechny své společenské i osobní role, musí usilovat o získání větších časových rezerv, aby mohla navázat na tradice učitelství jako nositele společenského a kulturního dění.

H. Sifajová (Ústav zdravotnej výchovy, Bratislava) podala podrobnou informaci o *pracovních a sociálních podmínkách sester pracujících v nemocničních odděleních na Slovensku*. Informace byla podložena daty z výzkumu, který proběhl v červnu 1969 v náhodně vybraných ústavech národního zdraví a jehož cílem bylo odhalit příčiny fluktuace a nedostatku zdravotních sester.

J. Jančovičová (Ústredný výbor Slovenského zväzu žien, Bratislava) hovořila ve svém příspěvku *Žena-lékařka v rodině a povolání* o handicapu, kterým je ve srovnání se svým mužským kolegou žena-lékařka zatížena. Desetiletý tým Kabinetu sociologie zdravotnictví a Institutu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů zkoumal tento problém na souboru lékařek a kontrolním souboru lékařů. Ukázalo se, že v období přípravy na profesionální kariéru je teoretický standard děvčat vyšší, jejich průměrný prospěch je lepší. V praxi jsou však za nadanější a zručnější považováni lékaři, pacienti jim více důvěřují, platově jsou výše ohodnoceni. U žen je oceňován spíše lidský přístup k nemocnému. V průběhu praxe získávají další kvalifikaci převážně muži, ženy jsou handicapovány rodinnými povinnostmi. (Žena-lékařka spotřebuje zpravidla na domácnost 2—4 hodiny denně, muž 0—1 hodinu denně. Muži studují 3—10 hodin denně, ženy 2 hodiny denně.) Ze 16 předsedů atestačních komisí 10 hodnotí ženy a muže stejně, ostatní hodnotí muže výše.

Specifické problémy žen-lékařek jako socioprofesionální skupiny se stávají stále naléhavější.

1. Feminizace lékařského povolání vzrůstá (zatímco procento žen z dnešního počtu lékařů na Slovensku činí 40,4, v řadách studentů medicíny představují již žen nadpoloviční většinu).
2. Průměrný věk žen-lékařek na Slovensku je relativně nízký — 32,5, z čehož dvě třetiny představuje věková skupina 24—35 let, která je optimální pro mateřství. V tomto věku jsou také nejaktuálnější požadavky na zis-

kání odborné kvalifikace a to potenciálně vede k ohrožení natality těchto žen nebo ke snížení nároků na kvalifikační postup.

3. Z časového, finančního, intelektuálního a etického hlediska patří příprava na lékařské povolání mezi nejnáročnější obory vysokoškolského studia a i po ukončení studií vyžaduje soustavné a intenzivní postgraduální vzdělávání, obětavost, trpělivost a práci přesčas.

Přes nepřiměřené zatížení rodinnými povinnostmi a nedokonalost služeb jsou zkoumané ženy subjektivně vysoce identifikovány se svým povoláním a usilují o postgraduální studium. Je tedy pouze třeba vytvořit pro ně lepší objektivní podmínky.

H. Kührigová (výzkumná skupina *Žena v socialistické společnosti* při Akademii věd NDR, Berlín) zdůraznila význam výměny zkušeností socialistických zemí ve všech oblastech společenského bádání a vyjádřila naději, že možnosti spolupráce našich zemí se budou neustále zvyšovat, což nepochybně přispěje i k úspěšnému vyřešení naléhavého a komplikovaného úkolu vytvoření všestranných podmínek pro harmonický rozvoj osobnosti ženy.

Seznámila posluchače se stavem výzkumu společenského postavení ženy v NDR. Zaměstnání ženy se zde stalo samozřejmostí, poslední výsledky sčítání lidu ukazují, že od r. 1964 vzrostl počet zaměstnaných žen o 10 %, takže nyní dosahuje 84 %. V socialistické společnosti jde však o to, aby pracovní činnost ženy nebyla neslučitelným protikladem jejího rodinného života, ale naopak, aby obě sféry byly v harmonickém vztahu. Touto otázkou se zabýval také VIII. sjezd SED a na popud stranických a vládních orgánů byla při Akademii věd NDR zřízena *vědecká rada* zaměřená na problém *ženy a rodiny v socialistické společnosti*. Rada se skládá ze zástupců ústředních státních orgánů, ústředních vědeckých institucí, vědců z různých vědních oborů, zástupců společenských organizací a zkušených praktiků. S radou spolupracuje zvláštní výzkumná skupina zřízená při Akademii věd. Tím je zajištěno, že výzkumná práce je plně zakotvena v potřebách praxe a její výsledky se musí zpět do praxe vracet.

Hlavní problémy, které rada řeší:

- kontinuální zaměstnání žen
- zvyšování odborného a politického vzdělání žen
- vytváření vhodných pracovních a životních podmínek pro pracující ženu

Kromě tohoto hlavního výzkumného projektu koordinuje rada některé dílčí projekty připravované dalšími institucemi, jako například:

- *výzkum postavení družstevnic a zemědělských pracovníc ve společenském pracovním procesu socialistického zemědělství* (provádí pracovní skupina sekce zemědělské ekonomiky University Karla Marxe v Lipsku)
- *výzkum zdravotního stavu zemědělské ženy v závislosti na specifických faktorech*

zátěže (provádí lékařská fakulta v Magdeburku)

- *projekt rozšiřování dětských zařízení jako předpoklad zaměstnání matky* (provádí ministerstvo zdravotnictví, ústřední správa pro hygienu dětského a mladistvého věku, ve spolupráci s fakultou pedagogických věd)
- *výzkum významu společného stravování jako prostředku pro zvýšení slučitelnosti pracovní a rodinné aktivity ženy* (provádí ministerstvo obchodu a zásobování)

Problematickou ženy se zabývají i různé další instituce. Například v sekci dějin Pedagogického institutu Kláry Zetkinové v Lipsku je zpracováván úkol *Dějiny boje německé dělnické třídy o osvobození ženy* a v rámci Společnosti pro sociální hygienu pracuje *sekce ochrany zdraví ženy a sekce manželství a rodiny*.

R. Peševová (Etnografický ústav Bulharské akademie věd, Sofia) uvedla svůj referát konstatováním, že problematika, rozsah a charakter výzkumu rodiny, ženy a způsobu života rodiny v Bulharsku dovoluje kvalifikovat výzkumy související s touto problematikou jako samostatný obor sociologie.

Současný vědecký zájem v této sféře se koncentruje do tří okruhů: profesionální práce ženy, její společenská aktivita a činnost související s mateřstvím.

Výbor bulharských žen uskutečnil v r. 1969 první komplexní výzkum na téma *Žena, její výrobní a společenská činnost a rodina*.

V r. 1970 zorganizoval časopis *Žena dneška* (*Ženata dnes*) první sociálně psychologický výzkum žen.

V r. 1967 bylo v rámci rozsáhlého sociologického výzkumu *sociální struktury města a vesnice v Bulharsku* získáno množství dat o způsobu života ženy a o stupni mechanizace domácích prací.

V r. 1969 provedla Akademie věd výzkum *dělnické rodiny* v největší průmyslové čtvrti Sofie.

V r. 1972 provedl Výbor pro mládež a sport ve spolupráci s komisí Vlastenecké fronty Bulharska první výzkum věnovaný rodině — *Rodina jako faktor výchovy*. Cílem výzkumu bylo vypracování typologie rodiny ve vztahu k výchově.

Kromě těchto hlavních výzkumů se v Bulharsku provádějí další dílčí výzkumy.

Autorka se dále dotkla problému mezinárodní spolupráce. Zdůraznila, že problém zákonitosti a budoucnosti socialistické rodiny jako nové historické kategorie překračuje rámec jedné země. Má-li být vytvořena jednotná koncepce, musí být výzkumy prováděny na širší základně. Mezinárodní spolupráce vědců umožní lépe integrovat síly, zdokonalit výzkumné techniky a zajistit vypracování skutečné vědecké teorie vývoje socialistické rodiny a zásad řízení procesů týkajících se aktuálních otázek ženy a rodiny, ženy a výchovy atd. Integrace sil pak umožní vyjádřit fundovanější vědecké prognózy.

A. Kurzynowski (katedra sociologie práce Vysoké školy plánování a statistiky, Varšava) informoval účastníky semináře o některých výzkumech svého pracoviště orientovaných k problémům pracujících žen a rodiny, zaměstnaných žen v industrializovaných městech, potřeb městských rodin, starých lidí, městských rodin bez muže atd. Uvedl též některá metodologická doporučení zajišťující upřesnění získávané informace.

B. Lobodzinská (sekte sociologie rodiny Polské sociologické společnosti, Varšava) se věnovala analýze *tří možných relací mezi pracovní rolí ženy a její rolí v domácnosti*. Možné relace jsou tyto:

1. Obě role se vzájemně doplňují, jedna posiluje druhou např.
 - a) tehdy, jestliže profesionální práce je podobná práci v domácnosti (kuchařka, prádlena, učitelka);
 - b) je-li profesionální práce intelektuálního charakteru, může domácí práce znamenat relaxaci.
2. Obě role si vzájemně nevadí (např. práce sezónních pracovníků či žen námořníků, které nemají plné domácí povinnosti).
3. Obě role si vzájemně vadí, a to je nejčastější případ. Zatížení v pracovní sféře znemožňuje dobré plnění role v domácnosti a naopak. Žena nemůže vykonávat žádnou roli perfektně, to je příčinou nespokojenosti jak na pracovišti, tak v domácnosti, dochází k frustraci, konfliktům v rodině, znemožnění avansu atd.

Možnosti řešení:

- a) Přesunout všechny domácí povinnosti na službu.
- b) Zvýšit participaci muže a dětí na domácích pracích. Tento požadavek vyplývá ze změněného postavení ženy v dnešní rodině, kde se stává spoluživitelkou, což v tradiční rodině nebylo zvykem. Přesto však z polských výzkumů vyplývá, že prakticky všechny domácí povinnosti leží na ženě, muž a děti téměř nepomáhají. To má i závažné výchovné důsledky: egoismus dětí a jejich nepřipravenost na rodinný život.
- c) Důsledně zmechanizovat domácnost.

V praxi by bylo nejlepší aplikovat všechny tři způsoby.

Stranicky a vládní orgány v Polsku usilují o to, aby pomoc rodině prostřednictvím služeb byla dokonalejší. Činí se opatření pro zvýšení výstavby nových moderních bytů, zřizují se další a další zařízení pro péči o předškolní děti.

Tato opatření mohou významně přispět ke zlepšení situace ženy.

V. Fišerová (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) přednesla příspěvek na téma *Žena a volný čas*. Ve svých závěrech vycházela především z výzkumu *volného času obyvatel Ostravy* z r. 1968 a z výzkumu *Minění žen o zaměstnání, domácnosti a rodině*, provedeného v r. 1971 Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV. Úvodem se zmínila o základních problémech souvisejících s vymezením volného času, zejména pokud jde o některé činnosti v domácnosti, jako je např.

vaření, šití atd., které sice jsou zpravidla chápány jako neoblíbená práce, mohou však v některých případech být prostředkem oddechu či seberealizace. Doporučila, aby při vymezování bylo objektivní hodnocení výrazněji doplňováno subjektivním hodnocením, psychologickým hodnocením atd. Výzkum *Minění žen o zaměstnání, domácnosti a rodině* vlastně jako první přináší důležité informace o subjektivních pocitech z hlediska volného času a o srovnání aktivit volného času, které ženy dělají nejraději, s aktivitami volného času, které dělají nejčastěji. Zatímco tedy ženy uvádějí některé činnosti v domácnosti (např. šití) jako často prováděnou aktivitu volného času, v preferovaných volnočasových aktivitách uvádějí spíše činnost mimo domov (divadlo, výlet atd.). V oblasti subjektivních pocitů lze za základní považovat pocit dostatku nebo nedostatku volného času. Ze sledovaného souboru pouze 33 % žen pocítují dostatek času pro sebe, 41 % pro manžela, 22 % pro blízké příbuzné a 19 % pro přátele.

Možné způsoby prodloužení volného času žen:

1. všeobecné zkrácení pracovní doby v zaměstnání;
2. zkrácení pracovní doby žen;
3. zkrácení doby nutné pro domácí práce;
4. zvýšení podílu mužů a ostatních členů domácnosti na domácích pracích;
5. omezení počtu dětí v rodině.

Tyto způsoby jsou však spojeny s určitými obtížemi a mnohé z nich obsahují i velmi negativní aspekty. Velký pocit nedostatku volného času u žen a pocit únavy jsou neklamnými příznaky, že jde o vážný problém, který však není vyřešen. Stressy vznikající z dvojí role ženy se odrážejí nejen v nedostatečném využívání pracovní doby, ale i v nízké natalitě, neharmoničnosti rodinného života, popř. v nestabilitě rodiny. Marxistické řešení problému by mělo vycházet z komplexního pohledu, zahrnujícího i netradiční souvislosti.

M. Hubáč (Výzkumný ústav hygieny práce a chorob z povolání, Bratislava) se v referátě, vypracovaném společně s F. Strelkou z téhož ústavu, zabýval výsledky výzkumu *účinků fyzické práce na fyziologické funkce ženy se zřetelem na její budoucí či aktuální úlohu rodičky a matky a na zdraví jejího potomstva*.

Průslušná profesiografická analýza byla provedena asi ve 200 závodech na Slovensku. Závěry jsou důležitým podkladem pro stanovení kritérií přípustného fyzického zatížení ženy, kontraindikovaných druhů prací a faktorů pracovního prostředí, pro stanovení zásad správného pracovního zařazování žen, pro fyziologicko-racionalizační a organizační opatření v pracovním procesu, právě tak jako pro opatření hygienická a léčebně preventivní.

Referát V. Klimenta a J. Štefanoviče (Gynekologicko-porodnická klinika, Bratislava) informoval o resortním úkolu — výzkumu *vlivu fyzické a psychické námahy na organismus ženy*. Na úkole se podílili několik pracovníků a jeho zpracování je rozvrženo na 5 let. Cílem je prověřit faktory, o nichž se má

za to, že mají negativní vliv na orgánové systémy ženy, a tedy i na celý její organismus, najít způsoby, jak je eliminovat a umožnit tak ženám plnou produktivitu bez újmy na zdraví, popřípadě na zdraví potomstva. Autoři uvedli několik pozorování týkajících se specifčnosti ženského organismu, zejména vzhledem k jeho zapojení do pracovního procesu. Zdůraznili význam všeobecné prevence, tj. správné životosprávy a tělesné výchovy, a doporučili zavést pravidelnou gymnastiku v pracovní době, zejména v závodech s pásovou výrobou. Vyjádřili očekávání, že probíhající výzkum podstatně přispěje k řešení otázky vhodnosti pracovního prostředí a pracovního zařazení žen.

T. Seklová (Slezan n. p., Svatobořice, okr. Hodonín) přednesla příspěvek vypracovaný společně s A. Burianem a zaměřený na problém *významu zájmové organizace žen v naší společnosti*. Uvedla, že přes ekonomická a sociální právní opatření zajišťující rovnoprávnost zůstává podíl žen na řízení společnosti, státu a hospodářství neúnosně nízký. V praxi totiž hraje ještě důležitou roli společenské vědomí a celkové morální politické klima. Není možno pominout ani normy veřejného mínění. Kladně naladěné společenské klima může ženě—matce velmi pomoci překonávat její problémy spojené s mateřskou funkcí, její ekonomickou činností i společensko-politickou aktivitou a naopak. V závěrech XIV. sjezdu KSČ byl položen důraz na zvyšování účasti žen na veřejném životě. Již volby v r. 1971 přinesly zlepšení v účasti žen v zastupitelských sborech. Avšak ani po těchto volbách není ve funkci ministra jediná žena. V původní směrnicí KSČ a vlády se počítalo s 30 % účasti žen v zastupitelských sborech, skutečně však bylo docíleno pouze 25 %. Tato situace má více příčin: výhrady mužů v některých oblastech k funkci žen—poslankyň, obavy žen z přílišné odpovědnosti či z přílišného zatížení, a tedy ohrožení chodu domácnosti, obavy z kritiky a nedostatek „funkcionářských zkušeností“.

Zde právě má být hlavní těžiště působení Svazu žen — v oblasti výchovy žen k participaci na řízení státních a společenských záležitostí. Na základě výzkumu práce organizací Českého svazu žen v okrese Hodonín vytypovala autorka hlavní náležitosti dobrého fungování organizace (energičká, iniciativní předsedkyně; těsná spolupráce s národními výbory) a doporučila integrující náměty aktivity Svazu žen: zaměřit se na odstraňování skrytých i zjevných diskriminací žen ve mzdových vztazích a pomáhat jim při získávání dalšího vzdělání; vytvářet dobré podmínky pro spolupráci organizace ČSŽ a MNV; spolupracovat s poslankyněmi všech stupňů; systematicky vychovávat širokou základnu žen pro příští volby; zabývat se otázkami výstavby mateřských škol a školních stravoven, sledovat rozmístění dorostu (zejména dívčího) při výběru povolání atd.

E. Bártová (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) přistoupila ve svém příspěvku *Význam mezinárodní komparace postavení*

ženy k tématu ženy z hlediska jeho vhodnosti pro mezinárodní srovnávací výzkum.

Uvedla, že právě tato problematika patří k tématům, která lze označit za světová, což ovšem neznamená, že by měla být podceňována rozrůzněnost jejich dnešních sociálních kontextů a zejména specifika jejího vývoje v socialistické společnosti. Tato specifika však nejsou dosud převažující. Podíl historické tradice je příliš velký ve srovnání s krátkým údobím socialistické inovace. A jeví-li se dnes problém společenské participace ženy a jeho implikace velmi aktuální ve všech nebo ve většině socialistických zemí, je to především proto, že dosud přezívají důsledky procesu tisíciletého vývoje vztahu mezi oběma pohlavími v jiných společenských systémech, vztahu, který je pro socialistické společenské uspořádání nevhodný. Člověk nemění sám sebe tak rychle, jako mění systém své společnosti. Má-li být tempo této přeměny vyrovnáno, je třeba, aby sám sebe lépe poznal, a to v co nejširších i v co nejužších souvislostech. Vzhledem k tomu, že problém postavení ženy je problém přítomný téměř ve všech společenských skupinách na různém stupni globality, bylo by prospěšné, aby ani jeho výzkum nebyl organizován náhodně, ale postihl všechny stupně. Je jistě žádoucí, aby byly prováděny národní či skupinové výzkumy, a to i k dílčím aspektům problému. Je však zásadně důležité, aby byly objeveny zákonitosti sociální aktivity ženy v socialistických zemích jako specifickým celku a aby dílčí výzkumy byly posuzovány ve světle těchto zákonitostí. To přispěje nejen k prohloubení poznání, ale i k větší efektivnosti a ekonomičnosti výzkumů a vyloučení jejich duplicity. Mezinárodní komparace na dalším stupni globality, tj. nikoli komparace různých zemí stejného sociálního systému, ale komparace různých sociálních systémů, pak nabízí možnosti postižení vývojových trendů, progresivních a regresivních aspektů systému, aplikovatelných řešení atd.

Vícestupňový srovnávací výzkum není přirozeně jednoduchou a snadno realizovatelnou záležitostí a vyžaduje cílevědomé a koordinované úsilí nejen mnoha pracovníků, ale i mnoha institucí. Avšak v době, kdy předmětem mezinárodní komparace jsou témata daleko méně srovnatelná než téma tohoto semináře, je nejvyšší čas o něm uvažovat a doporučit tuto iniciativu zejména národním svazům žen.

L. Pisca (Výskumný ústav životnej úrovně, Bratislava) promluvil o problémech *kolize profesionálních a mateřských funkcí žen* a o jejich důsledcích. Neschopnost ženy plnit obě funkce úspěšně vede k omezování počtu dětí, a tím ke stavu nerovnováhy v populaci. Zdůraznil, že tato situace může být vyřešena pouze na základě komplexního interdisciplinárního výzkumu a vyzval účastníky semináře zabývající se touto problematikou ke spolupráci s Výzkumným ústavem životní úrovně v Bratislavě.

Z. Koyšová (katedra sociálního lékařstva LF UPJŠ, Košice) hovořila o plánování rodičov-

ství ve světle nové úpravy mateřské dovolené. Katedra sociálního lékařství v Košicích zkoumala v rámci státního úkolu *Dlouhodobý výzkum zdravotního stavu obyvatelstva v okresech Košice a Bardejov ve vztahu k měnícím se životním a pracovním podmínkám* postoje obyvatelstva k rodičovství. Předmětem výzkumu byly matky, které rodily od 1. 10. 1971 do 1. 1. 1972 na gynekologicko-porodnické klinice v Košicích (celkem 589 matek). Sběr dat byl proveden formou dotazníků a přímého rozhovoru. První etapa proběhla ihned po nové úpravě mateřské dovolené, druhá probíhá v současné době.

Výsledky první etapy výzkumu ukazují, že respondenty hodnotí novou úpravu velmi kladně, přičemž však četnost kladného hodnocení klesá se stupněm vzdělání. To souvisí s tím, že vyššímu vzdělání odpovídá zodpovědnější zaměstnání, v němž si nelze tak snadno dovolit zůstat dva roky doma. Podobný faktor se objevuje i mezi příčinami nečerpání plné mateřské dovolené. U matek se základním vzděláním převažují z 60 % důvody finanční, matky s vysokoškolským vzděláním uvádějí finanční důvody ze 35 % a pracovní důvody ze 40 %. Zde se projevuje i identifikace ženy se zaměstnáním.

Výsledky nepotvrdily v plné míře hypotézu, že nová úprava výrazně ovlivní rozhodování o tom, zda mít další dítě. 75 % matek se v tomto smyslu vyslovilo negativně. Většina rodin plánovala při uzavření manželství větší počet dětí, než je současně dosažený počet. Vzhledem k věkové struktuře rodičů není však tento stav konečný (45 % matek je ve věku do 24 let a 34 % ve věku do 29 let).

Znepokojující je skutečnost, že v 10 % rodin si žádný z rodičů poslední dítě nepřál. I když narození dítěte nepochybně ovlivňuje ekonomickou situaci v rodině, hraje u mladých rodičů spíše roli duševní, povahová a citová nedozrálост, nedostatek morální odpovědnosti vůči dětem a konzumní přístup k životu. Druhá etapa výzkumu jistě přinese konzistentnější názory na novou zákonnou úpravu a její promítnutí do praktického života. Ekonomická opatření nepochybně ulehčí situaci mladých rodičů, nesmí se však současně zapominat na důležitost výchovy mládeže k manželství a rodičovství.

O. Tesařová (katedra psychiatrie ILF, Bratislava) se ve svém referátu zabývala problematikou *rodiny z hlediska duševní hygieny*. Na analýze příčin přetížení a přepracovanosti moderního člověka dokumentovala, že tempo současného života negativně působí především na zaměstnanou ženu a matku, která — má-li plnit plnohodnotně funkce občanky, pracovnice a manželky — je zatížena nepřiměřenými nároky. Narušení harmonie mezi rodinným a pracovním prostředím, nesoulad mezi pracovními a rodinnými povinnostmi jsou nejčastější příčinou narušení zdraví a duševní rovnováhy právě u zaměstnaných žen.

Předpokladem udržení plné duševní i fyzické výkonnosti a duševního i celkového zdraví je dodržování určitého režimu práce, režimu odpočinku, režimu dne a způsobu života. Žádný člověk nemůže trvale pracovat

bez dostatečného odpočinku, únava je vlastně fyziologickým regulátorem činnosti a má chránit organismus před přetížením. Je-li zaznamenáván vyšší výskyt neuroz u zaměstnaných žen, neznamená to, že by žena ve srovnání s mužem měla menší odolnost vůči psychické zátěži, ale že harmonické zvládnutí všech jejích funkcí je objektivně velmi náročné. Proto je nutné učinit řadu opatření zbavujících ženu některých prací a umožňujících jí, aby mohla své zbývající funkce harmonicky plnit; je například třeba rozdělit zodpovědnost a povinnosti související s výchovou dětí rovnoměrně na matku i otce.

Socialistická společnost má nejlepší předpoklady realizovat zásady duševní hygieny zaměstnané ženy a rodiny v celospolečenském měřítku. Zajištění opatření a podmínek zachovávání zásad duševní hygieny je však složitý vývojový proces. Seminář, na němž se sešli odborníci a zástupci organizací, které mohou zajistit realizaci nutných opatření, je důkazem dobrého směru tohoto procesu.

V. Wynnyczuk (Výzkumný ústav sociálního zabezpečení, Praha) hovořil na téma *současné tendence v rozvodovosti u nás a v ostatní Evropě*. Uvedl, že v dnešní době patří rozvodovost k oněm historicky novým jevům v oblasti populačního vývoje, s nimiž se dosud naše společnost neselekala v takové míře a kvalitě. Není proto dosud dostatek informací o podstatě a všech stránkách tohoto jevu, a zejména o jeho přímých i vedlejších účincích na život jedince i společnosti jako celku. Rozvodovost ve výši 20—30 rozvodů na 100 manželství odráží nejen situaci v ČSSR, ale i v řadě dalších zemí.

Na základě demografických a společenských analýz vycházejících z rozborů sčítání a běžných statistik lze vytýpat některé faktory, které působí na nestabilitu rodiny:

- Pokles věku dospívání a s ním související snížení průměrného věku sňatečnosti u žen na 20 a u mužů na 23 let. Do manželství vstupují mladí lidé, sice fyzicky vyzrálí, často však ekonomicky nepřipravení a citově a morálně nevyzrálí.
- Prodlení střední délky života. Střední délka života, která činila v r. 1900 v našich zemích asi 40 let, se dnes ustálila na 68 letech u mužů a 73 letech u žen. To znamená, že nekončí-li manželství rozvodem, trvá 45—50 let. Již sama tato skutečnost dává větší možnost manželských krizí než dřívejší kratší manželství.
- Dynamika růstu vzdělanosti žen. Sčítání lidu v r. 1970 ukázalo, že poprvé v dějinách naší společnosti je ve věkové skupině charakteristické pro populační vývoj (25—29 let) méně žen se základním vzděláním než mužů, zatímco ve skupině středoškolsky vzdělaných osob je více žen.
- Ekonomická aktivita žen. Prakticky všechny ženy jsou po většinu svého produktivního života zaměstnány. Zaměstnání přináší ženě nejen větší ekonomickou samostatnost, ale i širší rozhled a větší kritičnost k manželovi a možnost navazování osobních kontaktů na základě profesionálních zájmů.

e) Způsob bydlení společně s rodiči v počátcích manželství a pozdější osamostatnění. Obě fáze mohou být základem stresové situace vedoucí k rozpadu rodiny.

f) Růst městského obyvatelstva, s nímž mizí kontrola běžná v malých sídlištních celcích.

Rozvodovost a rozpad manželství a rodiny, existence druhých a třetích sňatků a růst neúplných rodin se stávají významnými skutečnostmi naší společnosti. Výchova k rodičovství či opatření administrativního charakteru mohou tyto tendence zmírnit. Pro přípravu účinných opatření prevence a odstraňování důsledků tohoto jevu bude však třeba zorganizovat konkrétní výzkumy a šetření.

J. Dunovský (katedra pediatrie Institutu pro další vzdělávání lékařů, Praha) se ve svém příspěvku zabýval problémem *ohrožených a postižených dětí v naší populaci*, děti, které potřebují zvláštní pomoc a péči společnosti, aby se mohly zdravě vyvíjet i tehdy, je-li z nějakého důvodu jejich vývoj narušován či poškozován a jejich socializace je vychylována od normy. Odlišná socializace těchto dětí je ovlivňována faktory endogenními, exogenními a smíšenými. Jako endogenní faktor působí především genetická dispozice (v ČSSR bylo v r. 1971 evidováno cca 9 ‰ dětí předškolního věku a cca 18 ‰ dětí školního věku s chronickým onemocněním či vadou, které vyžadovaly soustavnou péči) a v jistém smyslu etnická určenost (jde zejména o děti cikánské — v ČR představují 1 ‰, v ČSSR 2,8 ‰ dětí). Jako exogenní faktory působí jednak negativní projevy civilizace, jako například vlivy fyzikálně chemické, které lze pouze obtížně kvantifikovat (zakouřené ovzduší, devastace krajiny, znečištění vodních zdrojů), motorismus atd., jednak nedostatky ve fungování společenských skupin zvláště rodiny (podle mikrocenzu z r. 1961 ze 100 rodinných domácností v ČR představovalo 7,5 ‰ neúplné rodiny, v r. 1970 to bylo již 9,7 ‰).

Smíšené faktory jsou kombinací faktorů vnitřních a vnějších a vyúsťují zpravidla v poruchy chování a sociální adaptace (delikvence, sebevražda). Například v USA je podíl takto narušených dětí odhadován na 60 ‰, v SSSR a ČSSR na 20 ‰.

Vzhledem k překrývání jednotlivých kategorií faktorů lze zhruba odhadnout, že čtvrtina až třetina dětí naší populace potřebuje zvláštní pomoc společnosti z nějakého důvodu daného jejich osobou, jejich prostředím či oběma těmito skutečnostmi.

A. Syrovátka s K. Poláčkem a B. Machkovou (Ústav pro péči o matku a dítě, Praha) zpracovali pro seminář referát o zaměstnané matce a její péči o dítě s nízkou porodní váhou. Kromě lékařských aspektů uvedli některé sociologické faktory a důsledky problému. Tak například větší procento novorozenců s nízkou porodní váhou se rodí ve městech a v oblastech, kde jsou velká průmyslová střediska. Městské a průmyslové prostředí a městský způsob života má patrně nepříznivý vliv na průběh těhotenství, a tím i na porodní váhu. Pokud jde o důsledky problému, představují takto handicapované

děti ohroženou část populace a vyžadují mnohem nákladnější a náročnější péči od rodičů i od státu. Proto v zájmu prevence je nutné zkoumat i sociologické faktory ovlivňující výskyt těchto dětí v některých oblastech.

V. Schüller (Výzkumný ústav psychiatrický, Praha) uvedl svůj referát *Nechtěné dítě v rodině* obecnější úvahou o emocionální oblasti v životě rodinného kolektivu a jejím vzrůstajícím významu. Jde o oblast, která nejen formuje vlastní citový život, ale ovlivňuje i interpersonální vztahy uvnitř rodiny i mimo ni. Úzce souvisí s utvářením charakteru individua, jeho schopností komunikace s ostatními a působí významně na proces socializace dítěte.

Vytvoření pevného, intimního a vřelého citového vztahu mezi matkou (nebo jinou osobou) a dítětem od samého jeho zrození je nejjistějším prostředkem proti různým projevům depravace, jež zpravidla vedou k narušení duševního zdraví, sociálního přizpůsobení a interpersonální komunikace. Počátky zdravého vztahu mezi matkou a dítětem vznikají již v období před porodem. Jako optimální se tedy jeví vědomě chťené a očekávané rodičovství.

Z iniciativy někdejší Státní populační komise byl v letech 1966—1969 proveden *výzkum důsledků nechtěného těhotenství pro vztah k narozenému dítěti*. Předmětem šetření bylo 555 pražských žadatelek o interrupci v letech 1961—1963, jejichž žádosti nebylo vyhověno. Výsledky ukázaly, že procento matek, jimž se dítě skutečně narodilo a které s ním žijí a jsou spokojeny, je relativně nízké a že přes vynaložení značného úsilí ze strany společnosti je počet takto „zachráněných“ lidských životů velmi malý. V řadě případů nebylo zamítnutí žádoucích z celospolečenského hlediska, a to v kvalitativním ohledu — vzhledem k sociálně problematickým rodinám či matkám, které neposkytují záruku pro dobrý rozvoj svých potomků.

Ve výzkumu nyní pokračuje laboratoř pro biosociální výzkum rodiny Výzkumného ústavu psychiatrického. Sleduje další aspekty problému, jako psychické důsledky nechtěného těhotenství, motivaci mateřství a vývoj vztahů mezi nechtěným dítětem a rodiči v emocionální oblasti. Šetření je prováděno na též vzorku metodou srovnávání dětí nechtěných s kontrolní skupinou dětí chťených jako retrospektivní studie, dovedená až do současnosti.

Laboratoř provádí ještě další výzkumy související s touto problematikou. Je to *výzkum připravenosti mladých lidí na manželství*, jenž má přispět k vytvoření rozvodové prevence již v období před sňatkem, *výzkum komponentů vedoucích ke stabilizaci či k oslabování rodinných vztahů* a *výzkum motivace účastníků akce KONTAKT* (seznamování pomocí samočinného počítače) a *jejich postojů v oblasti interpersonálních vztahů*.

M. Zelenková (Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, Praha) podala podrobnou a četnými daty doloženou informaci o dlouho-

dobém průzkumu *Zdravotní a sociální aspekty dětí narozených mimo manželství v Praze v r. 1970* ve vztahu k jejich matkám. Průzkum je organizován ministerstvem práce a sociálních věcí CSR a pediatrikou katedrou Institutu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů v Praze v rámci komplexní pomoci neúplným rodinám s dětmi.

Sběr dat byl proveden pomocí dotazníků zachycujících údaje o všech matkách, jimž se narodilo dítě mimo manželství v průběhu roku 1970 v porodnických ústavech v Praze. Dotazník byl vyplňován instruovanými ženskými sestrami na základě řízeného rozhovoru s respondenticami a na základě zdravotnické dokumentace porodnického oddělení. Obsahoval otázky týkající se socioekonomické situace matek a jejich partnerů, jejich vzájemných vztahů a vztahů k dítěti, původní rodiny matky a jejich rodičů, dítěte po porodu a uspořádání vztahů matka—dítě—otec dítěte po propuštění z ústavu.

Seřazením bylo podchyceno 580 matek a jejich údaje byly porovnávány s kontrolním souborem 276 matek, jimž se v témže období narodilo manželské dítě. Ze shromážděných dat a ze srovnání obou souborů vyplývá, že situace třetiny až poloviny matek nemanželských dětí je skutečným či potencionálním nebezpečím pro zdravý tělesný a duševní vývoj těchto dětí, že pro mateřství mimo manželství se tyto ženy v naprosté většině nerozhodly uvědoměle a že narození dětí jim způsobilo potíže, které nejsou s to samy řešit. Bude proto žádoucí učinit opatření, která by jedním narozením dětí mimo manželství předcházela (zvláště u sociálně nezralých a ekonomicky nesoběstačných žen), jednak umožňovala co nejlepší vývoj těchto dětí a vhodné pracovní a společenské zařazení jejich matek.

J. Bočková (Ústav pro výzkum rozvoje měst, Ostrava) se ve svém referátu, vycházejícím z výzkumné práce *Studie ke koncepci péče o rodinu v rámci sociální politiky Národního výboru města Ostravy*, zabývala definicí sociálně potřebné rodiny. Jako existenční determinanty rodiny použila kategorie velikost, struktura a funkce. Tyto kategorie dále vymezila:

- velikost rodiny
 - a) jako nukleární jednotky,
 - b) jako širšího společenského příbuzenství
- struktura rodiny
 - a) struktura „prvků“ rodiny, tj. otec, matka a děti
 - b) struktura vztahů, které se utvářejí mezi těmito prvky
- funkce rodiny (vymezena autorskou arbitráží)
 - a) reprodukční
 - b) hospodářská
 - c) výchovná
 - d) sociální
 - e) kulturní
 - f) emocionální

Takto popsanou rodinu konfrontovala s pracovními pojmy normality a abnormality. Normalita odpovídá statisticky nejčetnějším hodnotám v populaci, rozptýl hodnot od sta-

tistického průměru pak vyjadřuje abnormalitu, měřenou množstvím poruch.

Porucha některé determinanty sama o sobě neznamená, že rodina vyžaduje společenskou péči. Indikátorem sociální potřeby rodiny je kombinace poruch dvou, či lépe tří determinant. Poruchy existenčních determinant rodiny nejsou tedy kritérii sociální potřeby, ale jejími latentními projevy.

Anton Gazdik (Sociologický ústav SAV, Bratislava) podal stručnou informaci o výzkumu rodiny a ženy v *Sociologickém ústavu SAV*.

V r. 1971 byl v rámci státního úkolu *Výzkum sociální struktury československé společnosti* zahájen dílčí výzkum *Problematika rodiny v kontextu socialistické sociální struktury se zvláštním zřetelom na funkci a poslání ženy a naší společnosti*. Jeho hlavním cílem je vymezit postavení rodiny v rámci sociální struktury a analyzovat podmínky a možnosti seberealizace žen v naší společnosti.

Hlavním problémem prvního tématu je začlenění rodiny jako mikrostrukturální jednotky do makrostrukturálního pohybu a v souvislosti s tím vymezení funkcí socialistické rodiny. Do třídní struktury se rodina promítá jinak než jedinec, proto je zde základem přístupu Marxovo a Engelsovo rozlišení dvou druhů výroby ve společnosti: 1. výroby materiálních statků; 2. biologické produkce lidí. Při zkoumání otázky utváření struktury a funkce rodiny i jejího začlenění ve třídní strukturu je proto nutno vycházet z báze funkčního rozdělení procesů produkce a biologické reprodukce. Problém funkce se přitom řeší sledováním historické proměnlivosti rodiny, jejích forem a struktury vzhledem k potřebám, které v procesu vývoje uspokojovala — což má umožnit pochopení geneze a obsahu jejích dnešních funkcí (biologicko-reprodukční, socializační, emocionální a ekonomické).

Analýza druhého tématu (funkce a poslání ženy) probíhá ve dvou rovinách: 1. v rovině geneze problému řešení ženské otázky — s cílem dospět k nějakému zásadnímu koncepčnímu modelu; 2. v teoreticko-empirické rovině — s cílem postihnout determinaci podmíňování a rozporu dvou základních sociálních funkcí ženy biologicko-reprodukční a ekonomické.

Přístupy, které pracovníci Sociologického ústavu uplatňují při tomto výzkumu jsou zejména: historicko-genetická analýza, systémová analýza, analýza dvou stránek funkčnosti rodiny.

V. Spevár (ministerstvo zdravotnictví SSR, Bratislava) informoval o programu zdravotnického výzkumu a o obtížích souvisejících se zařazením tématu *Otázky postavení ženy a rodiny* do struktury tohoto programu. Navrhl zařadit je jako samostatný úkol do struktury státního programu technického rozvoje.

V. Hlaváčková (Slovenské výzkumné a vývojové centrum urbanizmu a architektúry, Bratislava) se ve svém příspěvku zaměřila na otázku *rozvoje služeb a mechanizace domácích prací jako faktorů ulehčujících práci*

žen. Uvedla, že má-li rodina v dnešní neustále se vyvíjející společnosti plnit své funkce, musí k tomu mít prostředí, správně vyřešený a vybavený byt a dobré vybavení sídliště. V souvislosti se stoupající tendencí využívat volný čas pro regeneraci sil, kulturu a jiné aktivity tohoto druhu, a nikoli pro domácí práce, budou stoupat i požadavky na dokonalejší vybavení bytů i sídlišť. Proto je nutné již dnes připravit komplexní výzkum, který by postihl specifické potřeby lidí žijících jednak ve městech, jednak na venkově.

Výzkum by měl probíhat ve třech etapách:

I. etapa — rozborová

— rozbor současného stavu a současných požadavků z hlediska vědních oborů týkajících se dané problematiky;

II. etapa — konečná

— navržení možností a způsobu řešení jednotlivých problémů (analyzovaných v I. etapě) na úrovni předpokládaného vývoje v dalších letech;

III. etapa — experimentální

— ověření návrhů experimentálního vybavení, vycházejících ze závěrů prvních dvou etap a zkušeností v jiných vyspělých zemích.

Ve všech třech etapách je třeba zabývat se činnostmi vykonávanými v domácnosti a souvisejícími s jejím chodem, právě tak jako službami.

Cílem výzkumu by mělo být stanovení norem pro vybavení domácností v rámci bytu a služeb sídlišť.

* * *

K předneseným referátům i k celé náplni semináře se rozvinula živá a plodná diskuse, svědčící jak o naléhavosti problému, tak o odborném zájmu účastníků. Byla přednesena řada podnětných diskusních příspěvků na téma přednosti socialistického řešení, jednotné interpretace pojmů, vývoje vědomí ženy, feminizovaných profesí, stylu bydlení, organizace služeb, změněné role otce, výchovy dalších generací, manželského soužití starých partnerů, významu citových vztahů v rodině, vnitřní rodinné interakce, potřeby rodičovství a opakovaně na téma sladění tří funkcí ženy.

Všechny referáty a diskusní příspěvky ukázaly, že problematika žen se stává otázkou celospolečenskou, což je ostatně v souladu se stránkou a vládní politikou. Seminář splnil cíl, který byl při jeho zahájení vytyčen. Zmapoval problematiku, rozšířil vzájemnou informovanost a vytvořil předpoklady pro to, aby se závěry výzkumů dostaly tam, kam patří, totiž k těm činitelům společenské praxe, kteří je mohou realizovat a současně zpětně ovlivňovat orientaci výzkumných aktivit.

Eva Bártová

Sociálně zdravotní změny, k nimž dochází po penzionování pracovníků, a jejich vliv na dekompenzaci zdravotního stavu

V Experimentálním gerontologickém centru při prvním interním oddělení Thomayerovy nemocnice v Praze-Krči byla dokončena první etapa výzkumu sociálně zdravotních změn, k nimž dochází po penzionování, a jejich vlivu na dekompenzaci zdravotního stavu pracovníků.

Cílem celého výzkumu je postižení příčin zdravotních změn a zjištění změn ve funkční kapacitě jedinců v závislosti na změnách sociálně ekonomických, sledování subjektivních postojů k vlastnímu stárnutí a jejich vlivu na zdravotní stav i psychické rozpoložení, jejich promítnutí do aktivit, zájmů a potřeb stárnoucích lidí. Výzkum je projektován jako empiricko-teoretický longitudinální výzkum a je v něm sledován vztah mezi řadou objektivně zjištělých a verifikovatelných komponent zdravotního, psychického i sociálního charakteru a subjektivním hodnocením těchto komponent respondentem. Je výrazně orientován na sociálně zdravotní praxi a prevenci danou potřebami zdravotnictví v Československu a jeho perspektivním cílem je ověření hypotéz o příčinách rychlejší či pomalejší regrese a dekompenzace. Zároveň má ověřit metody, techniky a funkční testy i ergonomického charakteru, které mají význam pro potřeby zdravotnictví. Výsledky by měly být perspektivně podkladem pro stanovení norem, parametrů zdravotně sociálního kvocientu stárnutí a první fázi umožňující vypracování tohoto kvocientu.

Výzkum se provádí v závodě slaboproudé elektrotechniky, který je kvalifikační i věkovou strukturou svých zaměstnanců, charakterem výroby i inovacemi v oblasti techniky a sociálních vymožeností typický (ve smyslu průměrný) pro sledované průmyslové odvětví. Výběrový soubor tvoří všichni zaměstnanci odcházející v průběhu příštích dvou let do penze. Sledovaní jedinci jsou tři dny hospitalizováni a je u nich provedena zevrubná zdravotní prohlídka, zaměřená především na funkční stav srdce, oběhu krevního, respirační soustavy a ledvin z hlediska jejich adaptačních schopností. Současně je provedeno psychologické vyšetření paměti, neurotičnosti pacienta, reakčního času a pozornosti pomocí koncentračně výkonového testu. Pomocí písemných projekčních testů, dotazníku a hloubkového interview jsou zjišťovány respondentovy aspirace, postoje, sociální kontakty a satisfakce v sledovaných oblastech a promítnutí těchto faktorů do objektivního i subjektivně pocíťovaného zdravotního stavu. Současně respondent provádí na pětidimenzionální škále čistě subjektivní hodnocení svého zdravotního a psychického stavu a sociálního statusu.

Výzkum má celkem čtyři fáze, z nichž první, realizovaná na podzim roku 1971, je předmětem tohoto sdělení. Autofi projektu vycházeli z předpokladu, že jedinec je ovlivňován především společensko-ekonomickými podmínkami, v nichž žije, a v jejich rámci především svým vztahem k výrobním silám

a prostředků, tedy svým postavením v pracovním procesu. V tomto pracovním procesu je hodnocen a je mu pracovním kolektivem přidělována určitá sociální pozice, a to nejen jako subjektu, ale i jako představiteli určité sociálně věkové skupiny. S tímto hodnocením se jako subjekt více méně identifikuje a je tím ovlivňováno i jeho sebehodnocení.

Proto byl v první fázi longitudinálního šetření proveden výzkum postojů *osazenstva závodu vůči stárnoucím pracovníkům* pomocí dotazníku s řadou otevřených otázek, s řadou projekčních otázek a sémantickým diferencialem zjišťujícím postoje a hodnocení stárnoucích pracovníků v dimenzi přátelství, kvalifikace a image stáří.

Výběrový soubor tohoto šetření (308 respondentů) byl reprezentativní pro složení zaměstnanců závodu dle věku, kvalifikace i dle typu různých pracovních provozů. Z výsledků vyplývá, že staří zaměstnanci nejsou v práci izolováni, ani podceňováni. 61 % respondentů s nimi pracuje přímo na jednom pracovišti a téměř 59 % odpovědělo, že se s nimi dobře snáší. Jen 8 % respondentů jsou stárnoucí pracovníci buď zcela lhostejní, nebo přiznávají, že se s nimi nesnáší. Po pracovní stránce nejsou staří lidé v závodech podceňováni, jen 10,65 % dotazovaných (převážně lidé s velmi nízkou vlastní kvalifikací, pracující v plně automatizovaných provozech) se domnívá, že na jejich zaměstnávání doplácejí ostatní pracovníci kolektivu.

Přestože v jiných vztazích se neprokázalo pohlaví respondentů jako významný diferenciální faktor, objevilo se v souvislosti s hodnocením pracovního výkonu. Ženy významně více podceňovaly své starší spolupracovníce, což patrně souvisí i s otázkou jejich vlastní kvalifikace.

Postoje k zdravotnímu stavu nepotvrdily obvyklé hypotézy. Více než polovina odpovídajících (53,24 %) považuje zdravotní stav starých spolupracovníků za dobrý, tj. takový, jako je stav ostatních, a 3 % dokonce za lepší, než je stav ostatních. 29,21 % je přesvědčeno, že tito pracovníci mají dokonce méně absencí než ostatní.

Na rozdíl od výsledků v řadě zahraničních výzkumů byli stárnoucí zaměstnanci nejkladněji hodnoceni ve sféře kvalifikace, a to signifikantně více od mladších věkových skupin do 30 let. U 69 % respondentů se v oblasti kvalifikace a pracovní zručnosti neobjevily vůbec žádné záporné asociace vůči stárnoucím.

Negativní hodnocení se však objevilo v oblasti mezilidských vztahů a celkového image stáří, přestože konkrétní staří lidé přímo z pracoviště byli hodnoceni odlišně (kladně). Více než 62 % respondentů obecně hodnotilo staré lidi (ne své spolupracovníky) záporně: nemají zájem se s nimi přátelit, vyhýbají se jim a domnívají se, že staří lidé jsou duševně nevyrovnaní; doporučují, aby se neexponovali, odpovídali a pasivně očekávali pomoc od ostatních; v stáří vidí sociální degradaci. Jak vyplývá z typologie na podkladě trojdimenzionálních projekčních testů, jen 4,12 % respondentů spojuje fakt stáří

s výrazně kladnými asociacemi. Absolutní většina (59 %) hodnotí stáří spíše negativně.

Obsahová analýza otevřených otázek a sémantického diferenciatu naznačuje, že v obecných postojích převládá soucit se starými lidmi (33 %), strach před vlastním stářím (38,33 %) a výrazné negativní asociace se stářím v oblasti existenciální, pocit marnosti, nechuf myslet na tuto fázi života a strach z osamocení ve stáří. U věkově mladších skupin se častěji objevuje snaha starým lidem pomoci. Jinak je však osobní snaha pomoci uváděna podstatně méně často než požadavek, aby stát zasáhl.

Pracovníci Experimentálního gerontologického centra chtějí dále zjišťovat stupeň vědomého či podvědomého ztotožnění se starých lidí s těmito názory a postihnout jejich vliv na subjektivně pocíťovaný zdravotní stav stárnoucích.

Nina Matulová

Mládež ve světle sociologických výzkumů v ostatních socialistických zemích (SSSR, Polsko, Rumunsko, Bulharsko, NDR, Maďarsko)

Každému, kdo pozorně sleduje dění v oblasti sociologických výzkumů mládeže, kdo se seznamuje nebo alespoň systematicky sleduje knižní a článkové publikace, kdo se zajímá, byť mnohdy jen zprostředkovaně, o náplň vědeckých konferencí a sympozií o mládeži, nemůže nepostřehnout, že v posledních zhruba pěti letech se výrazně nejen zmnožila, ale především zkvalitnila produkce prací o mládeži. Myslím, že za jednu z významných determinant této skutečnosti můžeme považovat jistou „institucionalizaci“ sociologického přístupu k mládeži, determinovanou stále vzrůstající potřebou přistupovat k mládeži na podkladě vědeckého poznání jejího postavení, jejích názorů, postojů, aspirací atp. Mládeží a různými aspekty jejího sociálního života se dnes zabývá v jednotlivých socialistických zemích řada institucí, z nichž mnohé se specializují pouze na zkoumání tzv. problematiky mládeže. Vznikají samostatná střediska pro výzkum mládeže, laboratoře sociálního výzkumu mládeže. Při mnoha ústředních orgánech mládežnických organizací pracují stále výzkumné týmy; sociologické výzkumné buňky fungují i při redakcích některých časopisů; mládeží se zabývají nově vytvářené skupiny pracovníků vysokých škol; vznikly a vznikají nové pracovní kolektivy, které se snaží čím dále tím častěji přistupovat k fenoménu mládeže interdisciplinárně a postihnout jednotlivé stránky jejího života v širokém kontextu sociálních vazeb.

Vzestup a posílení institucionální základny sociologického výzkumu mládeže (i kdviž jejich význam nelze přeceňovat) se odrazilo v kvantitě i kvalitě produkce uplynulých let. Řada prací naznačila cesty specifického přístupu k mládeži žijící v socialistických zemích a na podkladě věcné a fundované analýzy specifik odlišných politických a sociál-

ních systémů upozornila na nebezpečnost pasivního přejímání některých poznávacích nástrojů buržoazní sociologie, aplikovaných zvláště v době počátku sociologického přístupu k mládeži. Byly rozpracovány teoretické otázky postavení mládeže ve společnosti (zvláště v SSSR a Rumunsku); mnohé výzkumy postihly specifikum vzorů chování mládeže v socialistických zemích a poskytly i prvotní orientaci v hodnotových systémech současné mládeže. Objevily se i první celistvější portréty mladé generace (SSSR) či mladých lidí určité socioprofesionální skupiny (Polsko, Bulharsko), obrazy procesu sekularizace nové generace (Maďarsko) atd. Vývoj sociologického zkoumání mládeže neprobíhá ve všech socialistických zemích shodně. V některých zemích je tato aktivita stále ještě v počáteční fázi svého vývoje (Bulharsko) a v jiných (především SSSR) již existuje jak silná výzkumná základna, tak i bohatá článková a knižní produkce — bohatá nejenom z hlediska šíře otázek a problémů, ale i z hlediska myšlenkové inovace.

SSSR

Jak uvedl ve svém referátě ve Varně I. Ljuboševskij (*Youth Social Problems Study in the USSR*), zabývalo se v r. 1969 — byť ne trvale — sociálními a sociologickými výzkumy dětí a mládeže v SSSR zhruba 1000 vědeckých pracovníků. V SSSR je dnes mládeži věnována pozornost na půdě vysokých škol a akademií; při některých z těchto institucí byly zřízeny speciální laboratoře pro výzkum mládeže (např. v Leningradě; je vedena V. T. Lisovským). V plánu *Institutu konkrétních sociálních výzkumů* při Akademii věd SSSR byly v minulém roce zařazeny mezi 12 hlavních úkolů i dva úkoly vztahující se bezprostředně k mládeži — úkol č. 8: *Systémová analýza předvídání sociálních potřeb mládeže* a úkol č. 11: *Sociální problémy studentstva*. Pracoviště jednotlivých vysokých škol a akademií se podle Ljuboševského soustřeďují především na realizování dlouhodobých výzkumů a jejich práce jsou nejen teoreticky vysoce fundované, ale přinášejí i zcela nové pohledy na současnou sovětskou mládež (viz např. V. T. Lisovskij, *Eskiz k portretu*, Molodaja gvardija, Moskva, 1969; *Molodož, jejo interesy, stremlenija, idealy*, red. L. N. Kogan, Molodaja gvardija, Moskva, 1969; *Zizněnnyje plany, interesy, stremlenija sovětskoj molodoži*, Molodaja gvardija, Moskva, 1969; S. N. Ikonnikovová, V. T. Lisovskij, *Molodož o sebe a svých svjorstnikach*. Leninizdat, Moskva, 1969). Některé z těchto prací se pokoušejí o celistvější pohled na současnou sovětskou mládež, aniž by opomíjely brát v úvahu její rozrůzněnost a determinanty např. postojové a aspirační heterogenity.

Mimo půdu vysokých škol a akademií věnuje otázkám mládeže značnou teoretickou pozornost mládežnická organizace, konkrétně ústřední orgán Komsomolu. Při ÚV Komsomolu existuje stálá sociologická skupina, jejímž úkolem — kromě realizace vlastních sociologických výzkumů a výzkumů veřejného mínění — je společně se Sovětskou so-

ciologickou společností koordinovat aktivitu v oblasti sociologických výzkumů mládeže. ÚV Komsomolu uskutečnil ve spolupráci s dalšími institucemi cca 20 výzkumů veřejného mínění („*Může lidstvo zabránit válce?*“, „*Co si myslíte o své generaci?*“ apod.). Při ústředních orgánech Komsomolu v některých svazových republikách existují stále výzkumné instituce, které se neomezují pouze na tzv. mládežnickou problematiku, ale zajímají se o rozmanité stránky sociálního života mladých lidí. Např. ve Sverdlovsku existuje při oblastním komitétu Komsomolu *Institut pro otázky mládeže*, který úzce spolupracuje s vysokými školami ve Sverdlovsku. Práce v Institutu se účastní nejen vysokoškolské učitelé, ale i studenti vyšších ročníků a vědeckí aspiranti, pro něž je tato činnost součástí vědecké přípravy (bližší viz V. Mordkovič, V. Sitěněv, *Soziologiske Untersuchungen und Tätigkeit des Jugendverbandes — Erfahrungen des Swerdlowsk. Jugendforschung*, 10, 1969).

Úzké sepětí a spolupráce vysokoškolských pracovišť s Komsomolem a dalšími institucemi jsou pro sovětskou badatelskou aktivitu příznačné právě tak jako spolupráce institucí, jež jsou — měřeno našimi parametry — od sebe geograficky značně vzdáleny. Pracovníci *Laboratoře pro výzkum mládeže* při Leningradské universitě řeší společně s pracovníky ve Sverdlovsku otázky společenské aktivity současné mládeže. Pracovníci Leningradské, Rostovské a Uralské university se spojenými silami snaží postihnout interpersonální vazby ve studentských skupinách a životní plány vysokoškoláků. V letech 1966—1968 byl v Moskvě, Novosibirsku a dalších městech společně realizován výzkum sociálního portrétu mladého výzkumného pracovníka a inženýra; odkryl významné odlišnosti v kulturní úrovni a životním stylu obou zkoumaných skupin pracovníků. Ve výčtu institucí a výzkumů bychom mohli pokračovat ještě dlouho — sovětská produkce je velice bohatá a rozmanitá.

Sovětská badatelé se zaměřují jak na tvorbu světového názoru, společenskou a politickou aktivitu mládeže (především V. G. Mordkovič ve Sverdlovsku a A. S. Kapto v Kyjevě), tak i na problematiku volného času mládeže (A. G. Charčev, M. N. Perfilev, *Dosug molodoži i jejo problemy*, Socialnyje issledovaniya, Nauka, Moskva, 1968), jejich kulturních zájmů (viz např. příspěvek I. Kokoreva a I. Ljuboševského na kongresu ve Varně *Problemy izučeniya otnošenija molodoži k kulture*, informující o výsledcích sociometrického šetření mezi účastníky hnutí známého pod názvem „studěščekiske stroitelnyje otrjady“; práci I. Kogana, *Iskusstvo i my*. Moskva, 1970) a v poslední době zvláště na profesionální orientaci, profesionální aspirace, vztah mladých dělníků k práci atd. (V první řadě zde jmenuji sborník prací *Molodož i trud*, Molodaja gvardija, Moskva, 1970, s příspěvky I. T. Levykina, *Zizněnnyje plany selskoj molodoži*; M. Ch. Titmy, *Faktory opreděljajuščije vybor professii*; V. V. Vodzinské, *Orientacija na professii*; S. D.

Artomov, *Socialnyje problemy adaptacij molodogo rabočego na promyšlennom predpri-jatiji* a dalších; dále sborník prací nazvaný *Socialnyje problemy truda i proizvodstva*. Mysl, Moskva - KiW Warszawa, 1969, obsahující mimo jiné stat V. A. Jadova a A. G. Zdravomyslova *Otnošenije k trudu molodych rabočich*, V. V. Vodzinské *O socialnoj obuslovlennosti vybora professii*, V. N. Šubkina *Sociologičeskije problemy vybora professii*, i práci kolektivu vedeného V. S. Němčenkem, nazvanou *Professionalnaja adaptacija molodoži*. IMU, Moskva, 1969).

Životními a profesionálními aspiracemi mládeže z Novosibirské oblasti, konkrétně stále ještě trvajícím handicapem venkovské mládeže v přístupu k vyššímu vzdělání, se ve svém referátě ve Varně zabýval V. Šubkin a D. Konstantinovskij (*On Social Prediction of Youth's Chances for Education*). Neméně zajímavé jsou i výsledky prvního rozsáhlejšího výzkumu vysokoškolských studentů (D. Rubin, J. Kolesnikov, *Student glazami sociologa*, vyd. rostovské university, Rostov, 1968), v němž bylo sledováno, jak se z maturanta postupně vytváří vysokoškolský student.

V úvodní partii této informace jsem uvedla, že současná sovětská sociologie zachycuje značnou šíři problémů a že je myšlenkově bohatá a inovující. Tato skutečnost se nejvýrazněji odráží v pracích převážně teoretického charakteru, ve statich propracovávajících teoretické přístupy k mládeži či analyzujících sociální postavení mládeže v socialistických a kapitalistických zemích (především zde jmenuji I. S. Kona a S. N. Ikonnikovovu). Všechny z těchto prací, s nimiž jsem měla možnost se seznámit, jednoznačně popírají existenci generačního konfliktu v SSSR. M. J. Novinská (*Molodož v uslovijach sovremennogo kapitalizma*, *Voprosy filosofii*, 3, 1969) ve svém literaturou bohatě podloženém článku analyzuje z marxistického hlediska příčiny nedávné politické reaktivizace vysokoškolských studentů v kapitalistických zemích. Porovnává jednotlivé generace a jejich sociální podmínky, bezprostřednost a zprostředkovanost válečných zkušeností a ukazuje, proč nelze studenty považovat za nově se objevivší revoluční sílu. Podobně laděn je i příspěvek S. N. Ikonnikovové a I. S. Kona (*Young People as Social Category*) přednesený ve Varně i práce I. S. Kona (*Zur gesellschaftlichen Stellung der jungen Generation in der Sowjetunion*, *Jugendforschung*, 12, 1969). Ve své další práci (*Leninskij podchod k problemam molodoži*, *Filosofskije nauki*, 2, 1970) se Ikonnikovová rozbořem příčin Trockého vyzdvahování speciální role mládeže propracovala až k Marcusemu a dokázala neudržitelnost jeho tvrzení o studentstvu jako zvláštní třídě. V žádné z těchto prací se nepopírá, že by mezi jednotlivými generacemi neexistovaly neshody, determinované jak charakterem odlišných zkušeností nabytých v odlišných sociálních podmínkách, tak i zvláštními se odlišnostmi jednotlivých generací, determinovanými především akcelerací společenského vývoje i koexistencí

a soužitím několika generací, což je dáno obecným prodlužováním biologického věku (viz též I. S. Kon, *Sociologija ličnosti*, IPL, Moskva, 1967, s. 150). Základní hodnoty, především hodnoty celospolečenské, však jsou shodné sdíleny generací dospělých i současnou mládeží.

Sovětská sociologie pokročila v oblasti problematiky mládeže v posledních letech mílovými kroky vpřed. Svědčí o tom i výsledky řady vědeckých zasedání a sociologických konferencí o mládeži, o nichž přinášíji podrobné zprávy odborné časopisy (viz např. V. J. Dobrynin, *K razrabotke sociologičeskich problem molodoži*, *Filosofskije nauki*, 1, 1970).

NDR

Další zemi, v níž mají výzkumy mládeže pevnou institucionální základnu, je NDR. V této zemi byl v r. 1966 založen *Ústřední ústav pro výzkum mládeže* (Lipsko), který vede W. Friedrich. Koncentruje převážnou část badatelské aktivity orientující se na rozmanité stránky sociálního života mládeže. Ústav realizuje jak úkoly spadající do rámce základního výzkumu, tak i mnohé aplikované výzkumy, vycházející především ze sociální objednávky různých státních, stranických, mládežnických a jiných institucí; výzkumná aktivita však není spjata pouze s touto institucí.

Pracovníci některých vysokých škol se orientují na vysokoškolskou mládež, k níž mají blízko jak prostorově, tak i zájmově a profesionálně. Jmenujme zde např. téměř již deset let fungující skupinu pracovníků Technické university v Drážďanech, systematicky se zabývající výzkumem tvorby světového názoru (H. Schauer, W. Schmidt, *Die Bedeutung der engen Verschmelzung von Theorie und Praxis im Ingenieurpraktikum für die Ausbildung sozialistischer Diplomingenieure*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der TU, Dresden*, 4, 1966; R. Johné, H. Schauer, W. Schmidt, E. Volpricht, *Zur Entwicklung des Klassenstandpunkts bei Hochschulstudenten — unter besonderer Berücksichtigung der politischen Einstellungen der Studenten*, *Jugendforschung*, 10, 1969). Hodnotovým systémem (zejména celospolečenskými hodnotami) se zabývali pracovníci Humboldtovy university v Berlíně, pracovníci Vysoké školy pro tělesnou kulturu v Lipsku a Rubenova institutu pro výzkum vzdělání v Greifswaldu.

Výzkumnou aktivitu Ústředního ústavu pro výzkum mládeže bychom mohli s jistotou nutnou dávkou zjednodušení rozdělit na aktivitu zaměřující se jednak na vysokoškolské studenty a příslušníky mladé inteligence, na jejich zapojování do pracovního procesu, jednak na aktivitu koncentrující se na mladé dělníky pracující v průmyslu (zemědělské mládeži, což je vzhledem k stupni industrializace v NDR zákonitě, je věnováno velmi málo pozornosti); přitom se na první místo dostávají otázky přechodu ze střední na vysokou školu, ze základní na učňovskou školu, z učebního poměru do pracovního poměru, tedy problémy adaptace v novém prostředí

a sociální integrace. V uvedeném ústavu byl např. vypracován projekt známého výzkumu *Vysokoškolský student roku 1969*, zaměřeného na postižení politických názorů a postojů studentů, postojů k vysokoškolské reformě, motivů vstupu na vysokou školu, volby studijního oboru atd. Dále byly zjišťovány interpersonální vazby v malých studentských kolektivech, vztahy mezi studenty a učiteli, struktura volného času a celkový „charakter života na akademické půdě“.

Pokud jde o pracující mládež, zahájil Ústřední ústav v r. 1968 longitudinální výzkum mladých dělníků pěti velkých průmyslových závodů v NDR. Mladí lidé zde byli sledováni od doby vstupu do učebního poměru až po vyučení, získání kvalifikace a vstup do pracovního poměru. Na tomto interdisciplinárním výzkumu se podíleli především antropologové, pedagogové, sociologové a psychologové, kteří sledovali somatické, psychické a sociální vývoj mladých lidí a analyzovali působení rodiny, učňovské školy, pracovního kolektivu, řídících a vedoucích složek, mládežnické organizace a mnoha neformálních skupin v procesu formální profesionální průpravy (bližší viz G. Bohring, P. Förster, W. Friedrich, H. Starke, *Youth Research in the G.D.R.*, In: Sociological Research in the G.D.R., Berlin, 1970), Bärbel Bertramová (*Einige Probleme der Arbeits- und Berufseinstellungen bei Lehrlingen und jungen Facharbeitern*, *Jugendforschung*, 12, 1969) informuje o výsledcích dalšího výzkumu mladých dělníků, o zkoumání jejich uspokojení z práce a jeho determinant. Poznamenáme ještě, že uvedený ústav realizoval v uplynulých čtyřech letech několik dalších výzkumů postojů mladých lidí k práci, včetně výzkumu mladých zlepšovatelů. Jeho projekt *Volný čas*, operující s výběrovým souborem reprezentativním pro celou NDR, se snaží postihnout nejen konkrétní „náplň“ volného času, charakter jednotlivých aktivit, ale především vliv mládežnické organizace na způsob trávení volného času i stupeň využívání speciálních zařízení (kluby, knihovny atd.), jež mají mladí lidé k dispozici.

V NDR je věnována velká pozornost (zejména v Ústředním ústavu pro výzkum mládeže) propracovávání jak základních teoretických přístupů k mládeži, tak i metodologii sociálního výzkumu mládeže (viz *Handbuch der Jugendforschung*, red. W. Friedrich, Berlin, 1969). Především W. Friedrich se systematicky a s úspěchem pokouší o vymezení cílů i možností výzkumu mládeže a zdůvodnění jeho nezbytnosti.

POLSKO

Do jistých rozpaků se dostáváme, máme-li hovořit o současné institucionální základně sociologického zkoumání mládeže i o polské produkci posledních let v této oblasti, a to především porovnáváme-li ji s produkcí první poloviny šedesátých let, kdy v Polsku vyšla řada velice dobrých prací zabývajících se nejen dílčími stránkami sociálního života mládeže, ale předkládající i jistý celistvější obraz určitých vrstev mládeže, především

mládeže vesnické (*Młodzież epoki przemian*, Warszawa, 1963; M. Kozakiewicz, *Nowa młodzież*, Warszawa, 1963, přeloženo do češtiny; W. Sokorski, *Współczesność i młodzież* Warszawa, 1963; R. Dyoniziak, *Młodzieżowa „podkultura“*, Warszawa, 1965 včetně výběrů prací o delikventní mládeži; S. Jedlewski, *Nieletni w zakładach poprawczych*, Warszawa, 1962; M. Kozakiewicz, *Młodość w cieniu paragrafu*, Warszawa, 1961; H. Świada, *Młociani przestępcy w więzieniu*, Warszawa, 1961). Práce podobného charakteru jsou v poslední době velice řídce výjimkou. Polští sociologové jako by se uzavřeli do „mikrotémat“ a „mikrovýzkumů“, které mají vysokou profesionální úroveň, ale trpí rozdrobeností a izolovaností. V jaké míře k této skutečnosti přispívá velice slabá institucionální základna sociologického zkoumání mládeže, „nezájem“ o základní výzkum či jaké jsou další příčiny, nevíme. Faktem je, že většina sociologů, kteří se dříve intenzivně mládeží zabývali, se přeorientovala. Připomeňme si v této souvislosti i návrhy na zřízení *Ústavu pro výzkum mládeže*, jehož funkcí by bylo realizovat interdisciplinární výzkumy mládeže (základní výzkum, operativní výzkumy, především na sociální objednávku) a systematicky rozpracovávat speciální metodologii (bližší viz K. Przecławski, *Rola i pozycja społeczna młodzieży*, *Kultura i Społeczeństwo*, 3, 1969).

Zkoumáním mládeže se již po desetiletí zabývá *Centrum výzkumu veřejného mínění při rozhlase a televizi ve Varšavě*. Z jeho výzkumů (zasahujících pro nás nezvyklou šíří otázek) ve svých pracích čerpá řada sociologů (např. W. Szczerba v práci *Młodzież jako współtwórca Polski ludowej*, *Kult. i Społcz.*, 2, 1969, používá výsledků několika výzkumů tohoto střediska k úvahám o „stupni interiorizace“ „hodnot socialismu“ u polské mládeže). Sociologické výzkumy studující mládež systematicky rozvíjejí pracovníci *Ústavu pro výzkum vyššího školství* ve Varšavě, pracovníci některých institutů pro přípravu učitelů a dalších vysokých škol. Jistou pozornost výzkumu mládeže věnují i mládežnické organizace. Zdá se, že významnější se mládeží zabývají instituce, které nejsou orgány ústředními, jako např. jednotlivé velké závody, výzkumné ústavy apod. (Od r. 1966 např. systematicky zkoumají učňovskou mládež pracovníci sociologické sekce *Košalinského centra pro vědecké výzkumy*, viz B. Chmielewska, *Z badań nad problemami młodzieży koszalińskiej*, *Kult. i Społ.*, 2, 1968).

V Polsku je věnována pozornost především mládeži vesnické, zjišťujeme zde návaznost na práce typu *Adaptacja młodzieży wjezskiej do klasy robotniczej* (M. Jarosinska, Wrocław, 1961). Výzkumy městské mládeže mají výrazně nižší frekvenci. Řada prací z posledních let se zaměřuje na profesionální a životní aspirace vesnické mládeže. J. Jerschina (*Droga młodzieży chłopskiego pochodzenia do wyszej uczelni*, *Studia Socjol.*, 2, 1969) i M. Los-Bobinska (*Aspiracje i postawy szkolnej młodzieży wobec wsi i zawodu rolnika*, *Wies współczesna*, 10, 1970) sledovaly sociální

a ekonomické determinanty profesionálních a životních aspirací vesnické a zvláště zemědělské (původem) mládeže. Vliv vztahu k práci v zemědělství, životní úrovně na vesnici, dostupnosti konzumních předmětů a stupně urbanizace na rozhodnutí opustit vesnici či v ní zůstat sledoval F. Kolbusz (*Młodzież wiejska o swoim stosunku do zawodu rolnika i indywidualnego gospodarstwa chłopskiego*, Wies współcz., 10, 1970). Výsledky týmového zkoumání příčin odchodu vesnické mládeže do města, motivace tohoto odchodu, jeho průběhu, vytváření nových interpersonálních vztahů, nových životních aspirací jsou uvedeny ve sborníku prací redigovaném Cz. Herodem: *Studia nad adaptacją młodzieży wiejskiej do pracy w zakładach przemysłowych powiatu Chrzanowskiego*, Wrocław, 1969.

Pokud jde o výzkumy dělnické mládeže, převažují v současné polské produkci výzkumy orientující se na profesionální aspirace mladých dělníků, jejich postoje k práci, profesionální integraci mladých lidí pracujících v konkrétních závodech a kombinátech. Cz. Czapow (*Kształtowanie postaw młodzieży pracującej*, Warszawa, 1969) sledoval úlohu podniku v profesionálním rozvoji mladých dělníků, determinanty výkonnosti a uspokojení z práce i vliv dalšího vzdělávání na aktivní postoj k práci. Na vztah mládeže k práci v továrně se zaměřil i M. Kozakiewicz (*Wpływ uprzemysłowienia na życiowe szanse młodzieży*, Kult. i Społ., 2, 1969), upozorňuje zvláště na instrumentální vztah mladých dělníků pocházejících z vesnice k tovární práci. (Práce v továrně = nástroj odchodu z vesnice + nástroj získání dobře placeného zaměstnání.) Podobně J. Marczak (*Młodzież robotnicza w łódzkim przemyśle włókienniczym*, Łódź, 1969) shrnuje výsledky výzkumů mládeže zaměstnané v lodžských textilních závodech a především v rovině deskriptce předkládá údaje o vstupu mládeže do textilních závodů, o procesu profesionalizace a úloze učňovské školy v procesu profesionální průpravy. Uvedme v této souvislosti i práci W. Jasinského a J. Krempy: *Młodzież i praca* (Warszawa, 1968) a studii M. Nowického *Adaptacja młodych robotników w zakładach przemysłowych* (Studia Socjol., 3, 1968).

Přechod vesnické mládeže do měst a profesionalizace mladého dělníka představují v současné době nejčastější náměty sociologických výzkumů mladých lidí v Polsku. Z prací zaměřujících se na jinou sféru sociálního života mládeže uvedme alespoň obsahlejší práci Cz. Matusiewicz: *Charakter i motyw aktywności młodzieży starszej* (Poznań, 1968), I. Kurzelové, A. Kaminského a K. Sowý: *Z badań nad środowiskiem domu studentskiego* (Warszawa, 1968), K. Kwasniewicz: *Przemiany społeczne młodzieży akademickiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w dwadzieścialetciu Polski Ludowej* (Zeszyty Naukowe UJ, Prace historyczne CLXXX, Kraków, 1968) i práci S. Szelhausa, *Młodziarni recydywisti* (Warszawa, 1969). A nelze opomenout ani výbornou stať z oblasti trochu okrajové, obsáhlou práci Hanny Malewské, *Economic Development, Mo-*

bility of Population and Process of Social Deviation of Youth (The Polish Sociological Bulletin, 1, 1970).

Hovoříme-li o výzkumech mládeže v jednotlivých socialistických zemích a snažíme-li se postihnout alespoň některá jejich specifika, nelze v případě Polska zapomenout na praxi analýzy dopisů a deníků, jejíž tradice je spjata s jménem Znanieckého a v současnosti Chalasiňského. Metoda analýzy osobních dokumentů má v polských výzkumech mládeže své stálé a pevné místo a je polskými sociology a historiky považována za jeden z nejvýznamnějších nástrojů poznávání současné generace mládeže a za prostředek k zachycování vývojových změn.

BULHARSKO

Informace o institucionální základně sociologického zkoumání mládeže v Bulharsku a především informace o bulharské produkci bude poměrně krátká. Je tomu tak především proto, že tato základna je teprve ve stavu zrodu a že spíše než o uzavřených výsledcích výzkumů můžeme podat informaci o proponované aktivitě, která je velice zajímavá, svým způsobem výjimečná, má pevnou logiku a koncepci.

Počátky obnovené sociologické výzkumné aktivity zaměřené na mládež lze datovat r. 1961, kdy byla v Bulharsku uspořádána první sociologická konference. Na tomto fóru byl dán podnět k realizaci výzkumu mládeže pracující v průmyslu, výzkumu, který organizovala ekonomická komise při ÚV Dimitrova svazu mládeže ve spolupráci s Filosofickým ústavem Bulharské akademie věd.

V současné době představuje stálou institucionální základnu sociologických výzkumů mládeže především *Středisko pro sociologický výzkum mládeže* při ÚV Dimitrova svazu mládeže v Sofii (vede M. Semov). Sociologické výzkumy dále realizuje *Středisko mládežnických výzkumů* při časopise Národní mládež a sociologická skupina ustavená při časopise Mladež. Všechny tyto instituce úzce spolupracují především se Sociologickým ústavem akademie věd.

Jak jsem již uvedla, je dosavadní produkce z diskutované oblasti kvantitativně malá a je spjata především s osobností M. Semova. Uvedme zde starší práci M. Semova *Savremenata Balgarska devojka* (Sofia, 1962), jakož i další studii téhož autora *Potencialnata migracija na selskata mladež kam grada* (Sociologičeski problemi, 2, 1962), v níž jsou uvedeny faktory determinující odliv vesnické mládeže do měst (výzkum byl realizován na vzorku zhruba 10 000 mladých lidí z 215 vesnic). Analýza těchto faktorů potenciálního „rurálního exodu“ je uvedena v další práci téhož autora *Vlijanieto na faktorite oboslavjašči potencialnata migracija na selskata mladež* (Sociologičeski problemi, 4, 1971). Z dalších publikací je významnější práce M. Semova a I. Popova *Socializmat i mladežta* (Sofia, 1969), P. Miteva *Obščestvenijat progres i mladežta* (Sofia, 1969), V. Christova *Učiliščeto i profesionalnoto orientirane na mladežta* (Sociologičeski problemi, 2, 1970), příspěvek I. Popova k výzku-

mu hodnotového systému současné bulharské mládeže *Socialní i mravní cennosti na samovremennata mladež* (Novo vreme, 1965, No 4) i zprávu V. Borisova *A study of the Personal Motivation Choosing the Medical Profession* přednesenou ve Varně.

Aktivita v oblasti sociologického zkoumání mládeže je v Bulharsku ve srovnání s ostatními socialistickými zeměmi stále ještě na počátku; zajímavé jsou však plány a náměty sociologického zkoumání mládeže a především proponovaná dlouhodobá koncepce badatelské aktivity. I když zatím lze hovořit pouze o plánech, zdá se, že jejich tvůrci mají jasnou koncepci, že vědí, co chtějí, a že se snaží vyvarovat se chyb (rozdrobenosti, živelnosti), jímž se nevyhnuly jiné socialistické země včetně Československa. Jejich systém badatelské aktivity je tvořen čtyřmi základními prvky: 1. „Velký“ výzkum — výzkum opakovaný každým 3.—4. rokem na vzorku reprezentativním pro celou zemi; výzkum se má zaměřit především na sociální postavení mládeže, společenskou aktivitu a názory mládeže (výzkum veřejného mínění). Kromě dosažení hlavního cíle — zjištění skutečného sociálního postavení mladých lidí v určitém časovém momentu — se opakováním vytvoří předpoklady pro sledování posunu v názorech, změn ve společenské aktivitě, tedy k systematickému postihování vývojových tendencí a změn. 2. „Patnáctiletý“ výzkum vývoje mladé osobnosti — s cílem sledovat výběrový soubor chlapců a dívek od jejich 14 do 29 let, tedy 15 let, a postihnout tak vývoj jedné generace. Uvažuje se o tom, že za několik let by bylo možno zahájit další „patnáctiletý“ výzkum, tedy výzkum „další“ generace. 3. Periodické výzkumy názorů mládeže na ekonomické, politické problémy za účelem získání poznatků o aktuálních změnách ve vědomí mladých lidí. 4. Výzkumy zaměřené prognosticky — jak se zdá, tvoří nejméně promyšlenou a propracovanou komponentu systému badatelské aktivity.

Plány jsou to jistě velkorysé. Ovšem zatím představují převážně propozice a jejich realizování bude vyžadovat značné úsilí, nadšení i koncentraci sil.

RUMUNSKO

V r. 1968 bylo v Bukurešti zřízeno při ministerstvu pro mládež *Výzkumné středisko pro otázky mládeže*, které vede O. Badina. Jeho úkolem je koordinovat výzkumnou aktivitu a realizovat výzkumy mládeže vlastními silami nebo častěji ve spolupráci s dalšími institucemi. V r. 1968 uskutečnila tato instituce, mající 17 stálých odborných a vědeckých pracovníků (stav v r. 1971), výzkum mládeže pracující v průmyslu a v témže roce se společně s *Výzkumným ústavem ekonomiky a zemědělství* podílela na širokém výzkumu vesnické mládeže. V budoucnu plánuje výzkum orientovaný na postižení vlivu masové komunikačních prostředků na mládež (ve spolupráci se Státním výborem pro rozhlas a televizi a Státním výborem pro kulturu a umění), dále výzkum mladých dívek žijících na vesnici a vysokoškolských studentů (bližší viz O. Ba-

dina, *Le cadre institutionnel de l'étude scientifique de la jeunesse en Roumaine*, Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série de Sociologie, 15, 1971; O. Badina, *Das rumänische Jugendforschungszentrum*, Jugendforschung, 13, 1970).

Meritorní orientace rumunských kolegů, i když se vždy nejedná o zaměření dlouhodobé, je velice rozmanitá. Nejlépe nám to dokazuje obsah monometrického čísla rumunské sociologické revue věnovaného pouze příspěvkům zabývajícím se mládeží (*Tineretul — factor de schimbare*, red. O. Badina, Colectia: Studii si sinteze, č. 2—3, 1970). V první části, nazvané *Výzkumy — prognózy — integrace*, jsou prezentovány teoretické příspěvky definující sociální postavení mládeže i její společenskou roli a uvažující o nutnosti integrovaného přístupu k mládeži. (F. Mahler, *Mládež a sociální vývoj*; A. Roth, *Sociální status mládeže*; O. Badina, A. Bejan, *Vědecké výzkumy mládeže, orientace a trendy*). Druhá část je věnována výchově a vzdělávání (V. Krasnasevski, *Strategie vývoje a zlepšení výchovy*; O. Neamtu, *Polyprofesionalizace*; T. Popescu, *Vztahy mezi studentem a profesorem*). Třetí část obsahuje příspěvky studující vzory a ideály mládeže (N. Dumitru, *Juvenilní praxe a osobnost teenagera jako objekt sociologického výzkumu*; T. Pruna, *Modely chování adolescentů a preadolescentů*; A. Neculau, *Osoba vůdce ve třídě a dynamika třídy*). V dalších částech je věnována pozornost rodině (L. Topa, P. Barbulescu, *Sociologie rodiny a výchova mládeže k rodinnému životu*; F. Manou, *Sociální chování mladých rodin, v nichž partnerům není více než 30 let*; R. Runceanu, O. Berlogea, *Chování mladých rodin*), volnému času (A. Bejan, D. Buruiana, P. Dănculescu, *Podíl statického a dynamického ve struktuře volného času některých vrstev mládeže*; C. Schifirnet, O. Neamtu, *Od konzumpce kultury k tvořivosti*) a mladým sportovcům (N. Alexe et al., *Sociální integrace špičkových sportovců*; St. Popescu et al., *Některé aspekty intelektuálního vývoje mladých lidí provozujících aktivní sport*; A. Focșaneanu, N. Alexe, E. Wilk, *Sportovní trénink, volný čas a mládež experimentální sportovní školy*).

Rozmanitá a teoreticky fundovaná je i další tvorba rumunských kolegů, publikovaná především v jednotlivých výtiscích Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série de Sociologie.

Vracím-li se ještě k informaci o Výzkumném středisku pro otázky mládeže, je tomu tak proto, že bych chtěla připomenout, že toto středisko není jedinou institucí zabývající se sociologickými výzkumy mládeže. (Výzkum mládeže je do jisté míry součástí výzkumné práce Ústavu pro sociální výzkum, Pedagogického ústavu při ministerstvu vzdělání atp.) Středisko také připravuje a pořádá celostátní a mezinárodní vědecká shromáždění. V r. 1968 uskutečnilo pod záštitou UNESCO vědeckou konferenci *Otázky mládeže*, v r. 1969 *Mládež — objekt vědeckého výzkumu* a v r. 1970 — opět pod záštitou UNESCO — symposium *Jak působí masové komunikační prostředky na mládež*.

Nejméně informací máme o našem blízkém sousedu, Maďarsku, jehož tvorba je jazykově obtížně dostupná a jehož „izolovanost“ je umocňována i velmi sporadickým publikováním prací v některém ze světových jazyků.

V uplynulých letech bylo v Maďarsku realizováno poměrně hodně výzkumů mládeže. Nezbytnost vědeckého zkoumání mládeže je přímo zakotvena v zákonu o mládeži, podle něhož „... je nutné zajišťovat vědecké zkoumání mládeže, jejich jednotlivých skupin tak, aby naše poznání odpovídalo reálné skutečnosti. Výsledky výzkumu je nutné v zájmu cílevědomé politiky uplatňovat v široké míře v praxi...“.

Jak uvádějí T. Halay a L. Módra ve svém článku (Tudományos kutatások az ifjúságról — Vědecké výzkumy mládeže, Társadalmi Szemle, 12, 1971), trpěla výzkumná aktivita minulých let především živelností, roztržitostí, vzájemnou neseplatostí a nekoordinovaností. Jednotlivé výzkumy nevycházely z potřeb společenské praxe a byly motivovány spíše individuálním zájmem a individuální zaměřeností jejich realizátorů. Mnohé z výzkumů postrádaly i solidní teoretické zázemí a byly až příliš prakticisticky orientovány. Proto se v minulém roce přistoupilo k některým zásadním opatřením; jejich přijetí má vytvořit příznivé podmínky a předpoklady pro sladěný, organizovaný vědecký výzkum mládeže. Jedním z počátečních kroků na této cestě bylo vypracování plánu vědeckého zkoumání mládeže. V Ústavu společenských věd ÚV MSDS byla zformována výchozí výzkumná koncepce, sloužící jako podklad k široké diskusi, jejímž cílem je stanovení okruhů základních výzkumných problémů. V této koncepci je na prvním místě úkol zkoumání místa a úlohy mládeže ve společenské struktuře současného Maďarska. Na základě výsledků několika předcházejících dílčích výzkumů, které ukázaly, že životní podmínky, aspirace, možnosti vzdělávání a získání odborné kvalifikace nejsou u mládeže jednotlivých sociálních tříd a vrstev stejné, se přistupuje k mládeži diferencovaně. Hlavní směr a cíl tohoto obsáhlého a rozhodně dlouhodobého úkolu by bylo možno formulovat takto: zkumat vývoj sociální struktury maďarské mládeže, zvláštní situaci jednotlivých skupin mládeže, jejich životní podmínky; postihnout specifika socializačního procesu a mechanismus a průběh integrování mládeže do společenské struktury. Tento výzkum by byl velice náročný, a to nejen časově; vyžádal by si nezbytně i spolupráci odborníků různých profesí, interdisciplinární přístup. V nejbližších letech se má komplexní výzkumná aktivita orientovat na dva problémové okruhy: 1. Především má být analyzována funkce školy (jednotlivých typů škol), a to jak z hlediska vytvářených možností mobility, tak i z hlediska uspokojování celospolečenských potřeb, pokud jde o pracovní síly a odborníky, 2. Druhý základní okruh představuje přechod mládeže ze škol (různého typu) do pracovního procesu, zapojování mladých lidí do společenské dělby práce. Zde půjde i o konfron-

taci dříve vytvořených individuálních postojů a aspirací se skutečnými společenskými podmínkami a postíně vlivu případných rozporů na hodnotovou orientaci mladých lidí. (Jednou z komponent tohoto výzkumu bude např. zkoumání mladých pomocných dělníků — tvoří 20 % všech zaměstnaných mladých lidí ve věku do 24 let; bude zjišťováno, z kterých sociálních vrstev mladí pomocní dělníci pocházejí, jaké mají perspektivy v rámci diferencované dělby práce a rychlého technického pokroku, jaké mají možnosti k získání odborné kvalifikace atp.)

Komplexní plán nepočítá s tím, že by se celého výzkumného úkolu ujala jedna jediná instituce, popřípadě že by došlo k vytvoření instituce nové. Realizátory tohoto výzkumného komplexu mají být jak vysoké školy (především katedry marxismu-leninismu, pedagogiky, filosofie, sociologie a psychologie), tak i pracovníci Maďarské akademie věd, vědeckých institucí některých ministerstev, dále pracovníci Vysoké školy stranické, Ústavu dějin MSDS, Ústavu společenských věd při ÚV MSDS a ÚV Komunistického svazu mládeže.

Je pochopitelné, že spolupráce tolika institucí se neobejde bez koordinace, která byla svěřena Ústavu společenských věd při ÚV MSDS, při němž bude vytvořena i informační a dokumentační základna výzkumů mládeže.

Na závěr informace o maďarské sociologii mládeže uvedu několik titulů (vybraných především proto, že byly jazykově dostupné). Maďarští sociologové věnovali v uplynulých letech pozornost především studující mládeži (pracující mládež i mládež učňovská byly značně opomíjeny) a tvorbe jejího světového názoru. Janó Faragó (*Fiatalok vallomásai világnézetről, erkölcsről* — Vyznání mladých o světovém názoru, morálce, Budapest, 1968) shrnul výsledky výzkumů školní mládeže, vysokoškolských studentů a dospělých pracovníků a hledal odpověď na otázku, které sociální faktory ovlivňují světový názor, jak působí náboženská výchova v současné maďarské rodině a jaké postoje zaujímají děti, mládež a dospělí k věřícím a k církvi. O výsledcích tří výzkumů religiozity a výzkumu sekularizačního procesu u vysokoškolských studentů (komparativní výzkum — socialistické země) podrobně informuje stať I. Vargy (*La secularisation de la jeunesse Hongroise*, Archives de Sociologie des Religions, 12, 1967). K. Varga (*Magyar egyetemi hallgatók életfel-fogása* — Životní pojetí maďarských vysokoškoláků, Budapest, 1968) nás seznamuje s výzkumem (mezinárodní srovnání) hodnotového systému maďarských vysokoškoláků, především s proporionalitou zastoupení tzv. prvků „národních“, „evropanství“, „socialismu“. Myslím, že za pozornost stojí i vydání obsáhlého sborníku překladů ze světové sociologické literatury (Ifjúságszociológia. Budapest, 1969).

* * *

Tato informace o sociologii mládeže v ostatních socialistických zemích je pouze hrubým rámcovým obrazem, který je nutno doplnit vlastním studiem literatury. S některými pra-

cemi našich kolegů se můžeme seznámit v překladu.

Jak bylo uvedeno již v úvodu, je v současné době věnováno mládeži stále více pozornosti, a to nejen sociology, ale i pracovníky politických institucí. Rozvoj každé společnosti je odvislý od toho, jak dalece bude nastupující generace připravena převzít a interiorizovat kulturní vzorce generací předcházejících, jak dalece bude rozvíjet základní elementy svého sociálního a politického systému a v jaké míře přijme tyto prvky skutečně za své. Připomeňme si v této souvislosti úsilí V. I. Lenina, který věnoval mládeži ve svých pracích velikou pozornost.

Chceme-li na mládež působit, měli bychom ji systematicky poznávat. Mládež má své biologické, psychologické i sociální zvláštnosti, k nimž nutno přihlížet, ale je bytostně spjata s celkem, jehož je součástí a jehož charakter determinuje i její základní rysy. A právě důslednost uplatňování tohoto teoretického východiska je charakteristickým znakem větší-

ny prací našich kolegů ze socialistických zemí, pro něž mládež není abstraktní entitou, izolovanou od existující sociální skutečnosti, ale je jejím inherentním komponentem.

Eliška Freiová

Při přípravě této informace bylo čerpáno především z těchto odborných časopisů:

Polsko — *Kultura a społeczeństwo* (1968—1971); *Kwartalnik socjologiczny* (1968—1970); *Studia socjologiczne* (1967—1971); *Wies współczesna* (1969—1970); *The Polish Sociological Bulletin* (1969—1971)

Rumunsko — *Revue Roumaine des Sciences Sociales*, řada pedagogiky, psychologie, sociologie (1969—1970).

NDR — *Jugendforschung* (1968 a neúplně ročníky 1969—1971); *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (1966—1971); *Junge Generation* (1967—1968); *Wissenschaftliche Zeitschrift der TU Dresden* (1968—1969).

SSSR — *Voprosy filosofii* (1968—1971); *Filosofskije nauki* (1968—1971).

Bulharsko — *Filosofska mislul* (1969—1971); *Sociologičeski problemi* (1969—1971).

Maďarsko — *Magyar filozófiai szemle* (1967—1971); *Társadalmi Szemle* (1970—1971) + recenze a zprávy uváděné v maďarsky psaných časopisech

* * *

Antonín Hodek

vědec — učitel — revolucionář

Profesor Antonín Hodek se dožívá svěží a duševně mladý, plný tvůrčí energie a plánů 70 let.

Narodil se 3. března 1903 v Praze. V letech okupace byl vězněn v různých káznících, naposled v koncentračním táboře v Dachau, kde pracoval jako člen mezinárodní odbojové skupiny.

Po válce absolvoval dvouletou mezinárodní leninskou politickou školu v Moskvě, po svém návratu se aktivně podílel na boji s reakcí na Vysoké škole politické a sociální.

Stati, články, referáty a vystoupení s. Hodka jsou převážně sociologického zaměření, jejich základem je hluboký marxisticko-leninský přístup.

Koncepcí profesora Hodka zvyrazňuje potřebu soustředit pozornost na problémy metodologie společenských věd, v níž je třeba bojovat proti neopozitivismu s jeho eklekticismem a faktografickou omezeností, proti

technicismu i sociálnímu determinismu. Vychází z nutnosti rozhodně bránit společenskou vědu jako celek před odklonem od její třídnosti a stranicnosti, od ignorování historického úkolu dělnické třídy jako hlavní a vedoucí hybné síly společenského vývoje současné epochy.

Sedmdesátka zastihuje s. prof. Hodka, nositele Řádu práce a řady vyznamenání za ilegální činnost a pomoc při výstavbě socialismu, v plné intelektuální aktivitě. Je obklopen mnoha svými žáky a přáteli, které vedl a pomáhal jim v práci a v životě, upevňoval je v jejich víře ve věčné mládí a sílu komunistických idejí, stále se přeměňujících prací miliónů prostých lidí v obrovskou, ničím nezdotatelnou materiálu sílu budování socialismu a komunismu.

Ti všichni mu přejí do dalších let jeho práce štěstí a úspěchy, aby ještě dlouhá léta osobnost tohoto komunistického vědce, učitele a revolucionáře ovlivňovala rozvoj naší marxistické společenskovední fronty.

František Kutta

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1972. Číslo vyšlo v dubnu 1973.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 9, 1973 (6 issues) Dutch Glds. 40,—.

© ACADEMIA, Praha 1973.